

ESKİ YAKINDOĞU'DA DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı

Elvan ESER

Danışman: Doç. Dr. Yusuf KILIÇ

Haziran 2014
DENİZLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı öğrencisi Elvan ESER tarafından Doç. Dr. Yusuf KILIÇ yönetiminde hazırlanan “ESKİ YAKINDOĞU’DA DİN-SİYASET İLİŞKİSİ” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 10.06.2014 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı
Doç. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK

Jüri-Danışman
Doç. Dr. Yusuf KILIÇ

Jüri
Doç. Dr. Hüseyin ÜRETEN

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 04/07/2014 tarih ve ... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Turhan KAÇAR
Enstitü Müdürü

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza:

Adı Soyadı: Elvan ESER

ÖNSÖZ

Din insanoğlunun yaradılışından bu yana onun yol göstericisi olmasının yanı sıra beşerin hayat nizamını belirleyici ana bir etken olmuştur. Din öylesine bir sistemdir ki, beşerin var oluşunu sorgulamasında, evreni tanınmasında, sosyal bir varlık olan insanın toplum içerisindeki yerinin belirlenmesinde en önemli belirteç rolünü üstlenmiştir. Kendisinden kuşku duyulamadan, inananları tarafından salt itaatle benimsenen din, ferdi bir hadise olmasının yanı sıra, ferdin mensubu olduğu toplum tarafından da benimsenmiş ve kabul görmüş olmasıyla bir noktada, bireyler üstü bir sistemi de oluşturmuştur.

Din sistemi, özünde bulunan tapınımlarıyla bireye vazife ve sorumluluk duygusunu empoze ederken, dini ritüellerin de belirli bir mekanda icra ediliyor olması bireyi bir noktada zorunlu olarak sosyalleştirmiştir. Ayrıca her bir dini inancın yapı taşlarından olan ve inananını oluşturan toplulukları belirli bir nizam içerisinde tutmak gayesiyle oluşturduğu kaideleri bulunmaktadır. Bu kaideler her bir dini inançta, insan huzurunu temel alan genel-geçerliliğe sahiptir. Nitekim dini kaideler bu yönüyle, hukuk kurallarının atası olarak kabul edilmektedir. Ayrıca dini ritüellerin bir lider (din adamı-rahip) önderliği altında icra ediliyor olması da toplulukta “gönüllü idare edilme” duygusunu doğurmuştur şeklinde düşünülebilir.

Tüm bunlar ise devletin kurulabilmesi için gerekli mekanizmanın, din temelli oluşturulduğunun ihtimalini kuvvetli kılmaktadır. Zira devlet kurumunun oluşturulabilmesi için gerekli olan; mekân, toplum, hukuk kuralları ve kalabalıkları idaresi altında toplayabilen lider algısı dini inançla birlikte şekillenmiştir.

Nitekim toplum hayatında bu denli büyük bir öneme haiz olan din ve dinin lidere sağlayabileceği idare kolaylığının yüzyıllar boyunca yönetim erki tarafından ustalıkla

işlenmiş ve kullanılmış olduğu görülmektedir. Böylelikle gerek dini gerek askeri gerekse de siyasi liderler, yönetim kademesinde uyguladıkları her bir eylemi neredeyse dini bir temele dayandırmaya çalışmışlardır. Bu çaba, Eskiçağ Tarihi alanında; liderlerin siyasi meşruiyetlerini kanıtlamak gayesiyle soylarını o devrin ve o coğrafyanın en kudretli tanrısına dayandırmalarında, devletin topraklarını genişletmek gayesiyle yaptığı seferlerde, toplumu şekillendirmek amacıyla çıkarılan kanun metinlerinde, inşa edilen tapınak, kale, su kanalı...vb yapılarda ve dahi dönemin bilimsel çalışmalarında karşılık bulmaktadır. Nitekim Eski Yakındoğu coğrafyasında tarihe mührünü vurmuş tüm siyasi teşekküllerde din-siyaset ilişkisi bu yönüyle dikkat çekmektedir. Zira “ESKİ YAKINDOĞU’DA DİN-SİYASET İLİŞKİSİ” başlıklı çalışmamız hazırlanırken de bu ilişki, mevcut bulgular ışığında sunulmaya gayret edilmiştir. Ayrıca konumuzla ilgili mevcut kitap ve makaleler bir araya getirilmiş, arkeolojik bulgulardan da ihtiyaç duyulduğunda konumuz çerçevesinde bahsedilmiştir. Tüm bunların yanında konumuzun çok geniş olması sebebiyle Eski Yakındoğu toplumlarından Mısır bir tarafa bırakılarak sadece Mezopotamya ve Anadolu toplumlarına nüfuz etmiş olan din-siyaset ilişkisi üzerinde durulmuştur.

Bu çalışmamda ve eğitim hayatım boyunca, bilgi ve engin tecrübeleriyle yol gösteren, her fırsatta destek ve yardımlarını esirgemeyen, kaynak temininde kütüphanesini bana açma özverisinde bulunan değerli hocam Doç. Dr. Yusuf KILIÇ’a en içten şükranlarımı arz ederim. Ayrıca yetişmemde emeği geçen tüm hocalarıma saygılarımı sunarım. Gerek çalışmam gerekse eğitim hayatım boyunca benimle birlikte her türlü zorluğa göğüs geren sevgili eşim Ali Rıza ESER’e, yine aynı şekilde benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen annem Halime ÖZCAN’a sonsuz teşekkürlerimi bir borç bilirim. Ayrıca eğitim hayatım boyunca karşılaştığım her türlü zorlukta varlıklarıyla beni güçlendiren arkadaşlarım Mahmut KARADAŞ’a ve Aylin DURMUŞ’a minnettarlığımı dile getirmek isterim. Bununla birlikte araştırmalarım esnasında benden yardımlarını esirgemeyen arkadaşım Selçuk ŞENER’e de teşekkürlerimi sunarım. Hata ve kusurlarımın hoş görülmesi dileğiyle.

ÖZET
ESKİ YAKINDOĞU’DA DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

ESER, Elvan

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Ana Bilim Dalı

Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç Dr. Yusuf KILIÇ

Haziran 2014, s. 226.

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanan “ESKİ YAKINDOĞU’DA DİN-SİYASET İLİŞKİSİ” isimli çalışmamızda, Eski Yakındoğu siyasi teşekküllerinde mevcut bulunan din-siyaset ilişkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız üç ana başlıktan oluşmakta olup ilk bölümde dinin insan hayatındaki önemi ve yaptırımı üzerinde durulmuş ve Eski Yakındoğu memleketinde ilk kentleşme sürecinde dinin fonksiyonu tespit edilmeye gayret edilmiştir. İkinci bölümde Mezopotamya coğrafyasında hüküm sürmüş devletlerin oluşumunda dinin ne denli etki gösterdiği dillendirilmiştir. Son bölümde ise Anadolu coğrafyasında yer edinmiş olan Hitit ve Urartu Devletleri’nin siyasi tarihlerinin ana hatları verilerek, siyasi oluşumların devlet idaresindeki dini temeller incelenmiştir.

Bu çalışma esnasında bu konuyla ilişkili bulunan kitap ve makalelerden yararlanılarak, derleme bir eser ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Yakındoğu, Din-Siyaset

ABSTRACT

THE RELATION Of RELIGION and POLITICS at ANCIENT NEAR EAST

ESER, Elvan

Master Thesis

History Department

Ancient Programme

Adviser of Thesis: Doç. Dr. Yusuf KILIÇ

June 2014, 226 p.

In this Master's Thesis named "The Relation Of Religion and Politics at Ancient Near East", the relation between religion and politics of Ancient Near East's political establishments worked out.

Our study consists of three main headings. The first section of this study has been focused on the importance of religion in human life and sanction and the function of religion has been tried to determine for he first urbanization process in Ancient Near East region. In the second part how religion in the formation of the Mesopotamia geography reigned states effect has been verbalized. In the last part of study Anatolia which has carved a place in the political history of the Hittite and Urartu States by giving outline of the political formations in the state administration of religious foundations were investigated.

During this study the boks and articles which were related to this issue are used and a compilation work has tried to put.

Keywords: Ancient Near East, Religion, Politics.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ	VIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MEDENİYET: DİN-SİYASET

1.1. MEDENİYET'İN OLUŞUM SÜRECİ	7
1.1.1. İnsanoğlunun Varoluşu	8
1.1.2. Tarih Öncesi Çağlar	9
1.2. ESKİ YAKINDOĞU MEDENİYETİ	15
1.3. MEZOPOTAMYA'DA DEVLETİN OLUŞUMU	19
1.3.1. Devletin Oluşumu ile ilgili Nazariyeler	22
1.3.1.1. Artı Ürün Nazariyesi	22
1.3.1.2. Hidrolik Toplum Nazariyesi	23
1.3.1.3. Ekonomik Güç Nazariyesi	24
1.3.1.4. Askeri Güç Nazariyesi	27
1.3.1.5. Dini Yaptırım Nazariyesi	28
1.4. DİNİN KÖKENİ ve SOSYOLOJİK YAPISI	31
1.4.1. İnsan ve Din Birlikteliği	35
1.4.2. Toplum Yaşamında Belirleyici Unsur Olarak Din	39

İKİNCİ BÖLÜM

MEZOPOTAMYA MEDENİYETİ (KENT DEVLETLERİ)

2.1. MEZOPOTAMYA’NIN İLK KENT BİNALARI ve İŞLEVLERİ -----	43
2.2. SÜMER KENT DEVLETLERİ -----	58
2.3. AKAD DEVLETİ -----	70
2.4. YENİ SÜMER DEVRİ -----	79
2.5. İSİN-LARSA DEVRİ-----	82
2.6. BABİL DEVLETİ-----	84
2.7. ASUR DEVLETİ-----	93
2.8. MEZOPOTAMYA MEDENİYETİNDE SOSYAL HAYATIN KONTROL ARACI OLARAK DİN ve HUKUK KAİDELERİ-----	103
2.8.1. Mezopotamya Hukukunda Dini Normlar -----	106
2.8.2. Urukagina (Reform Talimatnamesi) Kanun Metninde Dini Normlar -----	111
2.8.3. Ur-Nammu Kanun Metninde Dini Normlar -----	114
2.8.4. Ana-İttuşu Kanun Metninde Dini Normlar -----	115
2.8.5. Lipit-İştur Kanun Metninde Dini Normlar-----	116
2.8.6. Eşnuna Kanun Metninde Dini Normlar -----	118
2.8.7. Hammurabi Kanun Metninde Dini Normlar-----	120
2.8.8. Orta Asur Kanunlarında Dini Normlar -----	123

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU MEDENİYETİNDE DİN-SİYASET

3.1. HİTİT DEVLETİ’NİN TEOKRATİK YAPISI -----	126
3.1.1. Hitit Krallarının Dini Sistem İçerisindeki Yeri -----	130
3.2. HİTİT HUKUKU’NUN DİNİ NORMLARI -----	136
3.3. HİTİT KRALI YAZITLARINDA ve ANTLAŞMALARINDA DİN-SİYASET İLİŞKİSİ -----	142
3.3.1. Anitta Yazıtı-----	142
3.3.2. I.Hattuşili’nin Vasiyetnamesi-----	145
3.3.3. Telepinu Fermanı-----	146
3.3.4. I.Arnüwanda ve Karısı Aşmunikal’in Dua Metni -----	147

3.3.5. I.Şuppilulima ve II.Murşili Dönemine Ait Tarihi Vesikalar -----	148
3.3.6. Kadeş Savaşı ve III. Hattuşili Dönemine Ait Diğer Vesikalar-----	152
3.4. URARTU DEVLET’NİN KURULUŞUNDA DİN TESİRİ -----	156
3.4.1. Urartu Birliğinin Kuruluşunda Birleştirici Bir Faktör Olarak Din -----	166
3.4.2.Tanrı Haldi’nin Urartu Siyasi Tarihindeki Yeri ve Kutsal Ardini (Muşaşir) Kenti -----	171
3.4.2.1. Tanrı Haldi’nin Askeri Misyonu-----	179
3.5. URARTU DEVLETİNE AİT ANITSAL YAPILAR ve YAZITLAR IŞIĞINDA DİN-SİYASET İLİŞKİSİ-----	182
3.5.1. Kaya Kapılar -----	183
3.5.1.1. Hazine Piri Kapısı-----	184
3.5.1.2. Yeşilalıç Kapısı-----	185
3.5.1.3. Meher Kapısı-----	186
3.5.2. Şamram Kanalı -----	187
3.5.3. Krali Yıllıklar -----	190
3.5.4. Sardurihinili (Çavuştepe)-----	190
3.5.5. Teişeba (Karmir-Blur) Kenti-----	192
SONUÇ-----	195
KAYNAKLAR-----	207
EKLER -----	220
ÖZGEÇMİŞ -----	226

SİMGE ve KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
A.Ü. DTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
A.Ü. S.B.F	Ankara Üniversitesi Siyasi Bilimler Fakültesi
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
C.Ü.	Cumhuriyet Üniversitesi
çev.	Çeviren
DEÜİİBF	Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi-İdari Bilimler Fakültesi
ed.	Editör
km	Kilometre
Kol.	Kolon
m	Metre
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
ODTÜ	Ortadoğu Teknik Üniversitesi
ODÜ	Ordu Üniversitesi
Res.	Resim
s.	Sayfa
S.	Sayı
TSA	Türkiye Sosyal Araştırmalar

TTK	Türk Tarih Kurumu
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve devamı
Y.	Yıl
yay.	Yayımlayan

GİRİŞ

İnsan doğası gereği inanmaya mecbur bir varlıktır. Bu inanç onu bir noktada bilinçlendiren, nedenini bilemediği vakalara karşı bilgilendiren, topluluk içerisinde uyulması gereken nizamları belirlerken insanı sosyalleştiren bir sistemler bütünüdür. Nitekim insanla bir var olan din, toplulukla birlikte var olan bir başka teşekkülün yani siyasetin temelini oluşturmaktadır. Bu bakış açısıyla tarihin ilk evrelerinden itibaren din-siyaset ilişkisinin Eskiçağ Yakındoğu toplumları üzerinde kuvvetle etki ettiği görülmektedir.

Bununla birlikte siyaset ve politika terimleri eş anlamlı kavramlardır ve günümüzde her ikisi de aynı teşekküle karşılık gelecek şekilde kullanılmaktadır. Ancak bu kelimeler eş anlamlı olarak kullanılmalara rağmen köken olarak farklı kültür kaynaklarından türemişlerdir. Politika, (politics), eski Yunanca'da “şehir” anlamına gelen “polis” kelimesinden türemiştir. Polis, her şeyin başı ve sonu olan şehir devletini, insanların vatandaşı olmaktan gurur duyduğu bir siyasi topluluğu ifade etmektedir. Kavram olarak politika; devlet işlerini yürütme, ülkeyi yönetme, devletlerarası ilişkileri kurma ve yürütme sanatıdır. Siyaset ise örgütte alınacak kararlara ve yapılacak eylemlere yön vermek amacıyla konulmuş ilkeler anlamında kavramlaştırılmıştır¹. Bu noktada siyasetin oluşum ve yönetim erkinin tarihin derinliklerinde yer edindiğini ve günümüze kadar aralıksız süre geldiğini belirtmemiz gerekmektedir. Öyle ki, bu kavramın ilk karşımıza çıktığı zaman olan eskiçağ tarihi, yazılı tarihin geriye doğru bir uzanımı olmakla kalmayıp, aynı zamanda doğa tarihini de irdeleyen bir zaman kesitini oluşturmaktadır. Gerçekten de, Tarih öncesi çağların sağlıklı araştırmalarının yapılması için arkeoloji bilimi ne kadar öneme sahip ise, özellikle erken zamanlar için jeoloji de o denli öneme sahiptir. Eskiçağ tarihi, insanlık tarihi ile zooloji, paleontoloji ve jeoloji gibi doğa bilimleri arasında bir köprüdür. Burada tarih bilimine büyük yardımda bulunan jeoloji, yaşadığımız dünyanın yapısını inceleyip izlerken, paleontoloji ise uçsuz

¹ Ünal Akyüz, “Siyaset ve Ahlak”, *Yaşam Dergisi*, S. 11, 2009, s. 94-95.

bucaksız jeolojik dönemlerde çeşitli yaşam türlerini araştırır ve bulgularını ortaya koyar. Tüm bu sebeplerden yola çıkarak çalışmamızın ilk evresinde dünyamızın insan ırkı açısından yaşanılabilir bir alan haline gelebilmesi için geçirdiği hem jeolojik hem de kültürel evrimine ışık tutmaya çalıştık.

Homo Sapiens adlandırılmasıyla anılan ilk varlık 1-1.5 milyon yıl önce Güney Afrika topraklarından hareket ederek neredeyse yaşanılabilir tüm evreni kendisine mesken kılabilen bir zekaya sahipti. Bu zekânın en somut getirisi olarak da medeniyet denilen şeyi yani her devrin en muazzam ve en pratik yaşam ağını oluşturabildi. Öyle ki medeniyet sanıldığığın aksine bir üst zümrenin ilgi alanı dâhilinde olan elit bir olgu değildir. Zira ilk insanların ateşi kullanmaları ya da tekerleği ve tekerleğin marifetlerini keşfetmeleri o çağların en medeni hareketidir.

İnsanoğlu için bu buluşları yapabilmek ya da ezeli rakibi doğa karşısındaki mücadeleden galip çıkabilmek hiç de kolay olmamıştır. Nitekim doğa kudretliydi; insan için kendi ırkı dışındaki tüm canlılar en az doğanın kendisi kadar zararlı ve ürkütücüydü. Lakin insanoğlunda tüm rakiplerinde olmayan bir meziyet vardı o da akıldı. Hayatta kalabilmesinin yegâne yolunu kendisine bahşedilen aklını yine kendisi için kullanmakta bulan insan bu zekâ ve ihtiyaçları doğrultusunda icatlara imza atmaya başlamıştır. Bilindiği gibi icatlar ihtiyaçların tohumlarıdır. Onun avını yakalamak için silaha, ısınmak için posta, barınmak için korunağa, sindirim sistemine uygun bir biçimde hazırlanmış besinleri tüketmek için ateşe ihtiyacı vardı. Ve insan tüm bunlara zekâsı sayesinde ulaşabilecek kudrete sahipti. Ateşin kontrol altına alınışı, insanın doğa karşısındaki ilk zaferiydi. Doğanın olan güç, artık insanoğlunun kontrolü ve keyfiyeti altına girmeye başlamıştı.

Ancak ateşin kontrol altına alınması insanoğlunun doğa karşısında edindiği ilk zaferdi. Asıl büyük galibiyet ise onun toprağa ve suya hükmetmesiyle gerçekleşmiştir. Zira bugünün bilginlerinin Neolitik Devrim diye adlandırdıkları süreç insana, toprağa hükmetme şansı tanımıştır. O tarihe kadar avcı-toplayıcı bir hayat tarzına sahip olan insan bundan sonra avladıklarını evcilleştirmeye; topladıklarını üretmeye başlamıştır.

Bu devrim insan doğasında büyük farklılıklara yol açmıştır. Öyle ki, insan artık ihtiyaç fazlasını biriktiren, saklayan, koruyan ve paylaşan yani daha da disipline olmuş bir ruh haline bürünmüştür. Tüm bunların gayesi hasadın devamı için bir sonraki yıla tohum ayırmaya ve evcilleştirdiği hayvanı beslemeye ihtiyaç duymasıydı. Kuşkusuz evcilleştirme ve yerleşik hayat düzenine adaptasyon serüveni beraberinde yeni icatlara

duyulan ihtiyacı da getirmiştir. Nitekim Paleolitik devrin avcıları Neolitik devirle birlikte çiftçi sınıfını oluşturmuştu. Ayrıca Neolitik insan zamanla ürettiğinin hepsini tüketmeyip saklama, depolama ihtiyacı duymuştur. Bunun için ise kilden kaplar, küpler hasırdan sepetler yapmıştır. Ardından da ihtiyaçları ve etik değerleri evrilen insan, konut yapısına gereksinim duymuş ve bunu inşa etme işinde de çok zorlanmamıştır.

Böylece insan, zekâsı ile çetin doğa şartlarına karşı koyabilmiş, onun oluşturduğu konutlarla kalabalık köyler kurulmuştur. Bu aşamada ikinci bir tehlike baş göstermiştir. Tarımın mevsimsel yağışlara bağlı olarak yapılması, özellikle az yağışlı yıllar da hasadın kıt ve hastalıklı olmasına neden olmuş, bu durum beraberinde nüfusu gittikçe artan kentleri açlıkla karşı karşıya bırakmıştır. Gerçekten insanoğlu kent kavramını oluşturmasıyla doğayla olan mücadelesinde bir raunt daha kazanmıştı fakat kendi ırkının eko-sistemini de bozmuştu. Artık üretilen arz, talebe karşılık gelmiyordu. Bu nedenle daha fazla mahsule duyulan ihtiyaç yeni bir icadın daha sebebi olmuştur. İnsanlar doğanın elindeki bir diğer gücü yani suyu ihtiyaçları doğrultusunda ve özellikle de toprağı sulamada kullanmak için bentler, setler ve su kanalları yapmaya başlamışlardır. Suya hükmetmenin zorluğuyla karşılaşan insan, zekâsıyla bedenini eşgüdümlü çalıştırarak bunu da başarmıştır. Su kaynakları bakımından zengin olan Yakındoğu coğrafyası bu yönüyle insan ırkının yaşayabilmesi, yerleşebilmesi ve üretebilmesi için nadir memleketlerden biriydi. Böylelikle M.Ö. 8500-7000 yılları arasındaki dönem Eski Yakındoğu için köy yaşantısının ilk filizlerinin yeşerdiği yer olarak bilinmektedir. Fırat ve Dicle Havza'sı ilk çiftçiler için en verimli saha seçilmiştir. Nitekim M.Ö. 7500'lü yılların sonunda ise "Bereketli Hilal" olarak adlandırılan alan kentlerin yani protodevletin kurulabilmesi için gerekli olan tüm şartlara haiz bulunmaktaydı.

Bununla birlikte Eski Yakındoğu'da ilk kentlerin hangi şartlar doğrultusunda inkişaf ettiğine dair bugün birçok kuram bulunmaktadır. Bunlar tahminsellik ötesine geçememekle birlikte öne sürülen nazariyelerin birden fazlasının kentlerin inkişafında rol oynamış olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Nitekim kentlerin inkişafı için gerekli olan ana etmenlerden birisi hiç şüphesiz "Hidrolik Toplum Nazariyesi"dir. Bu teoriye göre su hayattır ve insanoğlu yaşam için her şeyden önce suya muhtaçtır. Ayrıca su en az insan kadar, evcilleştirilmiş hayvanlar ve tarladaki mahsul için de hayatsal önem taşımaktaydı. Nitekim suyun bir bentle çevrilmesi ve kanallarla meskenlere, tarlalara ulaştırılması gerekmektedir. İşte bu hal sebebiyle bir liderin önderliğinde

toplanan kalabalıklar ortaklaşa sistem oluşturularak nehirlerin ilk yapay kolları olan kanalları açmış, toprağı suya kavuşturmuş ve böylece bu su ağını saran coğrafyada insanoğlu tarafından büyük meskenler kurulmuştur. Ayrıca çorak alanlar suya kavuşunca tarlalardan umut edilen mahsul miktarında da ciddi bir artış olmuştur. Bu artış da kentlerin nasıl kurulduğuna dair bir başka görüşü gündeme getirmiştir. O da “Artı Ürün Nazariyesi”dir.

Burada kasıt bulan artı, salt ürün olarak düşünülmemelidir. Zira artı ürün devamında artı nüfusu, artı nüfus da beraberinde artı zamanı getirmiştir. Şöyle ki, yerleşik yaşam yani köy-kent hayatının ardından suya hükmetme yetisi, yıllık olarak birim alandan elde edilebilecek ürün miktarını artırmıştır. Bu hal çerçevesinde vahşi doğa ile sürekli bir mücadele yerine bir noktada onunla ittifaka geçen insanoğlu, iyileşen hayat standartlarıyla birlikte nüfus olarak da bir önceki evreye oranla hatırı sayılır bir doyuma ulaşmıştır. Elde edilen ürün mevcut bulunan nüfusa yeter hale gelince ise toplum içerisinde çiftçilerden farklılaşan bir sınıf doğmuştur. Tacir ve zanaatkârlar olarak adlandırabileceğimiz bu sınıf tarımsal üretime dâhil olmadığı gibi toplumun ihtiyaç duyduğu malzemeleri ya var etmiş ya da ithal etme yoluna gitmiştir. Ayrıca zanaatçı sınıfın yeni icatları da artı ürün konumuna yükselince ihracat kaçınılmaz olmuştur. Böylelikle tacir sınıf hem tarımsal fazlayı hem de zanaatsal artıyı ticaret metası olarak kullanarak bölgeler arası ticarete yeni bir soluk getirmiştir. Görüldüğü gibi bu kuram kendi içerisinde kentlerin varoluşuna dair bir başka kuramı daha barındırmaktadır. O da ticarettir yani “Ekonomik Güç Nazariyesi”dir.

“Ekonomik Güç Nazariyesi” bağlamında kentler “pazar” merkezlidir ve ekonomi her şeyin üstündedir. Bu kurama göre ilk kentlerin nehir boylarında kurulmuş olması ise kesinlikle tesadüfi değildir. Zira ticaretin ilk etapta nehir taşımacılığı sayesinde başladığı bilinmektedir. Bu kuramın içerisine su ve suyun fonksiyonlarının dâhil edilmesi ise bir kısır döngü olarak kentlerin kuruluşunda ilk etken olarak görülen “Hidrolik Toplum Nazariyesi”ne bir noktada atıfta bulunmaktadır. Ayrıca ticaretin gelişmesi, ekonomik kalkınmayı, ekonomik kalkınma da serveti, servet ise özel mülkiyet kavramını doğurmuştur. Pek tabi ki, zenginliğin belirli bir kesimin elinde birikiyor olması güvenlik sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Böylece insanlar canlarını ve mülklerini korumak gayesiyle kendi iradeleriyle, silah sahibinin koruması altına girmişlerdir. Böylelikle silaha hükmeden güç yani komutan kalabalık kitlelerin güvenliğini sağladığı coğrafyayı kentleştirmiştir.

Görüldüğü gibi buraya kadar bahsini ettiğimiz kentlerin kuruluş teorileri bir noktaya kadar birbiriyle bağlantılıdır. Ancak kentlerin kuruluşuna dair ele alınması gereken ve bizce kent yani *protodevletin* oluşumunda ana etken olan asıl kuram “Dini Yaptırım Nazariyesi”dir.

Zira bir kentin varlığı için ilk olarak halka, ardından da bu kitlenin mesken eyleyebileceği bir toprağa ihtiyaç vardır. Ayrıca insan topluluğunun asli ihtiyaçlarının giderilebilmesi için ekonomik bir gelire, bu gelirin fazlasının diğer kitlelere karşı korunabilmesi için de silahlı bir birliğe gerek duyulmaktadır. Tüm bunlarla birlikte asıl önemli olan şudur ki, bahsi geçen bu kalabalık kitlenin belirli bir nizam içinde ve bir lider önderliğinde yaşayabilmesidir. İnsanoğlu doğası gereği özgür bir varlıktır. Lakin bu özgürlüğünden kimi zaman kendi iradesiyle vazgeçmiş ve bir üst sistem dâhilinde yönetilmeye, şekillendirilmeye rıza göstermiştir. İşte bu noktada bu vazgeçişin hangi şartlar altında ve ne şekilde gerçekleştirildiği düşünülmelidir. Nitekim kentlerin inkişafında Dini Yaptırım Nazariyesi bu noktada üzerinde durulması gereken en önemli kuramdır. Çünkü insanoğlunun herhangi bir ideye inanma güdüsü varoluşundan beri beraberinde taşıdığı bir meziyettir. Bununla birlikte günümüz biliminin bizlere aktardığı kadarıyla din ve inanç insan düşüncesinde 0-6 yaş arasında varlığını göstermektedir. Bu cümleden hareketle din insanla birlikte var olmuştur demek yanlış olmayacaktır. Dinin inanıyla varlığına devam ediyor olması, ona beşeri bir hadise olma özelliği kazandırsa da aslına bakıldığında din ve inanç bireyler üstü toplumsal bir hadisedir. Bu sebepledir ki, bireysel bazı istisnalar göz ardı edilecek olursa toplumsal olarak belli bir kitlenin dinsizliğinden ya da herhangi bir güce karşı kayıtsız kalışından bahsedilememektedir. Bu bağlamda din tarih boyunca insan algısının merkezinde yer edinmiş ve başta evreni sorgulama ve yaşadığımız çevreyi anlamlandırma da yanıtsız kalan soruların metafizik üstü cevabı olmuştur.

Ayrıca dinin toplum nizamını belirleyici bir kurallar bütünü olduğu herkesin malumudur. Bu noktada Eski Yakındoğu toplumlarının genel toplum bünyeleri irdelendiğinde dinin yönetimin ve özel hayatın her safhasında kendini gösterdiği ve krallar için yönetim erki olarak kullanıldığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Öyle ki, Eski Mezopotamya toplumu olan ve çivi yazısını icat etme becerisini gösteren Sümerlerin meşhur krallarının yazdırdıkları talimatname ve hukuk metinleri, onların kurdukları kentlerin yönetim organizasyonlarının sağlanmasında din kavramının önemli bir fonksiyona sahip olduğunu, daha da ötesi dinin bir siyaset aracı olarak kullanıldığını

göstermektedir. Sümerlere müteakip Mezopotamya'ya gelen Sami toplumları olan Akad, Babil ve Asurlularda da dinin yönetme ve toplumu nizam etme gücünün artarak devam ettiği gözlemlenmektedir. Nitekim her toplumun veya meşhur kralın kendi varlık veya iktidar kaynağını bir tanrı veya tanrılar topluluğuna dayandırması bunun en güzel delilidir. Mezopotamya'da başlayan bu teokratik yapı geleneğinin M.Ö. 3. binyılda izlerini gördüğümüz ve ancak M.Ö. 2. binyılda tam teşkilatlı olarak karşımıza çıkan Anadolu kent ve devletlerinde de varlığı çeşitli arkeolojik bulgu ve kabartmalar ile Asur, Hitit ve Urartulara ait çivi yazılı metinlerden açıktır. Öyle ki, Hitit kanunları ve kralların yapmış oldukları antlaşmalar ile her türlü mitolojik ve dini metinde Hitit tanrılarının gücü ve kralların bu gücü tanrı adına kullanma yetisi açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bununla birlikte M.Ö. 9-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde siyasi varlık gösteren Urartuların krallarının her yazıtında da baş tanrı Haldi ve diğer tanrılarının isimlerinin ifade edilmesi ve bunlardan inayet ve yardım istemesi de aynı teokratik geleneğe intisap ettiklerini göstermektedir.

Tüm bunların ortaya konulması ile Eski Yakındoğu toplumlarında din ve devlet işlerinin iç içe yürütüldüğü ve dahası devlet ve toplumların yönetiminde etkili birinci derecedeki gücün din ve tanrı olgusu olduğu böyle bir çalışmayı yapmamızın temel düşüncesini oluşturmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEDENİYET:DİN-SİYASET

1.1. MEDENİYET'İN OLUŞUM SÜRECİ

Medeniyet insan aklının büyük bir marifeti olup, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli olgudur. İnsan, diğer pek çok canlı türüyle karşılaştırıldığında, doğada kendi biyolojik donanımıyla hayatta kalmayı başarmak açısından zayıf ve yetersiz bir varlık olarak görülür. Lakin bedensel olarak zayıf olan insan, akli yeteneği sayesinde eksi hallerini artıya çevirebilmeyi becermiş zekâdan ibaret bir canlıdır. Nitekim ihtiyaçlar doğrultusunda var edilen icadlar, yüzyıllar boyunca süregelen denemelerle oluşturulan alet ve yapılar, kuşaktan kuşağa geçen sosyal geleneklerle oluşturulan alışkanlıklar, töre ve yasaklar, türümüzün yaşamını sürdürme çabasının izlerini taşımaktadır². İşte bu eylemler bütünü de beraberinde medeniyeti doğurmuştur. Zira medeniyet en genel anlamıyla, insanın doğada var olanı kullanıp işleyerek yarattığı ve ona eklediği maddi ve manevi her şeydir. Bu sebeple insanın, üzerine giydiği giysiden beslenme sistemine, barınma tarzından dinsel inanışına, toplumsal örgütlenmesinden hayatı anlamlandırdığı ideolojik çerçeveye kadar pek çok şey medeniyetin içerisine girmektedir. Tanımlar her ne kadar çeşitlilik gösterirse de bilinen ve kabul gören gerçek şudur ki, insanoğlu zekâsı sayesinde doğayla olan mücadelesinden galip çıkmış ve diğer hiçbir türün başaramadığı bir şeyi yani dünyanın bütün iklim ve coğrafyalarında yaşamayı ve yerleşmeyi başarabilmiştir. Nitekim dünya üzerinde insanoğlunun kendisine uyarlayamadığı ve yurt edinemediği hiçbir coğrafya yoktur³. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, bu iskân süreci uzun ve sancılı bir dönemden sonra gerçekleşebilmiştir. Zira yerkürenin insan biyolojisi için yaşanılabılır bir alan haline gelmesi milyonlarca yıl almış ve ilk insanın bu toprağa

² Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, (çev. Filiz Ofluoğlu), Varlık Yayınları, İstanbul 2006, s. 20.

³ Suavi Aydın, *Antropoloji*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2012, s. 25.

ayak basmasıyla birlikte insanoğlunun yaşam mücadelesi başlamıştır. Bu süreç içerisinde yerküre dört büyük zaman kesiti olarak adlandırabileceğimiz “*Jeolojik Devirler*”i geçirmiştir. Bunlar *I. Jeolojik Zaman*⁴, *II. Jeolojik Zaman*⁵, *III. Jeolojik Zaman*⁶ ve *IV. Jeolojik Zaman* şeklinde adlandırılmaktadır. Ayrıca *I. Jeolojik Zaman*’dan önceki evre de *İlkel Dönem* olarak nitelendirilmektedir. *IV. Jeolojik Zaman* tüm bu bahsi geçen evreler içerisinde, medeniyet tarihi açısından en önemli değere sahip olan süreçtir ve günümüzden 70-2 milyon yıl öncesine tarihlenmektedir⁷.

1.1.1. İnsanoğlunun Varoluşu

IV. Jeolojik Zaman periyodu kendi içinde iki ana döneme ayrılmaktadır. Bunlardan ilki son buzul dönemlerini kapsayan *Pleistosen Devir* iken diğeri ise günümüz insanının ortaya çıktığı *Holosen Devri*’dir. *IV. Jeolojik Zaman*’ı Dünya genelinde önemli kılan özelliği ise kıta konumlarının günümüze yakın bir hal almış olmasıdır⁸. Döneme en büyük özelliği kazandıran diğer bir unsur da insanoğlunun ortaya çıkışıdır⁹. Medeniyetin mimarı olacak olan insanoğlunun tarih sahnesine çıkışıyla birlikte süreç *Antropozoik* olarak adlandırılır¹⁰. Bununla birlikte ilk insanın dünyanın neresinde ortaya çıktığı ve yeryüzüne nasıl yayıldığı meselesi de uzun zamandan beri tartışma konusudur. Son araştırmalara göre, İlk insan olarak nitelendirilen *Homo Sapiens*’in mevcut olan ilk izlerine Güney Afrika’da rastlanmaktadır. Bu izlerden

⁴*Birinci Jeolojik Zaman (Paleozoik)*: Eski canlı anlamına gelen Paleozoik, alanın uzmanlarına göre günümüzden yaklaşık 540-225 milyon yıl önce gerçekleşmiştir. Dönemin başlangıcında sadece denizlerde yaşayan canlıların kalıntılarına rastlanmıştır. Dönemin ortalarına doğru karada yaşayan canlıların türemesinin hemen ardından, uçabilen kanatlı böceklerin de ortama dâhil olduğu gözlemlenmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Recep Yıldırım, *Eskiçağ Tarih ve Uygarlıkları*, Yıldız Yayıncılık, İzmir 2011, s. 14.

⁵*İkinci Jeolojik Zaman (Mezozoik)*: Günümüzden 225-70 milyon yıl öncesine tarihlenen süreçtir. Dönemin başlangıcında tüm kıtalar tek bir parça halindeyken, ilerleyen zaman içerisinde kıtalar birbirinden ayrılmaya başlamışlardır. Dönemin sonuna doğru Alp-Himalaya ve kayalık dağların oluşmaya başladığı görülmektedir. Ayrıca bu dönemde fauna çeşitliliğinin arttığı ve yeni hayvan türlerinin yaşama dahil olduğu bilinmektedir. Büyük sürüngenler, dev kuşlar, dinazorlar *II. Jeolojik Zaman*’ın canlılarıdır. Flora yelpazesinin de genişlemeye başladığı gözlenmiştir, başta iğne yapraklılar olmak üzere kozalaklı bitkiler hızla çoğalmaya başlamıştır. Daha geniş bilgi için bkz. R. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 15.

⁶*Üçüncü Jeolojik Zaman (Senozoik)*: Bu dönem günümüzden 70-2 milyon yıl öncesine dayanmaktadır. Bu evre, Alp-Himalaya ve kayalık dağların oluşumunun da son aşamasıdır. Dönemin iklim şartları genel itibarıyla orta seviyededir, günümüz sıcaklıklarına denk sayılmaktadır. Bu dönemin en büyük özelliği daha önce var olan dev canlıların yok olmasıdır. Bununla birlikte fauna türlerinde küçülme, çeşitlenme yaşanmaya başlamıştır. Özellikle memeli türlerin sayısı gittikçe artmıştır. Daha geniş bilgi için bkz. R. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 15.

⁷ R. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 15.

⁸ Esra Gürbüz, “Jeolojik İmzamız: Antroposen”, *Bilim ve Teknik*, Mayıs 2013, s. 75.

⁹ G. Childe, *a.g.e.*, s. 23.

¹⁰ R. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 15.

bazıları Kenya'nın kuzeyindeki Turkana Gölü havzasında ve Olduvan Boğazı çevresindedir. 1970'lerde ise Etopya'nın Hadar yöresinde zengin fosil yatakları ve en erken insan izlerine rastlanmıştır¹¹. Böylece insanoğlu Güney Afrika'dan hareketle 1-1.5 milyon yıl kadar önce dünyaya yayılmaya başlamıştır. Netice olarak insanoğlu bir yandan Batı Avrupa'ya öte yandan Çin'in kuzeyine ve Güneydoğu Asya'ya kadar Eski Dünya'nın hemen her yerine ulaşmıştır¹². Böylelikle *Holosen Devir*'in baskın organizması olan insanlar belli zaman sonra yeni geldikleri topraklarda yerleşik hayata ve tarım toplumuna geçip pek çok uygarlık inşa etmişlerdir¹³.

Tüm bunlarla birlikte insan ve onun yaratıcısı olduğu medeniyet, tarih biliminin kurucusu ve konusu olmuştur. Ayrıca dünyanın ve insanoğlunun milyonlarca yılı aşkın olan geçmişini incelemek meşakkatli bir süreci de peşinden getirmiştir. İşte bu noktada alanın uzmanları tarafından “insanlık tarihi” incelemelerine bir kolaylık getirebilmek gayesiyle “tarih” çağlara bölünerek incelenmiştir.

1.1.2. Tarih Öncesi Çağlar

Hammaddesi insan, mekân ve zaman olan tarih ilmi, insanoğlunun yapıp ettiklerini ve bunlara ait her türlü miras ve kalıntıları araştırma alanı olarak seçmiştir. Bu mesleği icra eden tarihçiler ise çalıştıkları konuya göre, bir insanın veya bir insan gurubunun belli bir zamanda ve mekânda yaptıkları eylemleri bir metot çerçevesinde araştırmaktadırlar. İnsanoğlunun yeryüzünde görülmesiyle birlikte başlayan tarihî süreç, sebep-sonuç bağlamında birbirine bağlı gelişen olaylarla silsile hâlinde akıp gitmekte olup, yine insanoğlunun dünyayı terk etmesiyle birlikte sona erecektir. Böylesine uzun bir süreçte cereyan eden tarihî hadiselerin tamamı, ister sondan başa doğru veya isterse baştan sona doğru olsun, sebep-sonuç bağlamında birbirlerine bağlı sayısız halkalardan oluşan devasa bir zinciri teşkil etmektedir¹⁴. Netice olarak bu uzun süreç, tarihi araştırmaların yapılabilmesinde ilk ve en zorlayıcı koşul olarak görülmektedir. Nitekim alanın uzmanları, bu zorluklardan hareketle dünya insanlık tarihinin çağlara bölünerek incelenmesi gerektiğini kabul edip, tarihi çağlara bölme yoluna gitmişlerdir. Bu bölme

¹¹ R. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 16.

¹² Mehmet Özdoğan, “Paleolitik Çağ: İlk Adımlar”, *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 30.

¹³ E. Gürbüz, *a.g.m.*, s. 75.

¹⁴ Necmettin Alkan, “Tarihin Çağlara Ayrılmasında “Üç”lü Sistem ve “Avrupa Merkezci” Tarih Kurgusu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol 2/9, 2009, s. 24.

faaliyeti sonrasında ise insan topluluklarının uzun yaşamı, yine insan aklının en önemli icadı olan yazı sisteminin kullanılması esas alınarak iki bölüme ayrılmıştır. Bu tasnife göre; yazının icadından önceki zamanlara “tarih öncesi devirler” (*prehistorik dönem*), yazının kullanılmasından sonraki zamanlara da “tarihi devirler” (*historik dönem*) denilmiştir. Tarih öncesi diye adlandırılan zaman süreci ise kendi içerisinde kullanılan malzeme, alet ve silahların ham maddesi ve yapım tekniğine istinaden yeniden sınıflandırılmıştır.

Netice olarak alanın uzmanları tarih öncesi dönemleri kullanılan nesnelere göre *Taş, Bronz ve Demir Çağları* diye ayırmışlardır. Bu basit sınıflandırmaya göre insanlık tarihinin ilk dönemi *Paleolitik Çağ*’la başlamaktadır.

Bu dönem, tarih öncesi çağlar içerisinde en eski ve en uzun sürenidir. *Paleolitik Çağ* insanların yaşam tarzlarına ve beslenme alışkanlıklarına bakıldığında, avlanma ve yenilebilir bitkilerin toplanmasına dayanan bir beslenme sistemlerinin var olduğu görülmektedir. Henüz besin üretim evresine geçilmediği göz önüne alındığında bu çağa “Avcı-Toplayıcı Dönem” nitelemesi de yapılmaktadır¹⁵.

Genel manada *Paleolitik Çağ* insanları topluluklar halinde avlanıyor ve yiyecek topluyorlardı. Balık tutarken ya da mağaraların girişi için kapı yaparken toplu halde çalışıyorlardı. Nitekim doğa ile olan mücadelelerinden dolayı el becerileri son derece gelişmiş olan bu topluluklar günlük ihtiyaçları doğrultusunda küçük el aletleri ve silahlar üretmeye başlamışlar ve demir filizi parçalarını birbirine sürterek çıkardıkları kıvılcımlarla ateş keşfetmişlerdir¹⁶.

Bu önemli gelişmelerin yanısıra din ve inanç fikrinin ilk izlerine de *Paleolitik Çağ*’da rastlamaktayız. Bu dönemle birlikte insanoğlunun ölü gömme ritüellerinden hareketle, ölümden sonra başka bir hayatın varlığına inandıklarının kanıtı karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği gibi ölünün gömülmesi, ölünün yanına bazı armağanların bırakılması inanç yapısının ilk örneklerindedir¹⁷. Bu bağlamda *Paleolitik Çağ*’ın insanları ölümlerini gömmekle kalmayıp, onları baştan aşağı “aşı boyası” ile de boyamışlardır. Kırmızı renk kanı yani hayatı temsil ettiği için ölünün öteki dünyada da

¹⁵ R. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁶ James C. Davis, *İnsanın Hikâyesi*, (çev. Barış Bıcağcı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012 İstanbul, s. 2-3.

¹⁷ M. Özdoğan, *a.g.m.*, s. 36.

yaşayacağına inanmışlardır¹⁸. Dini inançları hususunda bir parça bilgi edinebildiğimiz bu ilkel grupların sanat eserleri de onların yaşantıları ve inançları hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bu noktada olağanüstü güzellikteki mağara resimleri, heykeller ve müzik aletleri örnek olarak değerlendirilebilir¹⁹.

Tüm bunlarla birlikte mağara duvarlarına nakşedilen resimlerin yorumlanabilmesi ve yapılış amaçlarının tespit edilebilmesi için öncelikle, söz konusu mağara ve bunların duvarlarına çizilmiş resimlerin fiziki konumları hakkında bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Nitekim bilim ve sanat dünyasına kazandırılmış olan bu muazzam yapıtların en önemli ortak noktalarından birisi, bunların mağara girişlerinden çok uzağa ve gün ışığından noksan bölgelere çizilmiş olmalarıdır. Hayvan tasvirlerinin iskân edilmemiş tenha mağaralara çiziliyor olması da bir başka dikkat çekici unsurdur²⁰. Bu avcıların avladıkları hayvanların resimlerini derin, karanlık mağaraların duvarlarına çizmelerinin hangi düşüncenin ürünü olduğu bugün tam olarak bilinmemektedir. İnce işlenmiş mitoslarla, insan ve hayvan arasındaki ilişkilerin anlatılıyor olduğu düşünülebilir. Belki mağara törenlerinin amacı, hayvanların ruhlarının çoğalıp yeryüzünü doldurmaları yolunda bir temenni de olabilir²¹. Ayrıca sanatın ve özellikle resim sanatının güzele ve hayranlık duyulan objelere can vermek, onları somut hale getirmek çabası taşıdığını da unutmamak gerekmektedir. Belki de resmettikleri hayvanların kudretine duydukları hayranlık ve insanın kendisini ölümsüzleştirmek isteği, onları böylesi bir yola itmiştir. Hayvan resimleri, dönemin insanların avcılıkla ve belki de büyüyle bir hayli haşır neşir olduklarını da göstermektedir. Gerçekten mamut ve bizon resimleri yaparak bu vahşi hayvanlara hükmetmeyi ve onları öldürme olasılığını güçlendirmeyi ummuş olabilirler²². Ayrıca avcı toplumların hayvan resimlerini çizmeleri, onlara olan vefa borçlarını, cömertliklerini esirgememek ve ruhlarını onurlandırmak amacıyla yaptıkları bir ritüel olarak da kabul edilebilir²³. Tüm bunlara rağmen ilk insanların sanat yapıtlarının, kültürleri hakkında tam olarak ne anlattığı konusunda kesin bir şey söylemek de son derece güçtür.

¹⁸ İngiltere'nin Galle eyaletinde Buckland tarafından keşfedilen Paviland iskeleti kırmızı aşı boyası ile boyanmış olduğundan dolayı bu kadın iskeletine "Red Lady" "Kızıl Bayan" adı verilmiştir. bkz. Şevket Aziz Kansu, *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler*, TTK Basımevi, Ankara, s. 202-203.

¹⁹ Jared Diamond, *Tüfek Mikrop ve Çelik*, (çev. Ülker İnce), TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2010, s. 35.

²⁰ Ş. A. Kansu, *a.g.e.*, s. 208-209.

²¹ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, (çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitapevi, Ankara 2006, s. 27.

²² J. C. Davis, *a.g.e.*, s. 5.

²³ Yusuf Kılıç, *Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası (ATTAP)*. Yayınlanmamış çalışmasından istifade etmemi sağlayan saygıdeğer hocama teşekkür ederim.

Tarih öncesi çağların tasnifinde *Paleolitik Çağ*'ın ardında karşımıza çıkan dönem ise *Mezolitik Çağ*'dır. Dünya tarihi açısından *Mezolitik Çağ*'da izlenen en önemli yeniliklerden ilki beslenmenin çeşitlenmesi olmuştur. Daha önceleri insanoğlunun beslenme kültüründe, protein ağırlıklı bir beslenme hâkimken bu dönemde çeşitli yemiş, bitki ve köklerin beslenme alışkanlığının bir parçası haline geldiği görülmektedir. Bu olay ileride üretim devrimi olarak adlandıracağımız *Neolitik Çağ*'ı hazırlayan önemli etkenlerden birisi olmuştur. Netice olarak *Mezolitik Çağ*'da edinilen tecrübeler insanoğluna *Neolitik Çağ*'ın kapılarını açmıştır.

İnsanların 1 milyon yılı aşkın avcı-toplayıcı ve göçebe yaşamından sonra tarım yapmaya, hayvan evcilleştirmeye ve sabit köyler kurmaya başladığı *Neolitik Çağ* değişik aşamalardan geçerek yaklaşık 6 bin yıl gibi uzun bir süreye yayılmaktadır. Bu dönem yalnızca teknolojiye önemli değişikliklerin ortaya çıkmasıyla değil, aynı zamanda toplumun yaşam biçiminde ve hayata bakışında da köklü değişikliklerin gerçekleştiği bir süreci kapsamaktadır. En basit ifadeyle günümüz uygarlığının temelleri bu dönemde atılmıştır. Ayrıca 19. yüzyıldaki Avrupa Endüstri Devrimi'ne kadar geçen zaman boyunca hâkim olan “toplumsal yapı” karakterinin bu süreçte oluştuğu kabul edilmiştir. Bu tür yenilikçi yaptırımlarınadn dolayı uygarlık tarihinin en önemli dönüşüm noktalarından bir olarak kabul edilen *Neolitik Çağ* birçok araştırmacı tarafından “Neolitik Devrim” olarak da adlandırılmaktadır²⁴.

Nitekim *Neolitik Çağ* ile birlikte çiftçilik, besin üretimine dayalı ekonomi, tüm kurallarıyla yerleşmeye başlamıştır ve bu toplumsal yapının her kademesine yansımıştır²⁵. Ekim zamanını doğru hesaplayabilmek için zamanın doğru ölçülmesi gereksinimiyle birlikte, tarım hayatının zaman kavramını kullanmaya dayalı disiplinli yaşayışı, çiftçi toplumları avcı toplumlardan ayırmaya başlamıştır. Gerçekten birikim yapmak ve ileri görüşlü olmak tarım toplumunun vazgeçilmezi olmuştur. Çünkü en büyük kıtlık anlarında dahi gelecek sene için tohum ayrılması ve saklanması gerekmektedir. Bunun yanında avcılar için gerekli olan cesaret ve şiddet çiftçi toplum için hiç de o kadar önemli değildi²⁶.

²⁴ Mehmet Özdoğan, “Çanak Çömleksiz: Neolitik Çağ”, *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 56.

²⁵ M. Özdoğan, *a.g.m.*, s. 56.

²⁶ W. H. McNeill, *a.g.e.*, s. 30; G. Childe, *a.g.e.*, s. 55.

Neolitik Çağ'da karşımıza çıkan bir diğer önemli olgu ise hızlı değişim sürecidir. Nitekim bu devrin en önemli özelliği tarımsal üretimin başlamasıyla birlikte yerleşik hayat düzeninin ortaya çıkmasıdır. Aynı zamanda insanlar, bir arada yaşama geleneği başlatarak, bireylerin birbirleriyle ve toplumla olan ilişkilerinin sağlıklı yürümesi için belirli kurallar benimsemişlerdir. Sözlü olarak ifade edilen ve toplum içerisinde geçerli olan yasaklayıcı bu kurallar hak olgusunun ortaya çıkmasının ilk izleri olarak kabul edilmelidir. Böylece hukukun temelleri atılmış denilebilir. Öte yandan daha fazla iş gücü gerektiren tarımsal faaliyetlerin başlaması ve bunun devamında özel mülkiyet kavramının ortaya çıkmasıyla birlikte, çalıştıran ve çalışan sınıflar oluşmak suretiyle uzun süre varlığını devam ettiren efendi ve kölelik müesseselerinin temelleri atılmıştır. Ayrıca aile içerisindeki iş bölümünün zorunlu bir biçimde yapılmasıyla birlikte belirli mesleklerin oluşmasının zemini hazırlanmıştır. Yine aile yapısında büyük değişimler meydana gelmiş; anaerkil aile geleneği yavaş yavaş terkedilirken buna karşılık ataerkil aile yapısı ortaya çıkmıştır²⁷.

Yerleşme ve mimari yapı açısından da *Neolitik Çağ* iki ana kısma ayrılmaktadır. Buna göre, M.Ö. 8 bin yıllarına kadar süren ilk aşama, bölgedeki nüfusun artmaya başladığı, yerleşmelerin sayısının giderek çoğaldığı ve yeni sistemin oturmaya başladığı bir dönemdir. Bu dönemin başlangıcında mimari, yuvarlak kulübelere dönüşmüştü. Birbirine yakın olarak serpiştirilmiş kulübelerin üst yapıları dal, kamış gibi malzemelerin örülmesi ve üzerinin çamurla sıvanması ile inşa ediliyordu. İlk başlarda barınak olarak tanımlayabileceğimiz bu yapılar, dönemin sonuna doğru gerçek anlamda konuta dönüşmüş ve yalnızca barınılan bir yer olmaktan çıkarak günlük yaşamın ilgili diğer işlevlerini de yüklenmiştir. İhtiyaçların artmasıyla birlikte yuvarlak olan yapılar terkedilerek daha keskin hatları olan dikdörtgen ve daha geniş yapılara geçiş yapılmıştır. Yine bu dönemde taşların örülerek duvar haline getirilmesi, toprağın samanla karıştırılıp önce dökme kerpiç daha sonra da kerpiç tuğlaya dönüşüm aşamaları yaşanmıştır. Buradaki en önemli nokta şudur ki; mimaride ortaya çıkan tüm bu değişiklikler kısa sürede Yakındoğu coğrafyasının tümüne yansımıştır. Bu durum doğal olarak işi yapan gezici ustaların mekiyetlerini farklı bölgelere taşıdığını göstermektedir. Ayrıca barınağın konutlaşmasıyla birlikte, konutların yerleşiminde de değişime gidilmiştir. Önceleri gelişmiş güzel serpiştirilmiş evler, nizami dizilerek köy yapısına bürünmüştür²⁸.

²⁷ Y. Kılıç, *a.g.e.*, s.4.

²⁸ M. Özdoğan, *a.g.m.*, s. 58-59.

Neolitik Çağ'ın diğerk bir özelliği ise zenginleşen toplumla birlikte savunma kaygısının ortaya çıkması ve buna önlem olarak surlarla çevrili kalelerin inşa edilmeye başlanmasıdır²⁹.

Mimari ile ilgili olan bir diğerk gelişme ise kamu alanı diye nitelendirebileceğimiz, ortak kullanmaya yönelik özel bir yapı çeşidinin ortaya çıkmasıdır. Bu tür yapıların en eskileri Batman yakınlarındaki Hallan Çemi kazı yeri ile Çayönü'nün en eski tabakalarında ve Urfa'nın hemen güneyindeki Göbekli Tepe³⁰'de görülmektedir. Yerleşim içinde farklı bir yere sahip olan bu yapılar, plan ve duvar tekniği bakımından da konutlardan ayrılmaktadırlar. Özel yapıların varlığı inanç sisteminin mimari ve yerleşme düzenine yansımalarının en eski örneği olarak karşımıza çıkmaktadır ve bize ruhani sınıfın çok erken devirlerden itibaren toplum yaşamında ayrıcalıklı bir yer kazandığını göstermektedir³¹.

Neolitik Çağ'da mimarideki gelişmeye paralel olarak, ölü gömme adetlerinde de önemli yeniliklerin yaşandığı gözlemlenmektedir. Öyle ki, ölüler genellikle ev tabanlarının altına, ana rahminde bebeğin durduğu gibi büzülmüş durumda konulmuşlardır³², yanlarına aşı boyası, eti olan bir kemik gibi armağanlar bırakılmıştır. Ancak bu dönemde bazı ölülerin başka yerde etleri çürüyünceye kadar bekletildiği ve daha sonra kemiklerinin toplanarak dizildiği, bazılarının kafataslarının iskeletin diğerk kısımlarından ayrı olarak özel bir konumda, bazen toplu olarak gömüldüğü de görülmektedir. Ölü gömme adetlerindeki bu farklılıklar, ruhani sınıfın giderek daha karmaşık törenler düzenlemeye başladığını göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte *Neolitik Çağ*'ın ortalarına doğru ev tabanlarının altındaki gömülerde ölülere atfedilen hediyelerin giderek çeşitlenmesi, toplum düzeninde sosyal farklılıkların da belirmeye başladığını göstermektedir³³.

Neolitik Çağ'ın sonlarına doğru avcılık, artık beslenme için yaşamsal önemde olmaktan çıkmıştır. Bu dönemde başta buğday ve arpa olmak üzere mercimek ve baklagillerin yoğun olarak ekildiği biçildiği ve giderek bunların tür çeşidinin arttığı

²⁹ Suna Doğaner, "Tarih Öncesi Çağlarda Anadolu'da Savaş ve Coğrafya", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Y. 2, S. 10, 2004, s. 58.

³⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Klaus Schmidt, *Göbekli Tepe*, (çev. Rüstem Aslan), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.

³¹ M. Özdoğan, *a.g.m.*, s. 59-60.

³² Bu durum doğumdan önceki ana karnındaki vaziyeti hatırlattığından, Büyük Ana'ya yani Toprak Ana'ya dönüşü simgelemektedir. Bu durumunda yeniden doğuş ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir. bkz. Ş. A. Kansu, *a.g.e.*, s. 203.

³³ M. Özdoğan, *a.g.m.*, s. 61.

görülmektedir³⁴. Böylece başlamış olan tarım faaliyetinin en önemli özelliği, tarih öncesi uygarlığı devrimsel nitelikte değiştirmesi ve insanı bir avcı-toplayıcıdan bir yiyecek üreticisine dönüştürmesidir³⁵. İnsanoğlu başlangıçta, ürettiği yiyeceği topladıkları ve avladıkları ile desteklemek zorundaydı; fakat yavaş yavaş, evcilleştirdiği bitki ve hayvan sayısı arttıkça doğal yiyecek kaynaklarına daha az bağımlı hale gelmiştir. Bitkilerin evcilleştirilmesi sayesinde daha fazla yiyecek daha az çaba ile üretilmeye başlanmıştır. Yiyecek üretimi daha etkili hale geldikçe köyler ve zamanla şehirler oluşmaya başlamıştır, bu süreci de ilk büyük uygarlıkların doğuşu izlemiştir³⁶.

1.2. ESKİ YAKINDOĞU MEDENİYETİ

İnsanlık tarihinin ilk büyük dönüm noktasına, besin üretimine geçmesiyle ulaştığını ifade etmiştik. Bu muazzam olayın insanların sayısında çok büyük bir artış olanağı sağladığı³⁷ ve uygarlıkların üzerinde yükseleceği temellerin atılmasına zemin

³⁴ M. Özdoğan, *a.g.m.*, s. 78.

³⁵ Besin üretiminin ortaya çıkışıyla ilgili ilk arazi çalışmaları 1940'ların sonlarına doğru R. J. Braidwood'un Irak kazıları ile başladı. Bu çalışmalar toplayıcılıktan üreticiliğe geçiş gibi yeni uyum gerektiren aşamaların, ne gibi şartlar altında ne şekilde olduğunun açıklanmasına yöneliktir. bkz. Banu Öksüz, "Beslenmek: Neolitik Çağ", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 74.

³⁶ Murat Baskıcı, "Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış", *A.Ü.S.B.F. Dergisi*, C. 53, S. 1-4, 1998, s. 73.

³⁷ Neolitik Devrim'i izleyen 9 bin yıl içinde, dünya nüfusu yaklaşık olarak yüz kat arttı ve 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ortalama olarak 500 milyon kişiye ulaştı. Alt Paleolitik'in başlangıcından Neolitik Devrim'e kadar geçen yaklaşık 2-2,5 milyon yıllık uzun avcı-toplayıcı dönemde insan nüfusunun 100 binlerden 5 milyona kadar ulaşabildiği, yani kaba bir rakamla 2 milyon yılda ancak 50 kat arttığı dikkate alınır, tarımcı hayatın nüfus üzerinde nasıl bir etki yarattığı da görülebilecektir. Bu artışı sağlayan en önemli etken, yaşamın kalitesini artırmamış olsa bile yaşam güvenliğini sağlayan üretici hayattır. Tarım teknikleri, toprağın besleme gücünü yani verimini avcı-toplayıcılığa göre 5 ile 40 kat arasında değişen oranlarda artırmıştır. Bu artışı ortalama 20 kat olarak kabul edersek, tarım döneminde nüfusun yoğunluğu da 20 kat artmış, 30 kişilik avcı-toplayıcı takımlar Neolitik'le birlikte 600 kişilik köyler haline gelmiş olmalıdır. İnsan hayatının tesadüfî etkenlerin etkisinden çıkarılarak, her türlü ekolojik sorun karşısında geleceği güvence altına alabileceği bir ürün fazlası yaratması, sorunlar karşısında ürün değiştirmek türünden çözümler üretmesi bu güvencenin başlıca kaynağıdır. Ancak aşağıda anlatılacağı gibi, tarımla birlikte insan hayatı pek çok salgın ve bulaşıcı hastalığın tehdidi altına girmiştir. Bu koşullarda yüksek ölümlülük oranı karşısında nüfusu koruyan şey daha yüksek doğurganlıktır. Köy hayatı ve tarımcılık bu yüksek doğurganlığı sağlayan koşulları hazırlamıştır. Buna karşılık ortalama ömür avcı-toplayıcılıkta 25 yıl kadarken, tarımla birlikte ancak 30'a çıkabilmiştir. Bunun nedeni tarımcı hayatın insan hayatının kalitesine büyük bir etki yapamamış olması ve ölüm nedenleri arasında kıtlık, çocuk ölümleri ve doğum sırasındaki kadın ölümlerinde artış, salgın hastalıklar, toprağın tuzlanarak verimsizleşmesi ve savaşlar gibi yeni etkenlerin katılmasıdır. Yerleşik hayata geçişle birlikte, nüfusun aslı artışını sınırlayan bu etkenler, nüfus katlanarak artmasını önlemiş ve nüfus dengeli bir hızla yayılmıştır. Tarıma geçişle birlikte nüfusun arttığı bir gerçektir. Ancak bunu basit bir nüfus artışı biçiminde tezahür etmiş bir süreç olarak yorumlamak zordur. Zira yerleşik yaşam tarzıyla birlikte, aynı zamanda salgın hastalıklar, kalp ve eklemler rahatsızlıkları yayılmış, birlikte daha kalabalık yaşamının getirdiği gerilimlere bağlı olarak büyük olasılıkla kişiler ve gruplar arasındaki çatışma riski de artmıştır. Bu riskler doğum yüzdelilerindeki artışla birlikte ölüm oranlarındaki artışı da beraberinde getirmiş olmalıdır. Ancak nüfusun dengeli bir hızla olmasa bile doğrusal bir biçimde arttığına pek kuşku yoktur. Nitekim biz Neolitik'le birlikte daha önce

hazırladığına da değinmiştik. Nitekim çiftçiliğe ve çobanlığa geçişin en erken ve en önemli örneklerinden biri M.Ö. 8500-7000 dolaylarında Eski Yakındoğu'da gerçekleşmiştir. Kısa zamanda tahıl tarımı buradan Avrupa'ya, Hindistan'a, Çin'e ve Afrika'nın bazı yerlerine yayılmıştır³⁸.

İnsanlık tarihi, ikinci dönüm noktasına, uygar toplum denilen becerikli ve karmaşık toplumların ortaya çıkışıyla ulaşmıştır. İşte bu noktada Eski Yakındoğu'nun önceliği tartışma götürmez bir gerçektir ve alanın uzmanları ilk başta medeniyetin ve tarımın başlangıcı olarak bu coğrafyayı işaret etmişlerdir. Onlara göre, insanlığın en eski uygarlıkları Fırat-Dicle ve Nil vadilerinde, M.Ö. 3500-3000 dolaylarında gelişmiştir. Çok geçmeden onları İndus vadisi izlemiştir³⁹. Bu tespitin hemen ardından, bilim camiasında yapılan araştırmalar sonucunda Avrupa'nın ilk merkez olduğu düşünülmüştür. Daha sonra Yeni Dünya tropikleri, Asya ve Afrika'daki etnolojik çalışmalar sonucu, evcilleştirme için tropik bir köken önerilmiştir. Böylece 1960'larda baskın olan görüş Eski Dünya'daki merkezin Güney Asya'da olduğu yönünde olmuştur⁴⁰. Ancak yakın geçmişteki arkeolojik çalışmalar tarımın başlangıcı hakkındaki bilgileri önemli ölçüde değiştirmiştir. Radyokarbon⁴¹ tarihleme yöntemlerinin gelişmesi ile birlikte insanın bitkileri ne zaman yetiştirmeye başladığı oldukça kesin bir şekilde belirlenebilmektedir. Eldeki bulgulara göre tarımın kökeni Yakındoğu'dadır. Bu coğrafyada ise erken uygarlığın önemli merkezinin Mezopotamya'nın verimli nehir vadileri olmasa da hemen yakınındaki dağlık arazilerin tarımın doğuşuna tanıklık ettiği

görmediğimiz büyüklükte yerleşmelerle karşılaşmaya başlamaktayız. Örneğin Ürdün'deki Ayn Gazal yerleşmesi nüfusunun günümüzden 7250 yıl önce 2 hektar genişliğe ve en fazla 604 kişilik bir nüfusa sahip olduğu hesaplanırken, 500 yıl sonra bu genişlik 4,5 hektara ve nüfusun üst sınırının 1400 kişiye çıktığı, yine 500 yıl sonra bu sayıların 9,5 hektara ve 2870 kişiye ulaştığı, ve en nihayet günümüzden 5750 yıl önce yerleşme büyüklüğünün 12,5 hektara, nüfusun ise 3575-3775 kişi aralığına yükseldiği hesaplanmaktadır. Arkeolog Robert J. Braidwood, tarımın ilk ortaya çıktığı bölgenin aşırı nüfus baskısı yüzünden biyolojik taşıma kapasitesinin üzerinde bir nüfus yüküyle karşılaştığını ve bu durumun bir göçü doğurduğunu söylemektedir. Tarım tekniklerinin ve kültürünün doğuya, batıya ve güneye doğru yayılması Braidwood tarafından bu olguya bağlanmıştır. bkz. S. Aydın, *a.g.e.*, s. 120-133.

³⁸ W. H. McNeill, *a.g.e.*, s. 19.

³⁹ W. H. McNeill, *a.g.e.*, s. 19.

⁴⁰ M. Baskıcı, *a.g.m.*, s. 75.

⁴¹ Bu yöntem, yaşamın her yerinde bulunan bir yapı taşı olan karbonun çok küçük bir parçasını oluşturan radyoaktif karbon 14'ün çok yavaş bir şekilde bozularak radyoaktif olmayan izotopu 14'e dönüşmesi esasına dayanır. Karbon 14 atmosferde kozmik ışınlar tarafından sürekli üretilmektedir. Bitkiler atmosferdeki karbonu alır bu karbonun içinde bilinen ve neredeyse hiç değişmeyen miktarda bulunan karbon 14 bulunur.; hakim izotop olan karbon 12'ye oranı aşağı yukarı bir milyonda birdir. Bu bitki karbonu, bitkileri yiyen otobur hayvanların, otobur hayvanları yiyen etobur hayvanların gövdelerinin yapıtasını oluşturur. Bitki ya da hayvan öldüğü zaman ise yapısında bulunan karbon 14'ün yarısı her 5700 yılda bir bozularak karbon 12'ye dönüşür. Sonunda yaklaşık 40.000 yıl kadar sonra geriye kalan karbon 14 miktarı çok azdır ve ölçülmesi ya da o şeye bulaşmış olan yeni zamanlara ait karbon 14 içeren çok küçük miktarlardaki maddelerden edilmesi çok güçtür. Yani bir kazı yerindeki maddenin yaşı o maddede bulunan karbon 14'ün karbon 12'ye oranıyla hesaplanabilmektedir. bkz. J. Diamond, *a.g.e.*, s. 124.

kabul görmüştür⁴². Nitekim tüm yapılan tarihi ve arkeolojik araştırmalar bu görüşün dayanağını oluşturan birçok örnek üzerinde durmuşlardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1996 yılında Londra Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü başkanı olan David Harris, *The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia* (Avrasya’da Tarımın ve Köy Yaşamının Kökenleri ve Yayılışı) adlı eserinde tarımın ilk kez Avrasya tarihinde ortaya çıktığını ileri sürmüş ve iki aşamada gerçekteştiğini dile getirmiştir. Bunlardan ilkinin Yakındoğu’da ikincisinin de Çin’de gerçekteştiğini belirtmektedir. Bu esere göre, Yakındoğu’daki tarımsal faaliyetler Harris’in “Rift Vadisi Vahaları” adını verdiği yörede gerçekteşmiştir. Bahsedilen bölge ise, Bereketli Hilal’in batı yakası ile Ölü Deniz’den çok uzak olmayan Eriha’yı kapsamaktadır⁴³. Tarımcılık yapan ilk Neolitik köylerde bu yayılım alanında ortaya çıkmışlardır. Köyler tarımcı hayatın temelini oluşturmaktadırlar. Böylelikle Rift Vadisi adı verilen alan yoğun bir yerleşmeye sahne olmuřtur⁴⁴.

Rift Vadisi alanı içinde sayılan en önemli yerleşim birimlerinden olan Eriha, Küdüs yakınlarında deniz seviyesinden 250 m aşağıda bulunan bir yerleşkedir. İlk yerleşimden bu yana, Eriha’da yaşayan her kuşak, arkasında toprak ve süprüntüden bir katman bırakmıştır. Sonunda katmanlar düz arazinin üzerinde yaklaşık 21 m yüksekliğinde bir tepecik oluşturmuştur. En alttaki katmanlar başlangıçta gezgin avcıların Eriha’da bir su kaynağının yanında sıkça konakladıkları göstermektedir. Ceylan avlıyor baştan savma kulübe ya da çadırlarda kalıyorlardı. Ayrıca su kaynağına adandığı düşünölen bir tapınak kurmuřlardı⁴⁵. Eriha gibi büyük Neolitik köyler bu verimli çöküntü alanında ortaya çıkmıştır. Eldeki veriler Eriha’da bir taraftan avcılık yapılırken bir taraftan da arpanın tarıma alındığını göstermektedir. Suriye’de çam havzasında yer alan Tel Aswad Neolitik yerleşmesinde ise günümüzden 9,8 ile 9,6 bin yıl önce, esmer buğday, tarla bezelyesi, mercimek ve muhtemelen arpa tarımının yapıldığı saptanmıştır. Bu arada bazı yerleşmelerde ilk evcilleştirilen hayvan türleriyle de karşılaşılmaktadır. Örneğin Filistin’deki Beydha’da keçinin evcilleştirilmiş olduğu tespit edilmiřtir⁴⁶.

⁴² M. Baskıcı, *a.g.m.*, s. 74.

⁴³ William B. F. Ryan-Walter C. Pitman, *Nuh Tufanı*, (çev. Dursun Bayrak), Akılçelen Kitaplar, Ankara 2011, s. 201.

⁴⁴ M. Baskıcı, *a.g.m.*, s. 80.

⁴⁵ J. C. Davis, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁶ S. Aydın, *a.g.e.*, s. 130.

Yakındoğu'da bilinen pek çok yerleşim yeri erken tarım hakkında bulgular vermektedir. Bu tip bulgular veren ilk yerleşim yerlerinden bir diğeri de Irak'ta bulunan Larmo'dur. M.Ö. 6.750'ye tarihlenen tabakalarda buğday ve arpa tohumları ve keçi kemikleri bulunmuştur⁴⁷. Andrew Moore 1971 yılında Fırat kıyılarında bulunan 12 m yükseklikteki Ebu Hüreyre adlı tümsekte yapmış olduğu kazılar neticesinde üst üste konumlanmış iki köy kalıntısı bulmuştur. Alttaki ve daha eski olan köy ilkel bir yapı arz etmektedir. Birkaç tandır ocağı ile sazdan yapılmış çoğunlukla dairesel biçimli ve toprak içine açılmış çukurlar üzerine yer alan barakalarla, av amaçlı mevsimlik bir kamp yeri olarak tasarlanmıştır⁴⁸.

Diğer taraftan M.Ö. 8. binyılın sonlarından itibaren Yakındoğu'da yaygın bir köy hayatı ortaya çıkmıştır. M.Ö. 7.500'den itibaren ise büyük yerleşimler görülmeye başlamıştır. Bundan sonra Bereketli Hilal'in güneyindeki bölgeden doğu ve kuzeye doğru Anadolu içlerine ve Zagros'a ulaşan yayılmalar olmuştur⁴⁹. Ayrıca unutulmamalıdır ki, ilk baştaki karmaşık uygar örgütleniş, son derece özel coğrafya koşullarının varlığını gerektirmekteydi. Yalnızca sulama yapılan topraklarda her yıl üst üste ürün elde edilebiliyordu. Böylece yalnız sulama gereksinimi duyulan yerlerde, çok sayıda insanın kanallar kazmak, setler çekmek için işbirliği yaptığı anlaşılmaktadır⁵⁰. Nitekim Sümer memleketinin ormanlık alanlarında yaz başında gelişen ekinlere hasat zamanına kadar yetecek kadar yağmur yağıyordu. Ama yaz boyunca hemen hemen hiç yağmur düşmeyen güney kesimi için durum daha farklıydı. Bu halde hasat ancak ırmak sularının ekinleri sulamak için tarlalara getirilmesiyle sağlanabilirdi. Ne var ki sulama kanallarının, setlerin yapımı ve bakımı yüzlerce kişinin birlikte çalışmasını ve ilk çiftçi topluluklarında görünen çok daha sıkı bir toplumsal disiplini gerektirmekteydi. Neolitik köylerde her bir aile olağan durumlarda kendi ürettiğini tüketmekteydi. Bununla birlikte dinsel törenler dışında örgütlü bir toplantı ya da iş bölümü yaşandığını söylemek oldukça güçtür. Bu basit toplumsal yapı ırmak kıyısı yerleşimleriyle birlikte değişmeye başladı. Zira ırmağa hükmetmek ve ondan faydalanabilmek ortaklaşa bir emek gerektiriyordu. Netice olarak suyun denetlenmesi halkın çoğunluğunun emeğinin bir üst zümre tarafından yönetilmesiyle gerçekleşti⁵¹. Nitekim Mezopotamyalı Sümer,

⁴⁷ M. Baskıcı, *a.g.m.*, s. 74.

⁴⁸ W. B. F. Ryan-W. C. Pitman, *a.g.e.*, s. 202-203.

⁴⁹ M. Baskıcı, *a.g.m.*, s. 82.

⁵⁰ W. H. McNeill, *a.g.e.*, s. 19-20.

⁵¹ W. H. McNeill, *a.g.e.*, s. 31.

Akad ve Babil kralları toprağı sulamak için elzem olan su kanallarını inşa ettirmiş olmakla övünmektedirler.

Öte yandan, üretim kaynaklarından kral ve devlet için belirli miktarda vergi kesintisi yapılmıştır. Vergi yoluyla oluşturulan yiyecek stoku kralların ve bürokratların yanı sıra tam zamanlı başka uzmanları beslemeye de yaramıştır. Ayrıca fetih savaşlarıyla da doğrudan ilgili olarak sürekli bir ordu beslemekte de kullanılmıştır⁵². Tüm bunlarla birlikte bu uygarlıklar bilimin doğuşu için elverişli sosyal ve ekonomik koşullara da ulaşmışlardır. Toprağı işleme, hayvan evcilleştirme, hayvan gücünden yararlanma, sulama kanalları açma, tekerlekli araba ve fırınlanmış seramik kaplar yapma bu uygarlıkların elde ettiği diğer başarılarıdır. İlk topluluklar arasında Sümerlerin uygarlık alanında parlak bir düzeye eriştikleri bilinmektedir. Nitekim hayvancılık, tarım ve teknolojiye ileri gittikleri, bakır ve kalay alaşımlarını daha dayanıklı olan bronzla dönüştürebildikleri o dönemden kalan buluntulardan anlaşılmaktadır⁵³. Bu sebeplerden dolayı dünyanın ilk medeniyeti, Fırat-Dicle ırmaklarının aşağı kıvrımları boyunca Basra Körfezi'ne kadar dayanan düz alüvyon ovası üzerinde uzanan alanda, yani Sümer ülkesinde doğmuştur diyebiliriz⁵⁴.

1.3. MEZOPOTAMYA'DA DEVLETİN OLUŞUMU

Devlet kavramı ve devletin ortaya çıkışı meselesi uzun zamandan beri sosyal bilimciler arasında tartışma konusudur. Bu süreç içerisinde birçok sosyal bilimci devletin doğuşuyla ilgili farklı fikirler üretmişlerdir. Netice olarak en basit örgütlenme biçimlerine sahip bir devletin ortaya çıkışı şu temel öğelerle izah edilmiştir:

- a- Kentsel yani aile bağlarına dayanmaktan çıkmış toplumların doğuşu.
- b- Elit yani seçkin bir katmana verilmiş merkezsel bir yönetim oluşturulması ve o seçkin katmanın iktidarı; bürokrat, asker, din adamı gibi bir dizi sıfatlar taşıyarak yürütmesi.
- c- Politik bütünleşmenin belli başlı mekanizması olarak iktidarın tek elde toplanması.
- d- Çalışma yaşamının her kesiminden uzmanlaşmanın yayılması.

⁵² J. Diamond, *a.g.e.*, s. 100.

⁵³ Zülal Arda-Hikmet Şahin-Semih Büyükkal, "İlkçağdan Modernizme; Bilim, Sanat ve Felsefe Buluşmaları", *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, 2013, s. 138.

⁵⁴ W. H. McNeill, *a.g.e.*, s. 31.

e- Toplumun sınıflara bölünmesi⁵⁵.

Bahsi geçen bu şartların tedrici bir biçimde meydana gelmesi, beraberinde devlet sisteminin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Görüldüğü gibi devlet yapılanmasına giden yolda gerçekleşmesi beklenen ilk zorunlu yapı kentleşmedir. Kent olgusunun tarihsel sürecine bakıldığında ise Neolitik Devrim'in getirdiği dinamizmin zamanla ortadan kalktığı ve basit köy topluluklarına dönüştüğü görülmektedir. Bunun neticesi olarak da coğrafi özellikleri nedeniyle bazı bölgelerdeki köy yaşantısı yeni bir dönüşüm ve gelişim geçirerek daha sonra görülecek olan "Kent-Devlet" siyasi sisteminin çekirdeğini oluşturmuştur⁵⁶.

Nitekim insanoğlu ilk çağlardan itibaren bir örgütün doğmasını sağlamıştır. Bu örgüt başlangıçta kan ve akrabalık bağları ile kurulmuş, sonradan bunların gelişmesi ile *aile, kabile, aşiret, köy, kasaba, site, polis, komün ve kent devletleri* ortaya çıkmıştır. Daha sonraları bunlar hukuk nizam ve müesseselerini tamamlayarak devlete dönüşmüştür. Fakat bu sürecin dünyanın her yerinde aynı hızda ve biçimde inkişaf ettiğini söylemek zordur. Sjöberg'e göre; ilk kent yerleşimleri; M.Ö. 4000-3500 yılları arasında öncelikle Mezopotamya'da, ardından da sırasıyla Mısır'da ve Çin'de ortaya çıkmışlardır. İlk kent yerleşimlerinin farklı bölgelerde ayrı zamanlarda ortaya çıkmasının sebebini elverişli kültür, zengin ekonomi ve uygun çevre şartlarında aramak gerekmektedir⁵⁷.

Bu cümleden olmak üzere ilk medeniyetler, genellikle büyük nehirlerin suladığı zengin ve bereketli topraklarda doğup gelişmişlerdir. Öyle ki, Mezopotamya Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı Bereketli Hilal'de, köklü Çin medeniyeti Sarırmak Havzası'nda, kadim Hint medeniyeti Ganj ve İndus nehirlerinin suladığı bereketli vadilerde yeşermiş, Mısır medeniyeti ise kutsal Nil Nehri'nin insanlığa bir armağanıdır. Ayrıca insanoğlu ilk kez Mezopotamya düzlüklerinde, yani Fırat ve Dicle havzasında yerleşik hayata geçmiş, dini yapıları ilk kez burada inşa etmiştir. Tarım ve tarımsal hayat ilk kez Mezopotamya'da başlamış, hayvanlar ilk kez burada evcilleştirilmiştir⁵⁸. Netice olarak Mezopotamya'da tarımın ortaya çıkışı ve suyun paylaşımı için verilen

⁵⁵ Marcella Frangipane, *Yakındoğu'da Devletin Doğuşu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 19.

⁵⁶ Mehmet Özdoğan, "Köyden Kente", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 102.

⁵⁷ Yusuf Pustu, "Küreselleşme Sürecinde Kent "Antik Site'den Dünya Kentine", *Sayıştay Dergisi*, S. 60, s. 131.

⁵⁸ Klaus Schmidt, "İki Nehir Arasında", *Batya Doğru Akan Nehir*, (ed. Bekir Karlığa), MEDAM Yayınları, İstanbul 2012, s. 87.

mücadele, ilk devletlerin oluşumunun en önemli sebeplerini oluşturmuştur. Toplumların gelişim sürecinde iş bölümünün her sahaya yayılması ve çeşitlenmesi toplumsal katmanları oluşturmuş; tarımla birlikte mülkiyet ve tarımsal artık ürünün eşitsiz paylaşımından oluşan toplumsal katmanlar, devletin oluşumuna yardımcı olmuştur. Tarım hâsılasının kaydedilme ihtiyacı yazının icadını, paylaşım ve mülkiyeti koruma ihtiyacı da hukukun oluşumunu getirmiştir⁵⁹.

Öte yandan Mezopotamya'nın medeniyet ve devlet gibi kavramlarda öncü olması, genel olarak "sulama" olgusuna bağlanmaktadır. Buna göre, örneğin devlet kavramının Mezopotamya'da yeşermeye başlamış olmasının nedeni, Fırat ve Dicle nehirlerinin akışının düzensiz, kabarma zamanlarının ise belirsiz olmasından kaynaklanmaktadır. Bölgede tarımın ancak sulamanın örgütlenmesi ve denetlenmesi ile mümkün olması, insanları gelişmiş su kanalları ve setler yapmaya zorlamıştır. Gerekli kanal şebekelerinin tesisi ve bakımı da geniş insan kitlelerinin tek bir otorite altında düzenli emek vermesini gerektirmiştir. Başka bir deyişle, halkların hayatlarını idame ettirebilmeleri için karşılaştıkları müşterek sorunlara bu denli kollektif yaklaşma zorunluluğu, ilkel anlamda belirli bir idari otoritenin ve bu otoriteye siyasal bağlılık duygusunun oluşmasına neden olmuştur. İdari otoritenin sürekli bir bağlılık duygusuyla siyasal otoriteyi oluşturması da, bölgede tarihin ilk otoriter monarşilerinin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Thorkild Jacobsen, bu süreci "*ilkel demokrasiden mutlakiyet rejimine geçiş*" olarak görmektedir. Jacobsen'e göre, başlangıçta, özgür insanlar geçici ve belli kriz dönemlerinde, örneğin bir sel baskını veya büyük bir kargaşa durumunda, güçlüklerin aşılması için otoriteyi kısmen ve süreli olarak özel bir kişiye yani rahip krala devretmekteydiler. Bazı hırslı krallar, emanet aldıkları iktidarı korumaya yöneldiler ve böylece, idari ve hukuki otoritenin kalıtsal sahipleri ve devletin en önemli iktisadi yapısı olan kentin ana tapınağının yöneticileri durumuna geldiler⁶⁰.

Burada sözü edilen tapınak yalnızca dinin merkezi değil, iktisadi hayatın da merkezi konumundadır. Tapınağın bu çoğul fonksiyonu sebebi ile devletin siyasi ve idari mekanizmasının da dinden etkilenmesi, daha doğru bir ifade ile söz konusu

⁵⁹ Abdullah Köktürk, "Modern Öncesi Devletin Yönetim Anlayışı", *Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Y. 7, S. 13, 2011, s. 75.

⁶⁰ Hamza Ateş-Soner Ünal, "Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu'nda İdari Hayat", *Bilgi Dergisi*, S. 8, 2004, s.22-23.

mekanizmanın kendisine kaynak olarak dini göstermesi kaçınılmazdır⁶¹. Bölgedeki kavimlerin sahip olduğu “Devlet gökteki sabit düzenin yeryüzündeki örneğidir: Tanrılar gökyüzünü nasıl yönetiyorlarsa, devlet de yeryüzünü öyle yönetmelidir” anlayışı, bölgede ilk ilke ve biçimleri verilecek olan “devlet”in ve bunun ilk nüvesi olan teokratik siyasal ve idari düzenlerin de temel meşruiyet kaynağını oluşturmuştur⁶².

1.3.1. Devletin Oluşumu ile İlgili Nazariyeler

Mezopotanya’da ilk kentlerin nasıl kurulduğu konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte kentleşme olgusunun, bir toplumun ekonomik ve toplumsal yapısındaki gelişme ve değişimlerden doğduğunu kabul edersek, söz konusu görüşlerin tümünün temelinde bir değişimin yani “örgütlenmenin ve uzmanlaşmış sınıfların” varlığının olduğu kuskusuzdur. Bu görüşlerin bazılarına göre kent iktisadi örgütlenmeden, kimine göre ise dini örgütlenmeden ya da tamamen savunma yani askeri bir çabadan doğmuştur⁶³. Bununların yanısıra ilk kentsel kavramın ekolojik yapıdan yani su kaynaklarını kullanabilme yetisinden doğduğunu ileri sürenlerde vardır. Söz konusu bu iddiaları irdeleyecek olursak;

1.3.1.1. Artı Ürün Nazariyesi

Bu kuramın açıklığı kavuşturulması açısından artı ürün elde etme çabasının ilk olarak Paleolitik Devirde başladığını daha sonraki devirlerde ise artarak devam ettiğini söylemek icap etmektedir. Nitekim Paleolitik Devrin uzman avcı-toplayıcı grupları, çevre koşullarının yaşama elverişli olması ve büyük takım avında uzmanlaşmalarının sonucu olarak; artı zaman ve artı enerjinin yanı sıra artı ürüne de sahip olabilmişlerdir⁶⁴. Bunu takip eden Neolitik Dönem’de ise dokumacılık, çömlekçilik, sarraflık ve madencilik gibi alanlarda uzmanlaşmayla zanaatçı bir sınıf doğmuştur. Bulutsuz gecelerde yıldızları yorumlayan kâhinler de bir başka sınıfı oluşturmuş böylece din adamları sınıfı inkişaf etmiştir⁶⁵. Artı ürün toplum içerisindeki bazı kimselerin eski

⁶¹ Yusuf Kılıç-Şeyma Ay, “Eski Mezopotamya’da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu”, *Turkish Studies*, S. 8/5, 2013, s.387.

⁶² H. Ateş-S. Ünal, *a.g.m.*, s.23.

⁶³ Y. Kılıç-Ş. Ay, *a.g.m.*, s. 388-389.

⁶⁴ Alaeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, V Yayınları, Ankara 1991, s. 201.

⁶⁵ Veysel Dinler, “Devlet Paradikması ve Polisin Kurumsallaşması”, *Polis Bilimleri Dergisi*, C. 1, S. 3, s.50.

alışkanlık ve mesleklerini terk etmeye ve hatta önceleri geçim ve besin kaynağı olan av faaliyetinden bile uzaklaşmasına da neden olmuştur. Böylelikle bu alt guruplar tüm zamanlarını sihircilik ve sanatçılık gibi etkinliklerde geçirebilmişlerdir. Bu süreçte olan gelişmeler toplumsal farklılaşmaya ve profesyonel meslek guruplarının oluşumuna imkân sağlamıştır⁶⁶. Nitekim bu sınıfların tümü de artık besin üretim işinden uzaklaşmıştır⁶⁷.

Bu teorinin tedrici yapısı şöyledir; Toprak ve iklim koşullarının uygun olduğu durumlarda artı ürün ortaya çıkar. Artı ürün ve kentleşme arasındaki ilişki nüfus aracılığı ile kurulur. Artı ürünün yatırıma dönüştürülmesi kentleşmeyi hızlandırır ve nüfus artışına yol açar. Bilindiği gibi ilk kentler, kendilerinden önceki yerleşmelerden nüfus olarak daha büyük ve onlardan daha yoğun bir biçimde iskân edilmişlerdir. Mezopotamya'daki Sümer kentlerinin nüfuslarının 7000 ile 20000 arasında değiştiği saptanmıştır⁶⁸. Netice olarak da artan nüfus döngüyü sürdürerek, ürün artışına devam etmektedir. Bunun sonucu olarak da sürekli biriktirme, ekonomik güçlenmeyi, savaş ve korunma güdüsünü yaratır. Sürecin sonunda da kentlerin genişlemesi ve insanları bir arada tutmak için bir üst yapı kurumu olan din ortaya çıkmaktadır. Hemen ardında ise sırasıyla artı ürün elde edilmekte, sosyal tabakalaşma ve ardından da kentleşme ortaya çıkmaktadır⁶⁹.

1.3.1.2. Hidrolik Toplum Nazariyesi

Hidrolik toplum fikri kentleşmenin ekolojik anlatımı ile ilişkilidir. Nüfus artışı ile sulama arasında kuvvetli bir bağ kurulmaktadır. Bu alandaki tartışmalar Wittfogel'in "Doğu Despotizmi" adlı çalışmasında gündeme gelmiştir. Wittfogel'e göre hidrolik toplumda, tarım özel bir iş bölümüne gerek duymaktadır. Sulama olgusu ve tarımın gelişmesi artı ürünün oluşmasına yol açmaktadır. Bu kurama göre sulamanın profesyonelleşmesi bürokratik kontrolü beraberinde getirmiş, bu da kentsel karakterin idari yapısını oluşturmuştur. Bunun sonucunda kentin ortaya çıkmasında üç faktörün etkili olduğu öne sürülür;

⁶⁶ A. Şenel, *a.g.e.*, s. 201-202.

⁶⁷ G. Childe, *a.g.e.*, s. 103-104.

⁶⁸ Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s.11.

⁶⁹ Rana A. Aslanoğlu, *Kent İklim ve Küreselleşme*, Ezgi Kitapevi, Bursa 2000, s. 17-18.

1. İş bölümü,
2. Gücün merkezileşmesi,
3. İdarı yapı yoğunlaşması⁷⁰.

A. Şenel'e göre büyük sulama tarımıyla, toplumsal artı elde etme yolunda kitlelerin harekete geçirilişi, ilk olarak bir toplumun erkek üyesi ve aynı zamanda bir savaşçı olan lider tarafından fetihçi göçebe çoban toplulukların desteği ve kaba gücüyle sağlanmış olmalıdır. Ancak unutulmamalıdır ki, böyle büyük çaplı işlerin örgütlenmesi kaba gücün yanı sıra zekâ ve yeteneği de gerektirmektedir⁷¹.

1.3.1.3. Ekonomik Güç Nazariyesi

Kentlerin ekonomi (pazar) merkezli doğuşuna açıklama getiren kuramsal yaklaşımlarda kent iki önemli rolle karşımıza çıkmaktadır. İlki iç değişim süreçlerinin yaratıldığı “Pazar” yeri olma misyonudur. Diğeri ise *merkantil*⁷² nitelikli uzun mesafe ticaret mekânları oluşudur. Bu görüş Hammurabi Yasaları'nın gün yüzüne çıkarılmasıyla daha da kuvvetli bir hal almıştır. Polanyi'ye göre uygarlık insanın ticari güçlerinden doğmuştur ve dünyanın beşiğinde “iş adamı kültürü” yatar ayrıca bu da Babil'de gerçekleşmiştir. Kentlerin ekonomik kökeni olduğuna ilişkin Jane Jacobs'un “*önce kent sonra kır ortaya çıktı*” şeklinde iddialı bir sözü bulunmaktadır. Jane Jacobs avcı-toplayıcı guruplar içerisinde ticaretin varlığına dikkat çeker ve ticaret için en önemli kalemin yiyecek olduğunu belirtir. O'na göre yiyeceğin taze olması gerekliliği hayvanların evcilleştirilmesini, hayvanların beslenme zorunluluğu da tarımı meydana getirmiştir. Böylece Jacobs'a göre tarım kentte ortaya çıkmıştır⁷³.

Bu kurama göre kentlerin ilk geliştikleri bölgelerin nehir vadileri olması tesadüf değildir. Kentin gelişimi; yüzen saz demetlerinden veya kütüklerden, küreklerle ve yelkenle yol alan teknelere doğru denizcilikte kaydedilen gelişime paraleldir. Bundan sonra eşek, at, deve, tekerlekli araç ve nihayet döşeli yollar, taşımacılığın alanını

⁷⁰ R. A. Aslanoğlu, *a.g.e.*, s. 17-19.

⁷¹ A. Şenel, *a.g.e.*, s. 204-205.

⁷² Siyasal idarelerin merkantilizm adı verilen bir politikayla ithal ürünler üzerine yüksek tarifeler koyarak ve ihracatı teşvik ederek kendi pazarlarını muhafaza etme yöntemidir. bkz. Merry E.-Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa*, (çev. Hamit Çalışkan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s. 282.

⁷³ R. A. Aslanoğlu, *a.g.e.*, s. 19-20.

geniřletmiřtir⁷⁴. Taşıma ağının genişlemesi kente uzak bölgelerdeki insanlara ve kaynaklara hükmetme olanağı sağlamıştır. Ayrıca taşımacılık faaliyetleri artık ürünün insanlar arasındaki dağılımını eşitlemiş ve uzak yerlerdeki ürünlere ulaşılmasını olanaklı kılmıştır. Bu faaliyetler de ardılında ticareti dođurmuřtur⁷⁵.

Tarih ncesi marangozluğun tacı denebilecek tekerleğin bulunuşu, ağdaş makineleşmenin n koşulu olarak görülebilir. Tekerlek, taşıtta kullanılıncaya, kızıağı bir çeşit arabaya dönüştürmüş oldu ve böylece lokomotif ve otomobilin ataları doğdu. Tekerleğin nasıl bulunduğu yolunda kolaylıkla bir saniye varılabilir, ama bu konuda güvenilir verileri bulmak güçtür. Tahta eşyalar dayanıklı olmadığından, arkeologlar tahtadan yapılmış eşyalar hakkında gerekli bilgiyi, ancak çömlek ya da taş gibi dayanıklı maddelere yaptıkları resimlerden edinebilmekteyiz. Sümer sanatında, tekerlekli araçların resimlerine M.. 3500 yıllarında rastlanılmaktadır⁷⁶.

Tekerlek yalnızca taşıma işlerine devrim getirmekle kalmamış, M.. 3500 yıllarında imalat endüstrisinde de uygulanmaya başlamıştır. Yatay bir tekerleğin ortasına çamur koyup, tekerleği çevirince, mleki, elle bir kaç günde yapamayacağı işi bir kaç dakikada yapmayı başarabilmiştir. Üstelik yaptığı daha düzgün olmuştur. Nitekim çömlekçilik ilk makine endüstrisidir. İmalat makinelerine ilk kez bu dalda tekerlek eklenmiştir. Bu nedenle de bu zanaat değişmiştir. Etnografı bilimine göre, bugün basit düzeyde yaşayan insanlar arasında elle yapılan çömlekler evde kadınlar için bir uğraşıdır, oysa arkla yapılan çömlek erkeklere özgü bir ticaret alanıdır. Eldeki kanıtlara göre, eski çağlarda da bu düzen geçerliydi. Böylece tekerleğin seramik endüstrisine girişiyle, işçilikte uzmanlaşma açısından bir adım daha atılmış oldu⁷⁷. Netice olarak tekerlek yardımıyla (mleki arkı) imal edilen ticari meta yine tekerlek sayesinde uzak coğrafyalara yayılma imknı bulmuştur.

Böylece ticaretle birlikte insanlar arasında o zamana kadar hiç olmamış büyüklükte bir ilişki ağı kurulmuştur. Bunun sonucu olarak da kentlerin ilk ortaya çıktığı yer olarak kabul edilen Mezopotamya, özellikle de Sümer coğrafyası çok dilli bir memleket olarak isim yapmıştır. Nitekim Sümer memleketi, kentler için bir iletişim merkezi olma statüsünün yanı sıra, tüm Yakındoğu'ya hükmedecek olan ortak bir yazının da ana vatani olmuştur. Sümerlerin "pazar" sözcüğü yerine kullandıkları Y harfi

⁷⁴ Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent*, (ev. Gürol Koca-Tamer Tosun), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 93-94.

⁷⁵ L. Mumford, *a.g.e.*, s. 93-94.

⁷⁶ G. Childe, *a.g.e.*, s. 79-80.

⁷⁷ G. Childe, *a.g.e.*, s. 81.

biçimindeki ideogram belki de pazarın, yollarının kesişim noktası olduğu fikrinin kabul gördüğünün bir belirtisi olabilir⁷⁸. Tüm bunlarla birlikte ticari mekânlarsa hiç kuşkusuz kent merkezinde bulunan tapınaklardı.

Nitekim Mezopotamya’da sürdürülen arkeolojik çalışmalar kentlerin ekonomik ve dinsel boyutunun iç içe geçtiğini göstermektedir. Her iki boyut da tapınak çerçevesinde yer almaktadır ve tapınak kentin simgesidir⁷⁹. Şenel, Mezopotamya coğrafyasında ticarete dayalı ilk hareketlerin de tapınak adına yapıldığını söylemektedir. Tapınakların yapımına girişen işçilerin özellikle büyük sulama tarımı yapılan sel yatağı bölgelerinin, ormanlara ve dağlık alanlara uzak olması nedeniyle yapılar için gerekli olan bol ve kaliteli keresteden ve taştan yoksun olmaları, kendilerine yeterli bir ekonomiyi olanaksız kılmıştır. Bu sorun tapınak adına kereste, sert taş ve daha sonra maden almaları için dışarıya tapınak adına yollanan tacirlerle çözülmüştür⁸⁰. Tüm bunlardan başka Mezopotamya ticaretinde gemi yapımı için kullanılan reçine, ilaç imalatı için gerekli olan çeşitli otlar ve bölgenin ihtiyacını karşılayamayan hayvan yünleri de ithal edilmiştir⁸¹. Üretimin sürdürülebilmesi için gerekli olan ve yaşamsal önemi bulunan, yerel olarak sağlanamayan nesnelere ve hammaddelerin uzak mesafelerden taşınması, kentleri dış ticarete bağımlı kılmıştır⁸². Bu materyallere duyulan ihtiyacın bölge insanının ürettiği tahıl ile takas edilmesi yolu ile giderildiği söylenebilir. Ayrıca bunların bir getirisi olarak da tacir sınıfı da uygar toplumda yerini almıştır⁸³.

Günümüze kadar yapılan arkeolojik ve tarihi araştırmalar üretimin ve ticaretin bütün aşamalarında egemen gücün yani kralın denetiminde olduğunu ortaya koymaktadır. Kralın oturduğu başkentteki “büyük tapınak”, toplum tarafından üretilen toplam artık ürünün depolandığı, komşu krallara gönderilecek ve onlardan gelen hediyelerin saklandığı, tüccar eliyle ülkeye giren ve dışarıya gönderilen malların denetlendiği yerdi. Başka bir deyişle, pazar ekonomilerinde büyük ölçekte ticarete konu olan her türlü malın el değiştirdiği iş merkezinin işlevini büyük tapınak yerine getirmekteydi ve gördüğü önemli işlev gereği, kent içinde kolay ulaşılabilir bir

⁷⁸ L. Mumford, *a.g.e.*, s. 94.

⁷⁹ R. A. Aslanoğlu, *a.g.e.*, s. 17.

⁸⁰ A. Şenel, *a.g.e.*, s. 207.

⁸¹ Benno Landsberger, “Mezopotamya Medeniyetinin Doğuşu”, *A.Ü. DTCF. Dergisi*, C. 2, S. 3, Ankara 1944, s. 427.

⁸² S. Aktüre, *a.g.e.*, s.12-13.

⁸³ V. Dinler, *a.g.m.*, s.50.

konumda bulunuyordu⁸⁴. Bununla birlikte kentsel ticaretin önemli olduğu lakin ticaretin başlı başına kenti oluşturan yegâne güç olmadığını unutmamak gerekmektedir⁸⁵.

1.3.1.4. Askeri Güç Nazariyesi

Askeri güç kuramı çerçevesinde, devlet kurumunun ortaya çıkışında, doğal sınırları olmayan, istilaya coğrafi açıdan son derece açık Mezopotamya topraklarında biriken zenginliği elde etmek isteyen barbar toplulukların rolü büyük olmuştur. Nitekim bu teoriye göre devlet, çiftçilerin özel mülkiyet ve can güvenliğini sağlamayı taahhüt eden monarkh ve ordunun ya da sonraki bir zamanda bu topluluğu yağmalayıp, sonra da tamamen boyunduruk altına alan, sömürgeci barbar savaşçıların ürünüdür⁸⁶. Thomas Hobbes ise devletin amacını bireysel güvenlik olarak nitelemektedir. O'na göre insanlar yabancıların saldırılarına karşı birbirlerini ve mülklerini korumak için bazı haklarını bir üst heyete yani devlete dolayısıyla da askeri bir lidere devretmişlerdir⁸⁷.

Açıksçası beliren her türlü tehlikeye karşı kendilerini ve topraklarını koruma gayesinde olan insanların ilk defa hayvanlardan korunmak için icat ettikleri silahların aynı etkiyi insanlarda da gösterdiğini fark etmeleri uzun sürmemiştir. Ayrıca bakırın bulunuşu ve tuncun elde edilişiyile silah, güçlü insanların daha güçsüz olanları egemenlik altına almakta kullandıkları başlıca araç olmuştur. Artı ürün ve özel mülkiyetin yaratılmasıyla bunları elde etmek için silaha başvurmak hiç de zor olmamıştır⁸⁸.

Askeri kuramın taraftarları için Mezopotamya idari sistemindeki vergilendirme yönteminin disiplinli ve örgütlü oluşu son derece büyük önem arz etmektedir. Çünkü vergi sistemi, devletin düzenli bir ordu beslemesini de olanaklı kılıyordu. Nitekim dünyada ilk düzenli ve sürekli ordu, Mezopotamya'da hüküm sürmüş olan Akadlarca kurulmuştur. Çünkü Mezopotamya'da;

⁸⁴ Y. Kılıç-Ş. Ay, *a.g.m.*, s.388-389.

⁸⁵ R. A. Aslanoğlu, *a.g.e.*, s. 19-20.

⁸⁶ V. Dinler, *a.g.m.*, s.51.

⁸⁷ Thomas Hobbes, *Leviathan*, (çev. Semih Lim), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 127-138.

⁸⁸ V. Dinler, *a.g.m.*, s.51-52.

1. Yerleşik toplulukların oturduğu merkezlerin dışında yaşayan göçebe kavimlerin, zengin kent-devletlerine karşı giriştikleri yağmalamaları durdurmak amacıyla, savunmaya duyulan ihtiyaç.

2. Mezopotamya'nın saldırılara açık topografyası.

3. Rakip kentler arasındaki sınırların belirsizliği.

gibi etkenler sebebiyle yaşanan sürekli savaşlar profesyonel bir ordu kurulmasını gerekli kılıyordu. Profesyonel askerlerden oluşan ordu, hükümdarın güvenliğini sağlamak da merkezi otoriteyi de güçlendirmekteydi⁸⁹. Netice olarak da bu kuram doğrultusunda kent, kalabalık askeri sınıfın yarattığı mekânsal bir yapı olarak görülmektedir.

1.3.1.5. Dini Yaptırım Nazariyesi

Kentlerin ortaya çıkış serüveninin temeline dinsel olguları ve mekanları koymak isteyen teorisyenler özellikle insanoğlunun ilk önce çiftçilik yapmak için toprağı mesken tuttuğunu ve kalıcı yapılar inşa ettiğini kabul etmektedir. Fakat Mezopotamya'da bulunan kanıtlar yeni fikirleri de beraberinde getirmiş ve avcı-toplayıcı gurupların tarımla uğraşmaya başlamadan uzun bir süre önce yaşadıkları topraklarda devasa yapılar inşa ettiklerini göstermiştir. Göbekli Tepe'deki bu muazzam keşif tarihi bir devrim mahiyetindedir⁹⁰.

Nitekim Göbekli Tepe'nin ortaya çıkarılmasıyla tarihin akışının değişmiş olduğu söylenebilir. İnsanoğlunun avcı-toplayıcı olduğu dönemde yerleşim ve tarım kavramlarından çok uzak olduğu 12 bin yıl öncesinde bu yapıların nasıl ve neden tasarlandığı ancak tapınma ihtiyacı ile açıklanabilmektedir. Bir yerleşim yeri olmayan Göbekli Tepe hem coğrafi konumu hem de mimari planı açısından Neolitik Dönem yerleşimlerine göre, büyük fark göstermektedir. Göbekli Tepe, Urfa'ya 15 km mesafede, Fırat ve Dicle nehirleri arasında Anadolu'nun güneydoğusunda yani Bereketli Hilal olarak isimlendirilen bölgenin tam ortasında yer almaktadır. Göbekli Tepe'deki mabetler, bazalt yapıdaki tepelik bir bölgenin, kireç taşına dönüştüğü 800 m rakımlı en yüksek noktasında, binlerce yıl ara ile aynı yerde inşa edilmiş ve sonrasında bilinmeyen

⁸⁹ H. Ateş-S. Ünal, *a.g.m.*, s.36.

⁹⁰ K. Schmidt, *a.g.m.*, s. 85.

bir nedenle toprak ile örtülerek insan eli ile gömülmüşlerdir. Göbekli Tepe'deki mabetlerin en önemli özelliği bugüne kadar yeryüzünde yapılmış en büyük dini yapılar olmalarıdır. Yaklaşık 300 m çapında, 15 m yükseklikte yapay bir tepedir. En az 20 adet olduğu belirtilen ve her biri farklı tarihlerde yapılmış mabetlerden şimdilik 9 adedi üzerinde kazı çalışması yapılmaktadır. Henüz üzerinde kazı çalışması başlatılmamış ve açığa çıkarılmamış mabetlerin tarihlerinin çok daha eskilere tarihlenebileceği tahmin edilebilmektedir⁹¹.

Göbekli Tepe'nin gün yüzüne çıkarılmasıyla birlikte insanoğlunun yerleşik yaşama geçişi ve kent olgusunun oluşumu üzerine yapılan birçok teorinin gözden geçirilmesi zarureti doğmuştur. Böylece Göbekli Tepe'nin keşfinden önce de birçok bilim adamı ve düşünür tarafından dillendirilen, yerleşik yaşama geçişte ilk dinamik olarak görülen “Dini Yaptırım Kuramı” daha çok taraftar edinmeye başlamıştır. Nitekim İbn-i Haldun göçebe yaşantıdan, yerleşik yaşantıya geçişte din olgusuna dikkat çekmektedir. Göçebe yaşantının yenilenmesi ve yerleşik yaşantı için geçerli olan sosyal kontrol mekanizmalarının oluşabilmesi için gerekli olan sosyal yaptırımın ancak dinle sağlandığını savunmaktadır⁹². Ayrıca çeşitli dua gruplarının bir araya gelmesi, dinin vazgeçilmezi olan ibadet ritüelinin toplu yapılıyor olması, grubun toplu yaşama meyilli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu da kentlerin kurulumunda ana etkidir. Bununla birlikte dininin birleştirici yapısı ilk evrede kentleri oluştururken ardında bir lider tarafından yönlendirilmeyi gerekli kılan ibadet ritüelinin grup üzerindeki etkisi, siyasi arenada ruhani bir kral tarafından yönetilen kent-devletlerin inkişafına temel hazırlamıştır.

Nitekim Eski Yakındoğu'da kurulan bütün monarşilerin temel karakteristiğinin, *hiyerokratik*⁹³ özelliklere sahip olması da kurulan ilk kent-devletlerin oluşumunda dinin birleştirici ve siyasi yaptırımına işaret etmesi açısından son derece önemlidir. Devlete bu kutsiyeti atfeden genel inanış ise “*devletin, tanrının evrensel sisteminin yeryüzündeki örneği olduğu*” düşüncesidir. “*Tanrılar gökyüzünü nasıl yönetiyorsa, devlet de yeryüzünü öyle yönetmelidir*” anlayışı, bölgedeki teokratik siyasi ve idari yapının psikolojik meşruiyet kaynağını teşkil etmekteydi. Bu dini ideolojiyi yansıtan kutsal-

⁹¹ Daha geniş bilgi için bkz. Levent Sepici, *Göbekli Tepe*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul 2013.

⁹² R. A. Aslanoğlu, *a.g.e.*, s. 21.

⁹³ Yöneticilerin din adamlığı ve komutanlık görevlerini üstlenerek oluşturdukları idari sistem. bkz. A. Şenel, *a.g.e.*, s. 274.

devlet inancı, temelde yönetici kralın iktidarını ve otoritesini mutlak kılıyor ve de pekiştiriyordu⁹⁴.

Ancak, her ne kadar Mezopotamya'daki teokratik düzenin hâkim bulunduğu devlet anlayışı dini ve politik güçleri tekelinde toplayan bir rahip-kral yönetici profili çizse de, bu hiçbir zaman tam manasıyla tanrısallık iddiasına dönüşmemiştir. Kent-devletleri veya geniş krallıklar halinde örgütlenen Mezopotamya halkları Mısır'daki gibi bir tanrı-kral otoritesini tanımamışlardır. Mezopotamyalılar, “*toprağın, insanların ve malların mutlak efendisi tanrıdır; kral ise sadece onun naibidir*” düşüncesine sahiptiler. Mezopotamya'daki bu Tanrı/Kral ayrışımı her ne kadar teoride yer etse de; pratikte *lugal* 'lerin bir takım kozmik güçlere sahip olduğu inancını ve onların tek yasa kaynağı olmaları gerçeğini ortadan kaldırmamaktaydı. Öyle ki; Babil'in ünlü hükümdarı Hammurabi, *Hammurabi Kanunları*'nı kendisi hazırlamış olmasına rağmen, uyrukların bu yasalara uymalarını sağlamak için kanunların kutsallığını gösteren ve kendisine bu kanunları yazdırttığını söylediği Güneş Tanrısı'na saygısını sembolize eden bir kitabe diktirmiştir. Yine Hammurabi, kanunlarını tanrılara dayandırıp yasalara uymayanların tanrıların gazabına uğrayacağını ekleyerek yargılarına ilahi bir içerik ve temel kazandırmaya çalışmıştır⁹⁵.

Şu halde kentlerin nasıl oluştuğu sorusuna açık ve net bir yanıt verilemezse bile, kentler ilk önce avcı-toplayıcı grupların dini ritüellerini gerçekleştirmek için oluşturdukları tapınak ve kutsal mekânların çevresinde oluştuğu ve zamanla üretici olmayan bu insanları yerleşik hayat düzenine zorlayarak yeni bir yaşam nizamının ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Bunun devamında ise büyük gelişim gösteren kentlerde siyasal düzenin sosyo-ekonomik yapıyla iç içe olduğunu ve ekonominin din örgütünün başı olan kral tarafından yönetildiğini söyleyebiliriz. Ayrıca iktisadi ve dini örgütün başı olan kral, bey, rahip ya da idareci, yönettiği kentin sınırları genişledikçe ve buna paralel olarak hâkimiyeti daha çok insana ulaşmaya başladıkça, idaresinin koşulsuz kabulü için, egemenliğinin yanı sıra soyunu da tanrılara dayandırma geleneğini politik bir araç olarak kullanmıştır⁹⁶. Bu noktada dinin ortaya çıkış süreci ve onun sosyolojik yapısı üzerinde yapılan çalışmaları detaylarıyla irdelenmesi gerekmektedir.

⁹⁴ H. Ateş-S. Ünal, *a.g.m.*, s.30.

⁹⁵ H. Ateş-S. Ünal, *a.g.m.*, s.23-31.

⁹⁶ Y. Kılıç-Ş. Ay, *a.g.m.*, s.389.

1.4. DİNİN KÖKENİ ve SOSYOLOJİK YAPISI

Din olayı insanoğlunda yaratılışından beri mevcut, evrensel ve beşeri bir fenomendir⁹⁷. Din, insanın yeryüzüne ayak basması ile var olmuştur, bununla birlikte toplum hayatının tüm safhalarının şekillenmesinde en önemli rolü oynamıştır. Dinin, çeşidi her ne olursa olsun toplumun yaşadığı ortamın huzuru için, kuralları olan daima gerekli bir müessese olmuştur. Bu yüzden bir dine inanma, her zaman insan topluluklarının en bariz niteliği olarak karşımıza çıkmaktadır⁹⁸.

İnsanlar, bilimsel olarak ispat edemedikleri olgu ve olayları, dini inançları kaynak göstererek varlık dünyası içinde anlamlı bir yere oturtmaya çalışmışlardır. Yine insanlık tarihinde mitolojiden dine, çok tanrılı dinlerden tek tanrılı dinlere kadar hak veya batıl olarak tanımlanması fark etmeksizin, birçok dine inanma ve Tanrı'ya ibadet etme eylemi mevcuttur. Nitekim zaman içinde, insanın bir dine olan bağlılığının azalması veya artması söz konusu olmakla birlikte, insanın inanmaya olan ihtiyacı ve bu ihtiyaca cevap veren bir inanç sistemine yani dine duyduğu muhtaçlık, bütün zamanlarda açıkça görülebilmektedir⁹⁹. Öyle ki ne kadar geriye gidilirse gidilsin, insanın var olduğu her yerde her hangi bir dine mensup olmayan insanlara rastlanmakla birlikte, dini olmayan bir toplum bu güne kadar görülmemiştir¹⁰⁰. Nitekim, Eski Yunan tarihçisi Mestrius Plutarchus (M.S. 46-120) "*dünyayı geziniz, dolaşınız; medeniyetsiz, edebiyatsız, duvarsız insan topluluğu görebilirsiniz ama mabetsiz ve mabutsuz insan topluluğu göremezsiniz*" diyerek bu gerçeğe işaret etmektedir¹⁰¹. Netice olarak bir inanç sistemi olarak dinin, tarihin bütün dönemlerinde insan ve onun oluşturduğu toplum hayatı için zorunlu bir ihtiyaç olduğunu söylemek gerekmektedir¹⁰².

"Din" sözcüğünün anlamına gelince; tarihi süreç içerisinde bu sihirli sözcüğün farklı dillerde çoğu kez benzer veya farklı anlamlara geldiği anlaşılmaktadır. Öyle ki, din etimolojik olarak, eski Yunanca'da "korku ile karışık sevgi ve saygı" anlamına gelmektedir. Rudolf Otto ise, dini "korkutucu, büyüleyici sır" olarak tarif etmekte ve bu

⁹⁷ Emrullah Yüksel, "Din Fenomeni", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, 1999, s. 79.

⁹⁸ Cevdet Kılıç, "Sistemik Felsefi Düşünce Öncesi Mitoloji, Büyü ve Dinler'de Varlık Düşüncesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13/1, 2008, s. 43.

⁹⁹ Mehmet Akgül, *Mitoloji ve Din*, (ed. Remzi Duran), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2012, s. 30.

¹⁰⁰ Mustafa Keskin, "Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 4, S. 2, 2004, s.7.

¹⁰¹ Mustafa Güven, "Kültürün Bir unsuru Olarak Din", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C. 1, S. 1, 2012, s. 935.

¹⁰² M. Akgül, *a.g.m.*, s. 30.

tanımın öne çıkan iki özelliğine vurgu yapmaktadır. Esrarengiz ve kutsal insan ile Tanrı'yı birleştirme anlamına gelen religare, evreni ve yaşamı meydana getiren sebep ya da insanları bir araya getiren kutsal sebep anlamına gelmektedir¹⁰³. Aslında din kelimesinin hem kök anlamına hem de din olgusunun yapısına işaret eden bütün tanımlamalarda görülen ortak husus, insani olana bir şekilde vurgu yapılmasıdır. Yani din tamamen insani olan ve ancak insanın gerçekleştirmesi ile ortaya çıkabilecek olan bir hadisedir.¹⁰⁴ Bununla birlikte çoğu zaman din kelimesi ile inanç kelimesinin aynı amaçla kullanıldığını ifade etmek de gerekmektedir. Arapça kökenli olan din kelimesi “yol, hüküm, benimsemek, kabul etmek, ikrar etmek” anlamlarına gelmektedir. Ayrıca batı dillerinde din kelimesinin karşılığı olarak “religio” tercih edilmiştir ki “ibadet” anlamını taşımaktadır. Netice olarak din, bütün anlamıyla kutsalın ifadesi; fert ve sosyal teşekkülün kurumsal birlikteliğidir¹⁰⁵.

Diğer taraftan din ve toplum ilişkisi irdelendiğinde, bazen dini, bazen de toplumsal ve insani özellikler öne çıkarılmaktadır. Bunun sebebi, toplumsal yapı organizasyonlarında olduğu kadar, dinlerin öğretisi ve pratiklerinde de öne çıkan farklılık ve çok boyutluluktur. Nitekim din ve toplum konusu ele alınırken doğal olarak çok boyutlu bir bakış açısına sahip olmak gerekmektedir¹⁰⁶. Amerikalı J.B. Pratt dini şöyle tanımlamaktadır: “*din fertlerin veya gurupların, inançlarına göre, kendi yararları ve kaderleri konusunda amaca ilişkin bir eylem icra eden güç veya güçler hakkında şekli ve sosyal bir davranıştır*”. Başka bir Amerikalı Paul E. Johnson, dini davranışta belli başlı üç özelliğe işaret etmektedir, bunlar: a) belli değerlere ait içgüdüsel bir istek; b) bu değerleri tutan bir güç hakkında bilinçli bir bağımlılık; c) bu gücün yardımıyla bu değerleri kendine sağlamaya imkân veren tutum ve davranışlar¹⁰⁷ dir.

Ayrıca Geertz de din kavramını açmamıza yardımcı olacak şekilde bir tanımlama yapmıştır, O'na göre din: “*insanlar üzerinde genel bir varlık nizamının kavramlarıyla formüle edilen ve bu kavramlar aracılığıyla gerçeğe son derece uygun motivasyonlar ve öğretilerle bağlantılı bir ruh halini örtüştüren kurallar bütünüdür. Bir dinin inanç ilkeleri, toplum hayatında davranış ve eylemlere sinmiş olarak*

¹⁰³ M. Akgül, *a.g.m.*, s. 27.

¹⁰⁴ Suat Cebeci, “Milli Kimlik Bağlamında Din-Kültür İlişkisi”, *Akademik İncelemeler*, C.3, S.2, 2008, s. 4.

¹⁰⁵ Ahmet Çaycı, *Mitoloji ve Din*, (ed. Remzi Duran), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2012, s. 3.

¹⁰⁶ M. Akgül, *a.g.m.*, s. 29.

¹⁰⁷ E. Yüksel, *a.g.m.*, s. 82.

bulduğundan, insanlar arasında ortak iletişim ve etkileşimi sağlamak için, sembollere bürünmüş olarak ortaya çıkmaktadır”¹⁰⁸.

Görüldüğü gibi, insanlık tarihinde bu denli önemli bir yere sahip olan din hakkında kesin bir tanım yapılabilmiş değildir. Bunun sebebi ise çok sayıda din sisteminin var olmasıdır. Buna bağlı olarak da din hakkında uzmanların mutabık kaldığı tek bir tanım yapılamamaktadır¹⁰⁹. Çünkü inanç sistemi içerisinde tek veya birden çok tanrıya atfedilen dinler bulunmaktadır. Bu yüzden herkes kendi uzmanlık alanına ve bakış açısına göre din unsurunu tanımlamaya çalışmıştır. Bu da çok sayıda din tanımının ortaya çıkmasına sebep olmuştur¹¹⁰. Bu farklı din tanımlamalarının ortak amacı ise dinin “ne olduğu”, “ne yaptığı”, “neye yaradığı” şeklindeki üç soruya cevap aramak yönünde olmuştur¹¹¹.

Bununla birlikte tarihi kaynaklar; din kavramı onun işleyiş biçimlerinin ve onun algılanış şekillerinin nasıl olduğu ve olması gerektiği konularını çok erken dönemlerde başladığını göstermektedir. Böylelikle din olayları, seyyahlar, düşünürler ve bilginlerin dikkatini antik dönemden itibaren bir şekilde çekmeye başlamıştır. Nitekim Dinler Biliminin metodolojisinin temelinde yer alan din konusuna eleştirel, şüpheli, akılcı, deneysel ve objektif bilimsel yaklaşım eğilimlerinin başlangıçları da bu döneme kadar uzanmaktadır¹¹². Eski çağlarda “Dinler Bilimi”ne dair ilk hareket, M. Ö. 4. yüzyılda yazılmış olan Ksenofanes’in eserinde görülmektedir. 18. yüzyılda Karey ve diğer misyonerler Hint dini kutsal kitaplarını batılı dillere çevirmeye başlamışlardır. 1799 yılında Hiyeroglifin Şampolyon tarafından okunması Eski Mısır uygarlığı ve din hayatını ortaya çıkarmıştır. Rawlinson’un Behistun harabelerindeki araştırmaları, İran, Asur-Babil dinlerinin tanıtılması için önemli bir aşama olmuştur. Bu arada Başpapaz Dubois Hint Dinleri hakkında ilk objektif eseri yazmıştır. Rortson Smith, James Frazer ve Max Müller geçen yüzyılın sonunda Dinler Tarihi’ne yeni ufuklar açan çalışmalar yapmışlardır. Hele Max Müller’in Doğunun Kutsal Kitapları (Sacred Books of East) adlı ölümsüz eseri birçok yazarın ilham kaynağı olmuştur¹¹³.

¹⁰⁸ M. Akgül, *a.g.m.*, s. 27-28.

¹⁰⁹ M. Keskin, *a.g.m.*, s.9.

¹¹⁰ E. Yüksel, *a.g.m.*, s. 82.

¹¹¹ S. Cebeci, *a.g.m.*, s. 4.

¹¹² Ünver Günay, “Din Sosyolojisinin Tarihsel Gelişimi ve Temel Sorunları”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 12, 2002, s. 2.

¹¹³ Mehmet Taplamacioğlu, “Dinler Bilimi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 19, 1965, s. 44.

“Dinler Bilimi” alanında yapılan araştırmalar neticesinde tarih, arkeoloji, sosyoloji ve psikoloji gibi pek çok modern bilim alanındaki yeni görüş ve gelişmelerin eklenmesiyle kültürler ve medeniyetler arasındaki karşılaştırmalı incelemelere belli bir ivme kazandırmıştır. Böylece, insan, toplum, kültür, tarih ve din konularını yeni paradigmalarda çerçevesinde oluşan yeni teolojik yaklaşım modelleri, şemaları, yöntemleri ve uygulamaya yönelik teknikler ve bunları kendi özel araştırma alanları, konuları ve problemlerine uygulamak üzere yeni din, toplum, kültür ve insan bilimleri ortaya çıkmış ve giderek sistemleřmiřtir¹¹⁴.

Günümüzde “Dinler Bilimi” dört yönlü bir gelişme alanı göstermektedir. Bunların başında “Dinler Tarihi” gelir. Bu disiplin, tarihi kaynaklara ulaşarak dinin ve inanç sistemlerinin nasıl şekillendiğini izah etmeye çalışmaktadır. “Dinler Bilimin”de diğer bir önemli alan olarak kabul edilen “Din Psikolojisi” din fikrinin, bireylerin ruhsal dünyaları üzerindeki etkisini anlamaya çalışmaktadır. Din ve toplum unsurlarını birlikte ele alan “Din Sosyolojisi” de dinin ve toplumsal olayların etkileşimleriyle birlikte, kaynağını dinden alan sosyal kavramlardan bahsetmektedir. Son olarak “Din Felsefesi” ise doğruluk bakımından din olaylarının esasını ve kurallarını inceleyerek, tam bir din tanımının yapılabilmesi için araştırmacılara yol göstermektedir. Bahsi geçen bilim dalları içerisinde din olgusunu, medeniyetin gelişimi açısından inceleyen ve bu yönüyle de çalışmamız için en önemli yere sahip olan disiplin ise “Din Sosyolojisi” dir. Bununla birlikte genç bir bilim dalı olarak, dinle toplum arasında mevcut olan ilişkileri inceleyen “Dinler Sosyolojisi”nin alan, amaç ve metodu hakkındaki tartışmalar hala devam etmektedir¹¹⁵.

Din Sosyolojisinin ncleri olarak Auguste Comte, Schleiermacher, Hegel, Marx, Tylor, Frazer, Lang, Freud, Robertson Smith ve Spencer gösterilse de gerçek anlamıyla bu disiplinin kurucusu olarak Max Weber kabul edilmektedir. Weber ‘den sonra E. Durkheim ve arkadaşları da bu yolda birçok çalışmaya imza atmışlardır. Günümüzde de İngiltere, Almanya, Fransa ve Amerika gibi gelişmiş batı ülkelerinde ki uzmanlar Din Sosyolojisi alanında büyük çapta araştırmalar yapmaktadırlar¹¹⁶.

¹¹⁴ . Günay, *a.g.m.*, s.5.

¹¹⁵ M. Taplamacıoğlu, *a.g.m.*, s. 42- 45.

¹¹⁶ M. Taplamacıoğlu, *a.g.m.*, s. 46.

1.4.1. İnsan ve Din Birlikteliği

Tarihin sadece sözünü ettiği ve arkeolojik kalıntılar yoluyla varlıklarından haberdar olduğumuz ilk toplumlar, dinsel simge ve törenleriyle ilgili oldukça çok işaret bırakmışlardır. Bu da bize göstermektedir ki, din, tarih boyunca insan deneyiminin merkezinde yer almış, yaşadığımız çevreyi algılama biçimini ve bu çevreye verdiğimiz tepkileri etkilemiş ve hala etkilemeye devam etmektedir¹¹⁷. Bütün dini geleneklerde kutsal¹¹⁸ ve kutsala yönelik tecrübeler insan yaşamının önemli bir alanı olarak değerlendirilir. Dolayısıyla insanın kutsal ya da kutsiyetle ilişkili değerlendirmelerini ve kutsal alan olarak kabul ettiği değerler ve değer yargılarıyla olan ilişkisini dikkate almadan, insanı ve insan davranışlarını anlamak neredeyse olanaksızdır¹¹⁹.

Aslında insan dünyaya geldiği sosyal ve kültürel bir çevre olan ailede; dil, din, ahlak, hukuk, gelenek, görenek gibi hayatın türlü anlayış ve yaşayış şekillerini ve alışkanlıklarını hazır olarak bulur ve bunları hayatın akışı içinde farkına varmadan kabul eder¹²⁰. Unutulmamalıdır ki insan, kendi başına yaşayan bir varlık değildir ve ancak toplumsal çevresiyle var olabilir. Aristo'nun değimiyle, insan politikon zoon'dur; yani siyasal-sosyal bir varlıktır. O'na göre, "yalnız yaşayan ya Tanrıdır, ya da hayvandır". İnsan toplumun temel taşı oluşturur aile içinde doğar, büyür, gelişir ve topluma katılır; onun bir üyesi olur. Netice olarak insanı biyolojik bir varlık olmanın ötesine taşıyan dil, din, kültür, iktisadi yapı, yönetim biçimi, kıyafet tarzı, beslenme kültürü gibi pek çok insani özellik, çoğunlukla toplumsal çevre içinde yani ailede öğrenilir ve şekillenir. Başka bir ifade ile insan yaşadığı çevrenin evladıdır¹²¹. Dinde ailede mevcut bulunan bu hazır bulunuşluğun bir unsurudur ve salt itaate açıktır. Bunun neticesinde bir dine has zihniyetin, o dine mensup bireyler arasında paylaşılması veya yayılması neticesinde, toplumu oluşturan her bir birey bu zihniyetin tesirinde kalır¹²².

¹¹⁷ M. Akgül, *a.g.m.*, s. 33.

¹¹⁸ Kutsal, kutsi, mukaddes; dinle ilgili olan, mübarek olan, dinî, dine ait; mübarek, aziz, muazzez, saygıdeğer, hürmete şayan, bozulmaması gereken vb. anlam katmanlarını kuşatan bir terimdir. Neredeyse tüm dinlerde insanların mutlak gaye olarak umdukları kurtuluşun "anahtarı" ya da vasıtası olarak kabul edilen tılsımlı kelime. bkz. Şevket Yavuz, "Modern Öncesi Ademden Post/Modern Bir Köye Evrilişte Kutsal'ın Arkeolojisine Yeniden Bakış", *Milel ve Nihal*, C. 4, S. 1, 2007, s. 78-79.

¹¹⁹ Şinasi Gündüz, "Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos", *Minel ve Nihal*, C. 6, S.1, 2009, s. 10.

¹²⁰ Kerim Yavuz, "Dini İnançın Gelişiminde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, 1986, s. 130-131.

¹²¹ M. Akgül, *a.g.m.*, s. 35.

¹²² M. Keskin, *a.g.m.*, s.11-12.

Ayrıca insan ruhunun din olgusuna doğuştan meyilli olduğunu iddia eden birçok çalışma, alanın uzmanları tarafından bilim dünyasına kazandırılmıştır. Nitekim din psikolojisinin büyük isimlerinden Fr. Schleiermacher, her insanın dini bilgi ve kabiliyetle dünyaya geldiğini kabul etmektedir. Yine ünlü psikolog C. G. Jung, insan ruhunu “naturaliter religiosa” yani, insanı dini tabiata sahip olarak tanımlamakta ve dini inancın kendiliğinden ortaya çıktığını savunmaktadır¹²³.

Bununla birlikte bireyin hayatında din olgusunun, ilk belirtilerinin, başlama tarihine bakıldığında psikolog Winzen'e göre böyle bir zamanlamanın kesin tespit edilmesi oldukça zordur. Bazı araştırmacılar bu duygunun ilk uyanışını iki yaşına kadar indirmektedirler. Buna göre din psikoloğu Vögel çocukların dini inançlarını 2-3 yaşlarına kadar indirirken, buna karşılık Remplein, onların özellikle 2-6 yaşlarında Tanrı'ya inanma bakımından çok canlı bir hazırlığa sahip oluklarını söylemektedir. C. Bühler ise 2-4 yaşlarında çocuklukta antropomorfist bir tanrı tasavvurunun doğduğunu, Vergote de, dini inancın çocukta 3-4 yaşlarında canlılık kazandığını kaydetmektedir¹²⁴. İfade edildiği üzere her ne kadar insan hayatında din olgusunun belirtilerinin zamanlaması kesin olarak tespit edilmemiş olsa da, bu kutsal duygunun varlığının ilk çocukluk devresi denilen 2-6 yaşlar arasında kendini göstermiş olduğunu alanın uzmanlarının savlarından çıkarmak mümkündür.

Ayrıca dini oluşturan temel yapı her ne kadar insan olsa da, dinin salt bireysel bir hadise olduğunun kabul edilmesi, onun sosyal ve kültürel etkisinin göz ardı edilmesine sebebiyet verebilir. Hâlbuki mahiyet itibariyle dinin evrensel bir olgu olduğu unutulmamalıdır¹²⁵. Çünkü din olgusunun ferdi olduğu kadar, aynı zamanda da ferdi aşan sosyal bir karakteri de vardır. Zira dinin sosyal bir karaktere sahip olması ise, onun öteki toplum olayları ile karşılıklı etki-tepki ilişkileri içinde bulunması ve din olaylarının belli ölçülerde coğrafi, toplumsal ve kültürel değişkenlere bağlı bulunması anlamına gelmektedir¹²⁶.

Nitekim din, kişinin ruhi ihtiyaçlarına önemli derecede cevap vermesinin yanında, toplumsal faaliyetlerdeki birleştirici gücünün etkisi de azımsanmayacak derecede önemlidir. Dinin bu fonksiyonunu Francis Bacon “*din cemiyetlerin en kuvvetli*

¹²³ K. Yavuz, *a.g.m.*, s. 131.

¹²⁴ K. Yavuz, *a.g.m.*, s. 136.

¹²⁵ S. Cebeci, *a.g.m.*, s. 8.

¹²⁶ Mustafa Keskin, *a.g.m.*, s.10.

zinciridir” sözüyle izah etmektedir. Henri Bergson da dinin toplumdaki ayrılmaz bir güç olduğunu şöyle ifade etmektedir: “geçmişte olduğu gibi, bugün de ilimsiz, sanatsız cemiyetler vardır. Fakat dinsiz bir cemiyet asla yoktur”¹²⁷.

Din-toplum ilişkisi karşılıklı etkileşim esasına dayanmaktadır. Bu etkinin ilk ayağını o dine inanan sosyal çevrenin tesiri oluşturmaktadır. Ancak bunun yanı sıra teoride toplum hayatını düzenleyici kurallar koyan din, uygulama safhasında toplumu yeniden düzenleme kudretine de sahiptir. Söz konusu süreci olumlu ve olumsuz olarak iki türlü yorumlamak mümkündür. Zira bir çoğunluk tarafından icra edilen dini davranış ve biçimler ele alındığında olumludur. Belli dini merasimler ve toplu halde yapılan ibadetler bunu doğrulamaktadır. Çünkü bunlar etkili olabilmek için çoğunluğun katılımını şart koşmaktadırlar. Ancak din sosyal biçimleri değiştirebildiği, onlara müdahale edebildiği ve çözebildiği ölçüde de karşımıza olumsuz bir yapı olarak çıkmaktadır¹²⁸. Zira çeşitli kültürlere sahip olan insanların, ortak bir dini inanç içinde olmaları, genellikle toplumsal bütünleşme için faydalıdır. Fakat bunun aksi olması durumunda yani din çeşitli kültürlere göre değiştirilirse birbirlerini olumsuz yönde etkileyen birçok fırka, grup ve mezhebe bölünmektedir. Bu bölünüşü engelleyebilmenin yegâne yolu da ortak hareket güdüsü ve dini ritüellerin tek kaynaktan yapılıyor olmasıdır¹²⁹.

Bu bağlamda, dinî tecrübenin ifade şekillerinden olan dua, kurban ve ayin gibi seremoniler yalnızca kendilerine katılanların tecrübelerini açığa vurmakla kalmazlar. Aynı zamanda, grubun zihniyetini biçimlendirme ve belirlemeye, sonuç itibariyle de grubun devamını sağlamaya da büyük ölçüde katkıda bulunurlar¹³⁰. Nitekim bahsi geçen ibadet ve ayinler; dua etmekle başlayarak, belirli zaman ve yerlerde toplu ibadetler yapmaktan, çeşitli şarkı ve ilahiler söylemeye, dine göre yapılması serbest ve yasak olan fiilleri belirlemekten, yenilmesi helal veya haram olan gıdaların tespit edilmesine kadar gündelik hayatın her boyutunda çeşitli kurallar koymaktadırlar. Ayrıca kılık-kıyafet tarzının üniform bir biçim alması da yine dinin toplumu şekillendiren etkin bir yaptırıma sahip olduğunu gösteren bir delildir. Bunlar dini ibadetler esnasında, gündelik hayatın sıradan alışkanlık ve eylemlerinden farklı bir hava içerisinde

¹²⁷ E. Yüksel, *a.g.m.*, s. 81.

¹²⁸ Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, (çev. Battal İnandı), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1987, s. 7- 17.

¹²⁹ M. Güven, *a.g.m.*, s. 938-939.

¹³⁰ M. Keskin, *a.g.m.*, s. 14-15.

gerçekleşmektedirler. Örneğin Tanrı için yakılan bir mum, aydınlanmak amacıyla yakılan mumdaki farklı bir anlam taşır. Bu noktada belli zamanlarda, ibadet, ayin ve törenler için düzenlenmiş, profesyonel din adamlarının rehberlik ettikleri ve cemiyeti bir arada tutan özel mekânların olduğunu da dillendirmek gerekmektedir. Böylelikle dinin ibadet boyutu, onun sosyolojik boyutunu da içermektedir. Nitekim her din, mensupları arasında toplumsal ilişkiler kurmak ve bu ilişkileri canlı tutacak yapılanmalara gitmek durumundadır. Böylece din ister hak isterse batıl olsun bir lider önderliğinde bireyleri birbirine bağlayarak, onların toplumsallaşmasına önemli katkılar sağlamaktadır¹³¹. Unutulmamalıdır ki, en ilkel dinlerden en gelişmişlerine kadar hepsinde de birleştirici olan temel unsur dini merasim usul ve kaideleridir. Dini icraat en az birey kadar toplumu da etkilemektedir. Netice olarak doğum, evlilik, ölüm ve savaş gibi hem bireyin, hem de toplumun hayatında önemli yeri olan dönüm noktalarında din bütün dikkatleri üstünde toplamaktadır¹³². Ayrıca din tabiatı gereği, insanın biyolojik yapısını terbiye etmeye ve dengeli hale getirmeye çalışan temel unsurlardan biridir. Mesela çeşitli dini grupların her birisinin, insandaki cinsellik dürtüsüne yönelik bir tavrı ve bakış açısı bulunmaktadır¹³³.

Tüm bunlarla birlikte dinin en önemli toplumsal fonksiyonlarından birisi de, toplumda hukuksal bütünlüşmeyi sağlamasıdır. Öyle ki, toplumda cereyan eden fiillerden bir kısmına kutsallık atfederek yapılmaya teşvik edilmesi, bazılarının ise günah kategorisine sokularak yasaklanması, bireylerin her çeşit tavrının, ilgili toplumun değer yargılarına uygun olmasını sağlar. Böylece din, toplumdaki istikrarı ve devamı temin eder¹³⁴. Netice olarak ister serbest bırakma, isterse yasaklama türünden olsun, insanlar dini kaidelerin talimatlarına uydukları müddetçe; kişilikleri, değer yargıları ve eğilimleri bakımından toplum tarafından kabul edilen birer fert olabilmektedirler.

Bununla birlikte, dinin her zaman toplumu uzlaştırıcı ve bütüleştirici bir anlayışla örgütlediğini ya da cemaatleşmeyi sağladığını söylemek son derece yanlış olur. Özellikle, din ilk ortaya çıktığı dönemde ve hatta sonraki dini baskıların yoğunlaştığı dönemlerde, toplumu inananlar ve inanmayanlar şeklinde ikiye ayırması, dinin “ayırıcı” bir işleve de sahip olduğunu göstermektedir. Ancak tüm bunlara rağmen

¹³¹ M. Akgül, *a.g.m.*, s. 29.

¹³² J. Wach, *a.g.e.*, s. 12-13.

¹³³ Muhammed Ahmet Beyumi, “Sosyolojik Araştırmaların Konusu Olarak Din”, *Toplum Bilimleri*, (çev. Murat Kobya), S. 6/12, 2012, s. 305.

¹³⁴ M. Keskin, *a.g.m.*, s. 14.

dinin toplum içerisindeki yapıcı ve birleştirici gücü, ihtilaf yaratıcı ve parçalayıcı fonksiyonundan kat kat daha fazladır¹³⁵.

1.4.2. Toplum Yaşamında Belirleyici Unsur Olarak Din

Tarihin ilk evrelerinden bu yana, kabul edilen tüm dini sistemler, kendisinden kuşku duyulmayan ve kuvvetle inanılan ilkeler ortaya koymuşlardır. Bu ilkeler insan hayatının her alanını etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir¹³⁶. Nitekim bir dine duyulan inanç, insanın yalnız iç dünyasında yaşadığı duygu ile sınırlı değildir. Aynı zamanda onun dış dünyasında da tapınmalarıyla, ahlaki davranışlarıyla, hukuki nizamıyla ve sanat eserleriyle karşılık bulmuş, böylelikle de ruhi dünyasıyla bir sentez haline gelmiştir¹³⁷.

Böylelikle din, toplum yapısına yön veren bir üst sistem halinde inkişaf etmiş denilebilir. Bu yönüyle din özellikle ilkel toplumlarda kültürü etkileyerek şekillendirmiştir. Nitekim Wach, ilkel kabileleri kastederek *“Onların hiçbir bayramı yoktur ki, aynı zamanda dinî bir mâna ifade etmesin. Hiçbir mukaveleleri yoktur ki, Tanrı adına aktedilmiş olmasın. Hiçbir spor yarışmaları yoktur ki, kendisine dinî bir âyin eşlik etmesin.”* derken, bu görüşü yansıtmaya çalışmıştır¹³⁸. Çünkü dinler kültürlere katkıda bulunur ve şekillendirir. Bu yüzden bir kültür içinde dinin yeri o kadar merkezidir ki, bir kültürü araştırmak, onun geri planında var olan ister mitik olsun, ister dini inanç olsun, bilgi ve düşüncesinin araştırılması anlamına gelmektedir¹³⁹. Netice olarak kültürü etkileyen, değiştiren ve ona süreklilik kazandıran en temel unsur “din”dir. Bu anlamda din, felsefeden ve ahlaktan daha eski olduğu gibi kültürden de eskidir ve bu yönüyle din, kültür ve medeniyeti kapsamaktadır¹⁴⁰.

Ayrıca dinin düzenleyici rolü, her toplumun anlayış ve kavrayışına ve hayatın diğer unsurları ile dini ilişkilendirme kabiliyetine göre toplumdan topluma farklı sonuçlar doğurmaktadır. Nitekim farklı coğrafyalarda ve iklimlerde, değişik yaşam tarzına sahip olan insanların ortaya koyduğu “dini hayat” kısmen de olsa birbirinden

¹³⁵ M. Keskin, *a.g.m.*, s. 15.

¹³⁶ M. Akgün, *a.g.m.*, s. 37.

¹³⁷ E. Yüksel, *a.g.m.*, s. 81.

¹³⁸ M. Keskin, *a.g.m.*, s. 13.

¹³⁹ M. Akgül, *a.g.m.*, s. 32.

¹⁴⁰ M. Güven, *a.g.m.*, s. 938.

ayrılmaktadır. Bu ayrım dinin ulusal boyutunu ifade etmektedir. Yani aynı din kapsamındaki farklı milli kültürler, o dine kendi kültürel özgünlüklerini bir şekilde aktarırlar¹⁴¹. Eğer bir kültürün ürettiği elemanlar ve değerler hemen hemen diğer bütün kültürlerce alınmak isteniyorsa, o zaman bu kültür evrenselliğe yükselir. Bunlar din, sanat, felsefe ve bilimdir. Kültürler bu alanlarda başka kültürlerce benimsenecek eserler yarattıkları ölçüde evrenselleşir ve üstünlük kazanırlar. Netice olarak üstün olan kültür, diğer toplumlara da kendi din, sanat, felsefe ve bilim anlayışını kabul ettirir¹⁴². Örneğin mitolojik dönemde bir ülkeyi fetheden topluluklar, Akad, Babil, Asur, Hitit, Antik Yunan ve Roma gibi, panteonlarına fethedilen toplulukların tanrılarını ekleyerek mitlerini genişlettikleri gibi, diğer dinler de bünyelerine dahil ettikleri toplumların kültürünü etkilemiş ve kendileri de bu toplum kültürlerinden etkilenmişlerdir¹⁴³. Ayrıca yine ilkel dönemde, iki kabile arasında meydana gelen çatışmadan galip çıkan taraf, diğer tarafın din birliğine son verebiliyor, hatta mağlup taraf galip tarafın dinini kabule zorlayabiliyordu¹⁴⁴.

Çalışmamız açısından önem taşıyan esas husus ise, dinin toplumsal örgütlenmesinin gelişmiş bir biçimi olan devlet üzerindeki etkisidir. Nitekim Wach, bunu: “*Din, çok çeşitli biçimlerde devleti hukuk, fiiliyat, şekil ve muhteva bakımından etkiler ve yönlendirir. İkel kavimlerde hükümdar ilahlara, ruhani krallara, aziz liderlere tanık olmaktadır.*” şeklinde ifade etmektedir. Ayrıca, sosyal kurumlar da sosyal hayat alanları gibi daima dini etki altındadır. Nitekim köyler, kasabalar, şehirler ve bölgeler bir merkez etrafında toplanırlar. Bu “kutsal merkezlerin” bağımsız, kendilerine özgü kültü olan bölgelerden meydana gelmeleri ve buna paralel olarak bir “devlet dininin” oluşması, bunun en bariz örneğini oluşturmaktadır¹⁴⁵.

Dinin önemli fonksiyonlarından birisi de, toplumu düzenlemek ve yapılandırarak, ona sağlıklı bir gelecek sağlamak amacıyla belirli kurallar koymasındır. Bu bağlamda her din, mensuplarına olaylar karşısında ne şekilde hareket edeceklerine ilişkin belirli davranış modelleri empoze etmektedir. Nitekim teoride toplum hayatını

¹⁴¹ S. Cebeci, *a.g.m.*, s. 6-8.

¹⁴² Sadık Acar, “Medeniyetler Çatışması mı, Menfaatler Çatışması mı?”, *DEÜİİBF. Dergisi*, C. 18, S. 2, 2003, s. 8-9.

¹⁴³ M. Akgül, *a.g.m.*, s. 37.

¹⁴⁴ J. Wach, *a.g.e.*, s. 8-9.

¹⁴⁵ M. Keskin, *a.g.m.*, s. 14.

düzenleyici normlar koyan din, uygulama da ise öteden beri var olan toplumun içine nüfuz etmek suretiyle onu bir dereceye kadar yeniden düzenlemektedir¹⁴⁶.

Berger'e göre, toplumda, evlilik, mülk edinme, gibi ana konular, dinî meşrulaştırma ile desteklenen son derece güçlü kontroller ile korunagelmektedir. Özellikle evlilik, neredeyse evrensel boyutta kutsallık taşır. Kültür antropologlarının, nikah düşmeyen akrabalarla cinsel ilişki kurma yasağına verilen cezalarla ilgili topladıkları malzemeler, insan toplumunun en eski ve en temel kurumları için “dinsel meşrulaştırma” olayı hakkında önemli fikirler edinmemizi sağlamaktadır. Bu bağlamda dinin, toplumsal hayatta hoş karşılanmayan işlerden uzak tutacak şekilde insan bilincini şekillendirebilmesi, onun en belirgin işlevlerinden birisidir¹⁴⁷.

Bununla birlikte insanlar deneysel çabalarla yürüttükleri bilimsel etkinliklerini bile inançları ile bütünleştirmektedirler. Venüs, Uranüs, Jüpiter Romalıların gök tanrılarının adlarıdır. Daha sonra bilimsel çalışmalarla keşfedilen gezegenlere de bu adların verilmiş olması son derece manidardır¹⁴⁸. Nitekim din insan toplulukları üzerinde o kadar etkili olmuştur ki astronomi, kronoloji, yazı, tıp, sanat gibi ilimlerin ilk unsurlarını oluşturmuştur. Ayrıca Eski Mısır'da görülen en büyük mühendislik ve mimari yapılardan olan piramitleri, obeliskleri ve tapınakları, salt pratik ve ekonomik ölçeklerle değerlendirmek yanlıştır. Çünkü bu eserler, hem maddi hem de manevi değerlere sahip olup, aynı zamanda da insanların dini ihtiyaçlarını karşılamaktadır¹⁴⁹. Bilindiği gibi sanat her aşamasında az veya çok dinsel olguların yönlendirmesiyle beslenirken, din de kendi söylemlerini ifade edecek, geçerli kılacak şekilde sanatın temelini teşkil eder. Böylelikle her ikisi de semboller yaratarak tinselliğini kanıtlayan bir düzeneğin parçasıdır. Toplumsal olarak paylaşılan dinsel inancın yarattığı ruhsal heyecan, estetik duygusunun ve sanatsal üretimin itici gücünü oluşturur. Dinden beslenen sanatsal etkinliğin işlevinin ise ilahi düzenin yeryüzündeki imgesinin somutlama çabası olduğunu unutmamak gerekmektedir. Netice olarak ilkel dönemde dinsel inanışın, sanatın en önemli ilham kaynağı olduğunu söylemek zor değildir¹⁵⁰.

¹⁴⁶ M. Keskin, *a.g.m.*, s. 16.

¹⁴⁷ M. Keskin, *a.g.m.*, s. 16.

¹⁴⁸ S. Cebeci, *a.g.m.*, s. 9.

¹⁴⁹ E. Yüksel, *a.g.m.*, s. 80-81.

¹⁵⁰ Fatih Çam, “Kuantum Fiziği Bulgularıyla Sanat-Din İlişkisi Üzerine Düşünceler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, S. 9, 2012, s. 59-60.

Aynı şekilde dinin ekonomik faaliyetler üzerinde de etkin olduğunu görebilmekteyiz. Nitekim tarımcı toplumların tanrılarına “Toprak Ana”, akarsu yataklarında yaşayan halkların tanrılarına “Bereket Tanrısı”, denizci toplulukların ise, “Koruyucu Mabut” adını vermiş olması bunun en iyi örneğidir. Nitekim ilkel veya cemaat türü toplumlarda, tanrı ile ilgili tasavvurlarda olduğu gibi, dinî bayram ve törenlerde icra olunan âyinler üzerinde de maddî hayat şartlarının tesirleri görülmektedir. Örneğin, toprağa bağlanarak çiftçilikle uğraşan toplumlarda ayin ve ibadetlerin özellikle tarlaların sürülmesi (ekin) ve mahsulün toplanması (hasad); çobanlıkla geçinen kavimlerde, meselâ, ehil hayvanların yavrulaması yahut koyun kırkma zamanının gelmesi münasebetiyle gerçekleştirilmesi bunun en çarpıcı yansımalarıdır. Ayrıca anaerkil toplumlarda “kadın tanrıçalara”, ataerkil toplumlarda ise, daha çok “erkek tanrılara” sıklıkla rastlanması; arazinin çetin olduğu yerlerde “*natürist*”, düz olduğu yerlerde “*animist*” inançların ağırlık kazanması, toplumun ve coğrafyanın din üzerindeki etkilerini ortaya koyması bakımından oldukça ilgi çekicidir¹⁵¹.

¹⁵¹ M. Keskin, *a.g.m.*, s. 17-18.

İKİNCİ BÖLÜM

MEZOPOTAMYA MEDENİYETİ (KENT DEVLETLERİ)

2.1. MEZOPOTAMYA'NIN İLK KENT BİNALARI ve İŞLEVLERİ

Tarihin yazılı olmayan bölümlerini de içeren söz konusu ilk kentlere ilişkin bugün elimizde bulunan bilgi kaynakları tümüyle arkeolojik kazılar sonucu elde edilen kalıntılar üzerine yapılan yorumlara dayanmaktadır. Örneğin kentin ortaya çıkışı ve kentle birlikte eşzamanlı oluşan yapıların nasıl geliştiği ve ne anlam ifade ettiği konusuna değinen Mumford'a göre, merkezi konumdaki kişi olarak, kral, köyün kente dönüşmesinde, yeni bir sembolik dünya ve kent imgesi oluşturmada önemli rol oynamıştır. Eski köyün içinde yükselen kale, bu yeni imgenin somut ifadesidir. Bu kalenin çevresinde biçimlenen kent ise evrenin insan eliyle yapılmış kopyasıdır. Kenti kuşatan dış duvar, estetik açıdan, kent ile onu kuşatan kırsal alan arasında kesin bir sınır oluşturur. Sosyal açıdan ise bu duvar, içeridekiler ve dışarıdakiler arasındaki farkı vurgulayan, kesin bir sınırdır. Etrafı surlarla çevrilmiş ve belli bir alanla sınırlı olan Mezopotamya kent-devletlerinde genellikle dört yapı yer almaktadır. Tapınak, saray, tahıl ambarı ve surlar. Bunların varlığı büyük bir işgücünün ve geniş bir nüfusun varlığını gerektirmektedir. Aynı zamanda böylesine büyük yapıların inşaatında çalışma, toplumdaki işbölümünün gittikçe kurumsallaştığını göstermektedir. Rahipler sınıfından sonra emekleri karşılığı geçimini sağlayan bir işçi sınıfının oluşturulduğu görülmektedir. Kısaca insan-doğa ilişkisinin dönüşerek artık insan-insan ilişkisinin başlangıcını oluşturan bu dönemde oluşan kent-devletleri, aynı zamanda insan düşünce sisteminin de başlangıcını oluşturan mitolojik düşüncenin etkisiyle, kentin ve kent yöneticilerinin de kutsallaştığı bir mekân olmuştur¹⁵².

¹⁵² Fikret Mazı, "Antik Çağda Düşüncenin Kentsel Mekâna Yansıması", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 10, 2008, s. 35-37.

Mevcut bilgiler ilk kent-devletlerinin Mezopotamya coğrafyasında ortaya çıktığını gösterdiği gibi bu kentleri oluşturan mimari yapıların genel özellikleri konusunda da önemli fikirler edinmemizi sağlamaktadırlar. Mezopotamya mimarisinde esasen şehir surları, kanal ve rıhtım inşaatı gerçekten dikkate değer yapılardır. Bilindiği üzere su kanalları, barajlar, setler ve rıhtımlar aynı zamanda Mezopotamya ekonomisinin can damarlarıydı. Bu nedenle şehrin yöneticileri söz konusu yapıları oldukça sağlam ve gösterişli bir biçimde inşa etmişlerdir. Sümerler sütun, kemer ve kubbe gibi Batı dünyasının ancak binlerce yıl sonra tanyacağı mimari şekilleri günümüzden 5000 yıl önce başarıyla kullanmışlardır¹⁵³. Bahsi geçen bu mimari formları belki de en güzel örnekleyen yapılardan birisi de tapınaklarıdır.

Tapınakların, kent-devletlerinin siyasi ve ekonomik merkezleri olarak, kentin tüm yaşamını yönlendirdikleri anlaşılmaktadır. Mezopotamya tarihinde Cemdet-Nasr olarak adlandırılan süreçte henüz “saray” yapısının kullanılmadığı görülmektedir. Böylece tapınaklar yalnızca dini merasim veya ayin yeri olarak kullanılmıyor, aynı zamanda idare ya da mahkeme binası vazifesini de görüyordu¹⁵⁴. Bununla birlikte tarihin ilk toprak sahipleri olan bu tapınaklar, aynı zamanda devletin kendisi sıfatıyla ellerindeki işgücünü kullanmakta, araziyi değerlendirmekte, sulama altyapısının bakımını sağlamakta, siteleri surlarla donatmakta ve askeri gücü devşirmektedir. Çok fonksiyonlu bu kurumların her biri, bir rahip tarafından yönetilmekteydi. Ayrıca tapınaklar arasında kent hükümdarlarının yönetiminde bulunan kent-tanrısına adanmış, ana tapınak bulunmaktaydı. Bu hükümdarlar aynı zamanda kent-tanrısının temsilcisi sıfatıyla sitelerin başında bulunmaktaydılar¹⁵⁵. Bahsi geçen bu tapınaklara Mezopotamya coğrafyasında, *Ziggurat* adı verilmektedir. Bu *ziggurat*lardan en ünlüsü de *Babil Kulesi*¹⁵⁶ olarak bilinen Babil *Zigguratu*'dur¹⁵⁷. Ayrıca “Basamaklı Kule” de denilen bu tapınak yapısına Mısır'da, Polinezya'da ve Meksika'da da rastlanmaktadır¹⁵⁸. Sümerlerin ilk tapınakları (*ziggurat*), elle yoğrulmuş çamur tuğlaların aralarına kat kat katran sürülerek yapılmıştır. *Ziggurat*'lar zemin düzeyinden 10 m kadar yükseliyordu, üstü de 1000 m²'e yakındı. Dağın sarp yamaçlarında payandalar, bunların arasında da girintiler vardı, bu girinti ve çıkıntılar binlerce çanak

¹⁵³ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitapevi, Bursa 2006, s. 70.

¹⁵⁴ Emin Bilgiç, “Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sümerlerin Tarihi, Kültür ve Medeniyetleri”, *Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılı Armağan Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1982, s. 93.

¹⁵⁵ H. Ateş-S. Ünal, *a.g.m.*, s.34.

¹⁵⁶ Daha geniş bilgi için; bkz. *Tevrat, Yaradılış*, 11-1/9, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2009, s. 10.

¹⁵⁷ H. Ateş-S. Ünal, *a.g.m.*, s.32.

¹⁵⁸ E. Bilgiç, *a.g.m.*, s. 91-92.

çömlek parçasıyla güçlendirilmişti. Bu parçalar, *ziggurat*'ın çamuru kurumadan, yanyana, diziler halinde çamura sokulmuştu. Bu çanaklar kururken düzeyin birleşik kalmasına yardımcı olurlardı. Dağın tepesinde, kerpiç ve duvarları beyaz badanalı küçücük bir tapınak, bir de tanrıların gökyüzünden inmeleri için merdiven vardı¹⁵⁹.

Mezopotamya kent-devletlerinin merkezinde kale gibi yükselen bu tapınaklar “Bakır Çağı” boyunca rahip kralların gücünün bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁶⁰. Kralların yaşadığı yer ve tanrıların evi sayılan tapınakların çokluğu ve taşıdıkları önem, Mezopotamya kentlerine büyük dini bir metropol kimliği kazandırmıştı. Hatta bu kentlerin içinde tanrının ikametgâhı olan tapınağı buldurması için kurulduğu bile illeri sürülmüştür. Tapınaklar bu yüzden kentin merkezinde yükselerek kentin kalbi olarak vasıflandırılmışlardır¹⁶¹.

Anıtsal kamu yapıtlarının varlığı yalnızca kentleri köylerden ayırmakta kalmaz. Aynı zamanda da topluma ait artık ürünün kentlerde toplanmasını simgeler. Tapınak çevresinde yer alan depolar, zanaatkârların çalıştıkları atölyeler, rahiplerin kaldıkları odalar ile birlikte büyük bir üretim merkezi ve tahıl ambarı görünümündedir¹⁶². Netice olarak şehrin ekonomik yapısı bu *ziggurat*ların çevresinde şekillenmekteydi. Nitekim maharetli dokumacılar, taş ustaları ve nalbantlar tapınak etrafında konuşlanmış dükkânlarda iş imkânı bulmaktaydılar. Ayrıca bu esnaflardan bazıları savaşlar sırasında esir düşmüş olan köleleri, kendi emirleri altında zanaat işlerinde çirak olarak kullanmaktaydılar. Bununla birlikte bu zanaat işlerinde yetenekli bulunmayan köleler ise özgürlüklerinin bedelini, çocuklarını tapınaklara, tanrı hizmetine adayarak ödemekteydiler. Serbest statüde bulunan bireyler ise tanrıya ve tapınağa olan bağlılıklarını elde ettikleri ekonomik gelirin fazlasını tapınağa bağışlayarak gerçekleştirmekteydiler¹⁶³.

Mezopotamya kentlerinin özneliğinden yola çıkarsak, ilk Doğu kentleri, kendilerini yaratan ve toplum sorunlarına çözüm getiren başarılı kişileri yüceltmişlerdir. Yönetici kadroların sağladıkları örgütlenmenin merkezi karakteri ve tek elden yönlendirilen ilişkiler, onların kutsallaştırılmasına yol açmıştır. Ayrıca başarının karşılığı elde edilen ve tapınağa sunulan ürün fazlasının muhafazası ve başka işler için

¹⁵⁹ G. Childe, *a.g.e.*, s. 105.

¹⁶⁰ Frederic C. Lane-Eric F. Goldman-Erling M. Hunt, *The World's History*, Harcourt Brace and Company, New York 1954, s. 31.

¹⁶¹ H. Ateş-S. Ünal, *a.g.m.*, s.34.

¹⁶² S. Aktüre, *a.g.e.*, s.12.

¹⁶³ F. C. Lane-E. F. Goldman-E. M. Hunt, *a.g.e.*, s. 32.

kullanılması, rahipler sınıfını ortaya çıkarmıştır. Anıtsal tapınakların ve yapay tepelerin yükselişi de merkezi bir örgütlenmeyi nitelemektedir. Netice olarak dinsel sembolizm, kentlerin kuruluşunda her şeyden önde gelmektedir. Bu kentlerin merkezi, kent tanrısının ve diğer tanrıların tapınaklarını içeren bir kaledir¹⁶⁴. Burada tapınak hem dinsel birimi hem de ekonomik birimi oluşturmaktadır. Tapınakta ortak mülk arazileri, yani topluluğun üyelerine paylaştırılan topraklar bulunmaktadır. Kentsel yaşantıda ise belirli bir eşitliğin güdüldüğü görülmektedir. Tapınağın en önemli kurallarından biri ise, bir kimseye herkesin yararına sunduğu becerisi karşılığında kendini besleyecek toprak parçasının verilmesi olarak nitelendirilebilir¹⁶⁵. Bu dini yapılara yüklenen iktisadi ve siyasi roller, temelde monarkın idari, hukuki ve iktisadi otoritesinin somutlaştığı ve tekelleştiği yerler olarak iktidarı ve onun maddi gücünün kaynağı olan ekonomiyi şahsına münhasır kılma düşüncesinin birer ifadesi olarak yorumlanabilir¹⁶⁶.

Tapınakların mal varlıkları arasında; ambarlarında depolanan tüketim malları, tapınakların denetimleri altındaki geniş tarım toprakları, zenginlerden günahlarının kefaleti olarak toplanan ve tapınak kâtipleri tarafından bankaların finans sisteminin işleyişinde olduğu gibi dışarıya yüksek faizle borç verilen altın ve gümüş bulunmaktaydı¹⁶⁷. Bilindiği gibi, para sistemi gelişmediği için bankacılık sisteminde verilen ve alınan meta altın ve gümüş üzerinden gerçekleşmekteydi¹⁶⁸.

Tapınaklarda mevcut bulunan ambarlarda muhafaza edilen ürün başlıca üç amaca hizmet etmiştir. Bunlar:

1. Sayıları gittikçe artan ve bunun ardından yönetim ve bilim alanlarında gittikçe uzmanlaşan din adamlarının beslenmesinde kullanılması.

2. Tapınakların yapılması ve döşenmesi ayrıca büyük sulama işlerinde çalışanların araç hatta yiyecek giyecek gereksinimlerini karşılamak için tarım alanında çalışmaktan alınan zanaatçıların beslenmesinde kullanılması.

¹⁶⁴ F. Mazi, *a.g.m.*, s. 36-37.

¹⁶⁵ R. A. Aslanoğlu, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁶⁶ H. Ateş-S. Ünal, *a.g.m.*, s.34.

¹⁶⁷ Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s.6.

¹⁶⁸ F. C. Lane-E. F. Goldman-E. M. Hunt, *a.g.e.*, s. 32.

3. Toplum dışı saldırılara karşı oluşturulan askeri sınıfın beslenmesinde kullanılması¹⁶⁹.

Tüm bunlarla birlikte toplumun ve ekonominin yönetimini elinde bulunduran rahip krallar sadece çiftçilikten ya da tarımdan elde edilen gelirin kontrolünü üstlerine almamışlardı. Aynı zamanda onlar ticaretin de en etkin karakterleriydiler. Daha önce de bahsedildiği gibi Mezopotamya coğrafyası taş, kereste ve maden yönünden büyük bir kıtlık içerisindeydi. Ancak dini ve siyasi varlıklarının bir noktada kontrol mekânları olan ve tanrılara olan muhtaçlıklarını ve şükranlarını dillendirebilmek gayesiyle her biri bir diğerinden daha gösterişli ve yüksek inşa edilmesi gereken *ziggurat*ları yapabilmeleri için bu materyallere büyük bir ihtiyaç duymaktaydılar. Nitekim bunların temini ise sadece ticaret yolu ile mümkün olmaktadır. Böylelikle rahip krallar *teokratik sosyalizm* sisteminin bir getirisi olarak bölge halkının tapınaklara bağışladıkları ürün fazlasını ticarete bir takas metası olarak kullanarak elde edilen tarımsal fazlayı uzak memleketlerdeki taş, kereste ve madenle devşirmişlerdir. Ayrıca rahip-krallar kuzeye yapılan uzun mesafeli ticaretle altın ve gümüş ticaretini kontrol altına almaya çalışmışlardır. Bu amaçla da kalabalık tacir guruplarını Doğu Akdeniz kıyılarındaki Fenike memleketine kadar yollayarak bölgedeki değerli sedir ağaçlarına sahip olabilmeyi amaçlamışlardır¹⁷⁰. Ayrıca tanrının gelirleri arttıkça, bahsi geçen gelirin muhasebesini tutmak da güçleşmekteydi. Bu yüzden rahip yöneticiler yeni bir yazı ve rakam düzeni geliştirmek zorunda kaldılar, böylece yazılı kayıtlar hem rahip yöneticilerin kendi aralarında, hem de kendilerinden sonra gelenlerce anlaşılabilirdi. Bu uğraşlarını kolaylaştırmak için de muhasebe kuralları ve geometri kuramları geliştirmek yoluna gittiler¹⁷¹.

Nitekim Mezopotamya coğrafyasının muazzam yapıları olan tapınakların medeniyet tarihine katkısı salt dini, siyasi ve ekonomik işlevleriyle sınırlı kalmamıştır. Tüm bunlarla birlikte belki de en büyük getirileri tarihi dönemlerin yazılı sürece geçişini sağlayacak olan çivi yazısının yaratıcı kurumu olmalarıdır. Zira “Sümer Çivi Yazısı”nın icadı hikâyesi ile insanoğlunun medeniyeti oluşturma hikâyesi birbiriyle tamamen örtüşmektedir. Bu yüzden çivi yazısı olarak bilinen tüm sistemlerin en eskilerinin,

¹⁶⁹ A. Şenel, *a.g.e.*, s. 206.

¹⁷⁰ F. C. Lane-E. F. Goldman-E. M. Hunt, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁷¹ G. Childe, *a.g.e.*, s. 107.

medeniyetin başladığı bölge olan Mezopotamya’da inkişaf etmiş olması hiç de şaşırtıcı değildir¹⁷².

Sümerler M.Ö. 3. binyılda yaratmış oldukları şehir medeniyetlerinde “*teokratik devlet sosyalizmi*” denilen bir rejimle idare olunuyorlardı. Bu rejim temelinde tapınak ekonomisine dayanmaktadır. Bu sisteme göre insanlar da dâhil olmak üzere her şey tanrının malı olarak görülmektedir. Nitekim insanlar tanrılar için çalışıyor ve kazançlarını da tapınakta birleştiriyorlardı. Herkes elde ettiği ürünü tanrının evine yani tapınağa getirip teslim ediyor, rahipler de her vatandaşın teslimatını tabletlere resmediyorlardı¹⁷³. Zira tanrının alış verişinin, kazancının izini yitirmemek için rahip ne kendi belleğine ne de kendi özel buluşlarına güvenemezdi. Örneğin mendiline düğüm atmak, yeterli olabilirdi. Ancak rahip, ebedi değildi; her insan gibi ölecekti, oysa üyesi olduğu kuruluş hizmet ettiği tanrı gibi, ölümsüzdü. Efendisine borçlar ödenmeden, rahip ölebilirdi, oysa bir başka rahip bu alacakları toplayabilmeliydi. Tanrının vekili, bu nedenle, kime, kaç kap tohum verdiğini, hangi türden kaç koyunu hangi çobana teslim ettiğini bilmeliydi. Üstelik bu kayıtlar öyle tutulmalıydı ki, yalnızca yazan rahip değil, tüm rahipler okuyup anlamalı, en önemlisi de tüm bu gelir-gider tablosunun bir nüshası kralın elinin altında bulunmalı ve tanrının işlerinin yolunda gitmesini sağlamalıydı. Kısacası, sosyal bir yöntem olan yazı, kökende tapınak hesaplarını tutmak için geliştirilmişti¹⁷⁴.

Böylece Sümerler tapınak ekonomisinin zorunluluğuyla *Piktografik* yazıyı yani resim yazısını icat etmişlerdir. Daha sonraları ise *piktografik* (resim yazısından) şekil evrilerek hece yazısına dönüşmüş netice olarak “Sümer Çivi Yazısı”nın icadı gerçekleşmiştir. Böylece Sümerler *piktografik* yazıyı çivi yazısına dönüştürmüşlerdir. Ayrıca çivi yazısı bir sistem olarak çeşitli dil guruplarının tanınip sınıflandırılmasına olanak veren bir iç değişim geçirmiştir. Bu değişimin en önemli ayağı fonetik yazıya geçiş olmuştur. Böylece bir kelimeyi okunuşuna karşılık gelen işaretlerle yazma olanağı

¹⁷² Yusuf Kılıç, “Eski Ön Asya Toplumlarında Yazı ve Dil Etkileşimi”, *Pamukkale University Journal of Social Institute*, S. 4, 2009, s. 125.

¹⁷³ Füzuzan Kınal, “Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi”, *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 12-13, 1969, s. 5.

¹⁷⁴ G. Childe, *a.g.e.*, s. 130-131.

doğmuştur¹⁷⁵. Ancak tam 2000 yıl süren basitleştirme sürecinden sonra bile, çivi yazısı sistemi oluşturan işaretler 600 ile 1000 arasında harfe indirgenebilmiştir¹⁷⁶.

Netice olarak denilebilir ki, yazının icadının nedeni tamamen ekonominin idaresi olup hiç bir şekilde edebiyat yapmak, kahramanlık destanları yazmak veya başka bir gayesi yoktur. Bunun aksine yazı tamamen ekonomik ihtiyaçların karşılanması yani hesapların tutulması endişesiyle icat edilmiştir. Nitekim Sümer ülkesinde Uruk kentinin büyük tapınağının bulunduğu yerde keşfedilen ilk kil tabletler, tahıl çuvalları ve büyükbaş hayvanların listelerinden oluşmakta olup tapınağın her tür muhasebesini sunmaktadır. Yine Uruk'ta Uruk kültür evresinin (M.Ö. 3200-3000) sonlarına doğru yapılmış olan bir tapınakta üzerine *piktografik* figürler, çizgisel resimler ve rakamlara benzeyen işaretler kazınmış kil tabletler bulunmuştur. Başka kentlerde de benzeri bulunan bu tür tabletlerin rahiplerin, meslektaşları ve ardılları tarafından anlaşılacak şekilde kayda geçirildikleri tapınak gelir ve giderlerini kapsayan zamanının muhasebe defterleri olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla ilk yazılı metinler ziraat hesaplarından oluşmaktadır. Bu yazı gelir ve gider muhasebesinin tutulduğu tapınakta, görevli rahipler tarafından icat edilmiş ve kentleşmenin gittikçe artan ekonomik gereksinimleriyle birlikte gelişmiştir¹⁷⁷.

Yazının icadı ile birlikte düşünsel ve sosyal süreçlerin kayıt altına alınması gerçekleşmiştir. Bir başka deyişle, yazı, yönetsel hayatı sistematize etme aracı olarak kullanılmaya başlamıştır. Monarşik sistemlerde kralın kişisel mülkü sayılan ülke topraklarından hasat edilen, ambara konan veya önceden ayrılan ürünlere ilişkin bilgilerin saray arşivlerinde kayıtlı tutulması ve uyrukların durumlarının belirlenmesi gerekliliği, yazının idari yaşama dâhil olmasına neden olmuştur. Bu gereklilik de günü gününe kayıt tutan önemli bir *yazıcılar bürokrasisinin* ortaya çıkmasına neden olmuştur. Öyle ki Mezopotamya'da diplomatik ve ticari yazışmaları yapmak üzere ustalaşmış kâtipler sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu yazıcılar bürokrasisi, söz konusu işlevlerinden dolayı da zamanla toplumda giderek artan bir etkiye sahip olmuştur. Bürokratik yapılaşma daha sonra da çeşitlenerek artmıştır. Saray ve taşrada görev yapan kalabalık yazıcı toplulukları da, bu üst düzey bürokratlara bağlı olarak çalışmaktaydılar. Bu yazıcı

¹⁷⁵ Recai Tekoğlu, "Yazının Tarihi ve Anadolu'ya Gelişi", *Aktüel Arkeoloji*, S. 36, 2013, s. 21.

¹⁷⁶ G. Childe, *a.g.e.*, s. 133.

¹⁷⁷ Y. Kılıç, *a.g.m.*, s. 127.

memurların asli görevleri, uyrukların durumlarını ve sahip olunan beşeri ve maddi kaynakları kayıt altına almaktı¹⁷⁸.

Bu noktada üzerinde durulması gereken konu ise bahsi geçen yazıcılar sınıfının nasıl yetiştirildiğidir. Bilindiği gibi tapınak, şehir merkezinde görkemli yapısıyla; dini, siyaseti ve ekonomiyi tek elden yöneten bir mihenk taşıydı. Ancak görev ve yetkileri bunlarla sınırlı değildi. Zira Mezopotamya coğrafyasının eğitim alanında atılan her adımında tapınağın tesirini görmek mümkündür. Nitekim Sümercesi *edubba* olan ve “tablet evi” olarak tercüme edilen okul, devlet memurlukları için yazıcı yetiştirmenin yanı sıra eğitim merkezi olarak da daha geniş bir amaca hizmet etmekteydi¹⁷⁹. Lakin B. Landsberger, Sümer okullarının tamamıyla tapınak bünyesinde olduğu fikrine karşı çıkmakta ve *edubba*’ların laik kurumlar olduğunu söylemektedir¹⁸⁰. Nitekim yapılan arkeolojik çalışmalar tapınak dışında da okulların varlığını göstermiştir. Muhtemeldir ki, burada bulunan okullarda eğitim görenler daha ziyade ekâbir sınıfın şahsi yazışmalarını ve hesap işlerini takip etmekteydi. Şu halde Sümer okullarının modern zamanın eğitim kurumlarında olduğu gibi meslek edinme gayesiyle çalıştıkları söylenebilir. Okullar saray ve tapınağın ekonomik ve idari ihtiyacı için gerekli kayıtları yapabilmek amacıyla yazıcılar yetiştirmek amacını gütmekteydi. Nitekim eğitimlerini bitirenlerden büyük bir kısmı tapınaklarda ve saraylarda yazıcılık görevi üstlenmişlerdir¹⁸¹.

Mezopotamya eğitim sisteminin yapısal durumuna bakılacak olursa; öğrenciye “tablet evinin oğlu”, öğretmene “okulun babası”, üst sınıf öğrencilere de “büyük kardeş” denilirdi. Dayak ve ceza serbestçe kullanılırdı ve kırbaçtan sorumlu bir kişi vardı:

“Edubba'nın genç oğlu

Ödevini doğru yapmamışsa

*Büyük kardeş ve babası onu döver”*¹⁸².

¹⁷⁸ H. Ateş-S. Ünal, *a.g.m.*, s.34-35.

¹⁷⁹ Joan Oates, *Babil*, (çev. Fatma Çizmeli), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2004, s. 172.

¹⁸⁰ Benno Landsberger, “Sümerlerin Kültür Sahasındaki Başarıları”, *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 3, S. 2, Ankara 1945, s. 146.

¹⁸¹ Samuel N. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, (çev. Muazzez İlmiye Çığ), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 2.

¹⁸² J. Oates, *a.g.e.*, s. 173.

Mezopotamya memleketinde öğretim ne zorunlu ne de geneldi. Öğrencilerin çoğu zengin ailelerin çocuklarıydı. Fakirlerin uzun bir öğrenim için para ve zaman harcamaları çok zordu. Nitekim 1946 yılında Nikolaus Schneider o döneme kadar yayınlanmış olan 1000 kadar tapınak belgesinden 500 kadar yazıcının ismini tespit etmiştir. Elde edilen bu bilgi ışığında yazıcıların çoğunun babasının ismine ve meslek bilgilerine ulaşılmıştır. Schneider'in ulaştığı bu bilgilere göre, yazıcıların babaları; vali, elçi, tapınak idarecisi, askeri memur, kaptan, yüksek vergi memuru, rahip, müfettiş, işçi başı, kâtip, arşivci, muhasebeci gibi meslek gruplarına dâhillerdiler. Ayrıca bu belgelerde dikkate değer bir diğer nokta ise elde edilen kayıtların hiç birinde kız öğrenci adına rastlanamamasıdır. Buradan hareketle Mezopotamya okullarında sadece erkeklerin eğitim aldığı düşünülmektedir¹⁸³. Ancak istisnai bir biçimde Eski Babil Devleti'nin meşhur kralı Hammurabi ile valisi Şamaş-Hazir arasında yapılan haberleşmeyi sağlayan Mari Mektupları'nda yazıcı kadınların ismi zikredilmektedir. Şu halde en doğru tespit erkek okumuşların, kadın okumuşlardan sayıca fazla olduğu yönündedir¹⁸⁴.

Bununla birlikte ilk zamanlarda tapınaklarda faaliyet gösteren okulların, III. Ur Hanedanlığı zamanında (M.Ö. 2060-1960) saraylarda da faaliyet göstermeye başladığı ve prenslerin eğitime büyük önem verildiği görülmektedir. Örneğin III. Ur Hanedanlığı'nın ikinci kralı Şulgi, bir kasidede:

*“ben Nisaba'nın (Umma şehrinin tanrıçası) akıllı kâtibiyim
kahramanlığım gibi
kudretim gibi hikmetim de tamdır”¹⁸⁵*

Görülen o ki, okullar genellikle tapınak ve sarayla ilişkili görülse de krallar, rahipler, valiler ve hatta yargıçlar arasında okuma yazma bilmeyenler de mevcuttu. Mari mektuplarından tercüme edilen bir pasaj buna en güzel kanıttır:

*“Krala hitaben yazılan tabletleri her zaman sen okuduğun için
senden başka okuyan olmadığından
kralın (bana gönderdiği) tabletlerin yazıtlarını sana göndermedim
ama şimdi krala bir tablet gönderiyorum
sana da eşini gönderiyorum*

¹⁸³ S. N. Kramer, *a.g.e.*, s. 2-3.

¹⁸⁴ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁸⁵ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 65.

*daha önceki iletiyi sana tekrar edeceğim
bu tableti oku ve eğer uygunsuzsa krala oku”¹⁸⁶.*

Mezopotamya okullarının genel tedrisat fonksiyonlarına baktığımızda, onlar öğretim için var olan bilgileri topluyor, düzenliyor ve bir yöntemle göre öğrencilere aktarıyordu. Gerçekten de öğrencilerin eğitimi sadece okuma ya da yazma ile sınırlanmış değildi; beklenen işlevleri yerine getirebilmeleri için; matematik, tıp hatta simya ilimlerini de bilmeleri gerekmektedir. Ayrıca aritmetik, geometri ve astronomi uygulamaları ile kronoloji alanlarında da uzmanlaşan öğrenciler bulunmaktaydı¹⁸⁷. Bunlar içerisinde bilhassa astronomi çalışmalarının temelinde dini faktörün ön safhada olduğu da bilinmektedir.

Özellikle üzerinde çok düşünülen Mezopotamya astronomisinin ilk devirlerinde dini, mitolojik ve kozmogonik bir yapının yanı sıra astrolojik bir temele de dayandığını söylemek mümkündür. Mezopotamya’da ilmin doğuşunda genel olarak kehanetin yani gelecek olayları önceden belirlemenin büyük önem taşıdığı görülmektedir. Kehanet bahsinde en büyük rolü astronomi üstlenmektedir. İlkel vasıflar taşıyan Mezopotamya astrolojisi başlıca dört kısma ayrılmaktadır. Bu dörtlü sınıflandırma, dört gök tanrısına dayanmaktadır. Bunlar; ay tanrısı NANNA (Sin), güneş tanrısı UTU (Šamaš), aşk ve savaş tanrıçası İNANNA (İštar) ve fırtına tanrısı İM (Adad)’dir. Görüldüğü gibi astronomi faaliyetlerinde, dini bir vasıf olarak tanrılar önemli rol oynarken, ilmi olarak da gökyüzünü ve tabiat olaylarını temsil eden tanrılar aracılığıyla kehanet amaçlı meteoroloji bilimi gelişim göstermiştir. Astrolojinin kehanet misyonu diğer kehanet bahislerinden oldukça büyük bir fark göstermektedir. Zira dini kehanetler ya da rüya yoluyla elde edilen kehanetler genellikle kişi bazlı tahmin ve tesirler gösterirken, astrolojik kehanetler tümüyle toplumu ilgilendiren bir vasıf taşımaktadır. Astroloji bu bahiste sadece krala ya da devlet idaresindeki en üst düzeydeki kişiye yönelik bireysel tahmin getirmek amacını gütmektedir. Çünkü yaygın olan inanışa göre, hükümdara ilişkin konular ister istemez toplumun bütününe ilgilendiriyordu. Ayrıca kehaneti tevdi edecek olan tanrıların gözünde de hükümdar ulusunun temsilcisiydi. Böylece astroloji; savaş ve barış, tahta çıkış, sülale değişiklikleri, kıtlık, salgın hastalık, isyan, mahsul durumu ve taşkın gibi önemli olaylar, kamusal vakaların da habercisi olarak kabul edilmekteydi. Bilindiği gibi Mezopotamya inancına göre gökler tanrıların meskenidir.

¹⁸⁶ J. Oates, *a.g.e.*, s. 172.

¹⁸⁷ Altay Gündüz, *Mezopotamya ve Eski Mısır*, Büke Yayınları, İstanbul 2002, s. 22.

Böylece yıldızlar ve yıldız kümeleri tanrıları ve onların faaliyetlerini temsil etmektedir. Bunun getirisi olarak astronomi de tıpkı astroloji gibi dini unsurlarla ve mitolojiyle karışmış durumdadır ve tanrılara ulaşmak onların mekânsal tespitlerini yapmak amacıyla başlatılan bu faaliyetler zamanında ve ardında bilim dünyası için büyük çığırar açacak olan adımlar olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁸⁸.

Mezopotamya coğrafyasında astronomi ve özellikle astroloji ile uğraşan bilim insanlarının büyük bir saygınlığa sahip oldukları görülmektedir. Bölgede astronomiye dair en geniş kayıtlar Ninova Kütüphanesi'nde ele geçirilmiş, daha önceki tabletlerin birer kopyası olan ve “Göksel Kehanetler”, *enuma Anu Enlil* “*Ne zaman Anu ve Enlil...*” sözleriyle başlayan en az 70 tablet bulunmuştur. Bu tabletlerden 23 tanesi ay ile ilgili kehanetlerde bulunmaktadır. Ayrıca gök gürlemesi, yağmur, dolu, deprem gibi göksel ve meteorolojik olayların yanı sıra kral ve devlet işleriyle ilgili olarak da kehanet bilgileri içeren tabletler mevcuttur. Nitekim Ninova arşivinde memleketin dört bir yanına yayılmış olan ve başkente düzenli olarak rapor yollamakla yükümlü olan yüzlerce görevlinin bulunduğu dair kayıtlara rastlanmıştır. Bu durumu ele geçen bir tabletteki iki cümlelik ifade açık bir biçimde izah etmektedir:

“Kral bana emir verdi: Gözle ve ne olursa söyle! Ben de bu yüzden, efendim kralımın bilmesi uygun olan, iyi haberler taşıyan ve kralım için hayırlı olan ne varsa rapor ediyorum”

Ninova raporları sayesinde bu astronomi uzmanlarının devlet kararlarında ve siyasi erk üzerinde ne denli etkin olduğunu anlayabilmemiz için tabletteki şu cümleyi vermemiz gerekmektedir:

“Eğer Jüpiter gezegeni tutulma sırasında mevcutsa, bu kral için iyidir çünkü sarayda kral yerine başka önemli biri ölecektir. Dolunay geçmeden başyargıç öldü”¹⁸⁹.

Ayrıca astronomi ve astroloji çalışmalarının salt dinsel bir amaç ya da gök hareketlerini tespit veyahut tanrısal vahiy amaçlı yapılmadığını da dillendirmek gerekmektedir. Söz konusu bu bilimsel çalışmaların belki de en önemli gayelerinden bir diğeri de ekonomik kaygılardı. Zira tarım ekonomisine dayanan Mezopotamya kent-devletlerinde ekim-hasat zamanının iyi tespit edilebilmesi için mutlaka yıldız

¹⁸⁸ Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, TTK. Basımevi, Ankara 1991, s. 323-410.

¹⁸⁹ J. Oates, *a.g.e.*, s. 188-190.

hareketlerinin iyi incelenmesi gerekmektedir. Bunun içindir ki, Sümerli araştırmacılar astronomi çalışmalarının neticesinde takvim kavramını oluşturmuşlardır¹⁹⁰. Sümerlere ait ilk takvim çalışmaları “ayın döngüsü” temel alınarak yapılmıştır. Ayrıca Sümer toplumunun sosyal hayatında tarımın ne denli büyük bir öneme sahip olduğu takvim sisteminde aylara verilen zirai isimlerden rahatlıkla tespit edilebilmektedir. Nitekim Sümer takvim sisteminde “sulama kanalının açıldığı ay”, “pullukla sürme ayı”, “hasat ayı” gibi isimlendirmelere gidilmiştir. Bunlarla birlikte Sümerli kronoloji bilgileri beklenmedik bir olayla karşılaşılması durumunda kullanılabilmesi için takvim sistemlerinde 13’üncü bir ay daha temin etmişlerdir¹⁹¹.

Ayrıca insanların dört mevsim tarım yaptığı nehir kenarındaki verimli araziler zaman zaman nehirlerin taşması sonucu 80-100 km sağa ve sola taşmakta böylece taşkın getirdiği materyal kil, silt ve kum birikintileri yüzeyi kaplamaktaydı. Nitekim her ne kadar gelen materyal iyi bir yetiştirme ortamı hazırlıyorsa da çiftçilerin tarlaları ve onların sınırlarının kaybolmasına da neden olmaktaydı. Böylelikle zamanla Sümer toplumunda toprak anlaşmazlıklarının meydana geldiği görülmektedir. Bunun bir getirisi olarak da bu tür sorunlar *ziggurat* merkezli Sümer araştırmacılarının geometri çalışmalarını kaçınılmaz kılmıştır. Böylelikle M.Ö 3000 yıllarında Sümerlerin tarlaların alanlarının her iki kenarını birlikte hesaplamasıyla dikdörtgenin alanının hesaplanabilmesi için doğru formülü kullandıkları anlaşılmaktadır¹⁹². Bununla birlikte, tuğla mimarisi uygulamalı matematik bilimine büyük bir katkıda bulunmuştur. Zira tuğla yığını düz kenarlı yığınların oylum ölçüsünün en güzel örneğidir. Eski tuğlalar tam bir eşkenar biçiminde olmamakla beraber, yığındaki tuğla sayısı üç kenardaki tuğlaların sayısının çarpımıyla bulunabiliyordu¹⁹³.

Sayı saymanın ise en eski insan toplumlarına dek uzandığı düşünülmektedir. Gerçi bugün bazı ilkel kabileler ancak beşe kadar sayabilmektedirler. Anlaşılan insanlar ilk önce parmaklarıyla saymaya başlamışlardır. Bunun sonucu olarak da birden ona kadar sayıların ayrı isimler taşıdığı ondalık (*desimal*) yöntem yaygınlaşmıştır. Ayrıca Erek ve Cemdet Nasr Dönemleri’nde bulunan en eski hesap yazıtlarında sayılar görülmektedir. Oysa başka kentlerde bulunan ve herhalde daha sonraki yıllara ait olan metinlerde, bu rakamların değerleri şöyledir: B=1, 0=10, D=60, O=600. Böylece önce

¹⁹⁰ İbrahim Ortaş, “Bilim Tarihi İçinde Tarım Tarihinin Yeri ve Önemi”, *Üniversite ve Toplum Dergisi*, C. 5, S. 1, 2005, s.10.

¹⁹¹ F. C. Lane-E. F. Goldman-E. M. Hunt, *a.g.e.*, s. 43-44.

¹⁹² İ. Ortaş, *a.g.m.*, s.10.

¹⁹³ G. Childe, *a.g.e.*, s. 72.

Sümerler sonra da Babiller tarafından, uygarlıkları süresince kullanılan ve altmışlık sistem denilen (*seksagesimal*) yöntem bulunmuştur¹⁹⁴. Bu sistem ortaya çıktığı çağın derinliklerinden süzülerek büyük oranda varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir.

Ayrıca bilimsel diye nitelenen Sümerlere ait yazılarda, bugün bizim çarpım tablosu ve faiz tablosuna benzetilebilen çeşitli tablolar vardır. Kuşkusuz bunlar hesaplama araçlarıdır. Kazılarda bulunan örnekler okullarda kullanılmak için düzenlenmiştir. Bunlar dönemin matematik bilgisinin düzeyini yansıtmaları açısından son derece önemlidir¹⁹⁵.

Ölçü birimleri, medeniyet erbabı Mezopotamya kentlerinin vazgeçilmeziydi. Ölçmek demek, nesnelere uzunluk, genişlik, ağırlık gibi açılardan birbiriyle kıyaslamak demektir. Ölçü olmadan ne ip yaya gerilebilir, ne de balta başı, baltaya takılabılırdi. İlk başta takılacak ya da bağlanacak nesnelere birbirleriyle karşılaştırılarak ölçülürdü. Oysa endüstri işlemleri karmaşıklaştıkça, her bir parçayı belli bir ölçüye göre ölçmek daha elverişli oldu. Tekne yaparken, kesilen her bir tahtayı, kumsalda yatan omurganın yanına götürüp ölçmek çok güç bir eylemdi. İlk ölçü birimleri parmak, avuç, kol gibi kişisel ölçü birimleriydi. Oysa hem kesinlik için, hem de çok sayıda işçinin işbirliğini gerektiren toplumsal işçilikte, kişisel ölçüler yetersiz kalmaktaydı. Zira her işçinin kolu aynı uzunlukta değildi. Üstelik alışverişte çuvalların büyüklük farkları haksızlıklar doğurabiliyordu. Bu sebeple ölçülerin standart olmaları gerekiyordu. Çok geçmeden çeşitli uzunluk, hacim, ağırlık gibi ölçülerin birbirlerine matematiksel bağlantıları bulunması benimsendi, ama yine de eski adları kullanılıyordu; örneğin gez (dirsekten parmak ucuna dek mesafe), karışın bir kaç katı olarak kabul edildi. Böylelikle tıpkı yazı gibi, ölçüler de kurallara dayanmıştır. Ayrıca Eski Sümer alan ölçüleri, ağırlık için de kullanılırdı. Bu sebeple küçük ölçü *ŞE* yani arpaydı, demek ki Sümerlerin kare ölçüsü ilk başta bir tohum ölçüsüydü. Sümerlerin ilgilendikleri konu, tarlalarına kaç tohum ekebilecekleriydi. Tarlaya, “şu kadar” boş alan kapsar gözüyle bakmazdı, tarla “şu kadar” tohum gereksindiren bir alandı. Ekilemeyen çöller onları hiç ilgilendirmezdi¹⁹⁶.

Netice olarak geometri ve astronomi bilgisinin gelişmesi tahıl ekiminin ne zaman yapılacağı, ürünün ne zaman toplanacağı konusunda takvimler hazırlanması ve

¹⁹⁴ G. Childe, *a.g.e.*, s. 137-138.

¹⁹⁵ G. Childe, *a.g.e.*, s. 136-137.

¹⁹⁶ G. Childe, *a.g.e.*, s. 136-137.

matematiksel bilgilerin varlığı da tıpkı yazı gibi uygarlığın temel göstergelerinden biri olmuştur¹⁹⁷.

Tüm bunlarla birlikte tarih öncesi çağlarda, nesnel gelişme daha çok teknikte ilerleme sonucu olmuştur, bu ilerlemeyi de olsa olsa zanaatçılar ve tarımcılar kendi başlarına yapmışlardır. Oysa kentsel toplumun sınıflandırılmasında, çalışan zanaatçılar ve çiftçilere karşın, yazıcılar yukarı sınıfa yükselmişlerdir. Nitekim yazı, dönemin koşullarında saygın bir uğraşıdır. Buna karşın botanik, kimya ve jeoloji gibi uygulamalı bilimler ise aynı biçimde üstün bilimler olarak görülmemektedir. Çünkü beden işçiliği küçümsenmekteydi bu sebeple meslek gelenekleri yazıya dökülmemiş ve kitap biçimine sokulmamıştır. Oysa matematik, cerrahlık, tıp, astroloji, alşimi (simya), falcılık ve büyücülük gibi bilimler ve sözde bilimler birçok bilimsel inceleme yazılarına konu edilmiştir. Böylece bu konular, ancak okuma yazma denilen gizsel dünyaya ayak atabilmiş bir avuç insan için anlaşılabilir oldu. İşte bu yüzden de söz konusu dallar, doğal olarak gerçek yaşamdan koştur¹⁹⁸.

Netice olarak G. Childe'e göre, insanoğlu dünyaya ayak bastığı tarihten M.Ö. 2600'lü yıllara gelinceye değin uygulamalı bilimlerde öylesine başarılı buluşlar yapmıştı ki, bunlar doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak milyonlarca insanın hayatını etkilemiştir. Nitekim bilim adına; kanallar yöntemiyle yapay sulama; saban; hayvanın koşumu; yelkenli; tekerlekli araçlar; bahçecilik ve meyvacılık; mayalama; bakır üretimi ve kullanımı; tuğla, kemer; sırlama; mühür; güneş ve ay takvimi, yazı, rakam ve bronz kullanımı gerçekleşmiştir. Ancak M.Ö. 2600'lerden sonra Mezopotamya coğrafyası bilim adına, insanoğlunun gelişimine pek az şey katmıştır. Nitekim bu süreçten sonra yukarıda belirtilen on beş katkıyla boy ölçüşebilecek sadece dört başarıdan söz edebiliriz bunlar; Babil'de geliştirilen "ondalık sayılar" (M.Ö. 2000 dolaylarında); endüstri düzeyinde demirin artırılması için ekonomik sayılabilen bir yöntem (M.Ö. 1400); gerçek alfabetik bir yazı (M.Ö. 1300); kentlere su vermek için kemerli su yolları (M.Ö. 700). Böylece medeniyeti var eden ve on beş büyük buluşla güçlenmiş olan toplumların belirli bir zamanın sonunda bilimsel olarak büyük bir duraklama dönemine girdiğini ve sadece dört önemli buluşa imza attığını görüyoruz. Oysa Mezopotamya'daki toplumlar bilim aracılığıyla uçsuz bucaksız kaynaklarla donatılmıştı, üstelik bilgi birikimi ve aktarılması için yepyeni araçlar edinmişlerdi.

¹⁹⁷ S. Aktüre, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*, s.12

¹⁹⁸ G. Childe, *a.g.e.*, s. 134.

Bilimsel alanda gelişimin bu denli durdurulmasının nedeni ise, bilimin tanrılar ya da kralların, bir de bunlara yakın küçük bir sınıfın elinde yoğunlaşmasıydı. Mezopotamya memleketinde Toplum, sınıflara ayrılmıştı. Krallar, rahipler ve memurlardan oluşan yönetici sınıfa karşılık köylüler ve işçilerden oluşan aşağı bir sınıf vardı. Ayrıca M.Ö. 2600'lerden önceki bilimsel gelişme gerçek üreticilerin üretim yöntemlerine getirdikleri yeniliklerle oluşmuştu; üstelik bu yenilikler, her türlü yeniliğe karşı olan batıl inançların direnci karşısında gerçekleştirilmişti. Oysa bu tarih sonrasında, önceleri verimli ve yararlı buluşları getiren gerçek üreticiler, "aşağı sınıflar" düzeyine indirilmişti. Yeni türeyen yönetici sınıflar ise kendi güçlerini giderek zayıflayan batıl inançların sömürüsüne borçluydular. Bu sebeple Sümer'de kentleşmeden ilk yararlananlar da tapınak rahipleri olmuştur; bu, ülkede de bir kral türediği vakit, kendini tanrıyla bağlantılı saymış ve törenlerde tanrı kişiliğine bürünmüştür. Bu tür akrabalıklar takınan yöneticilerden pozitif bilimi desteklemeleri kuşkusuz beklenemezdi. Üstelik bu tür yöneticiler yeni buluşları özendirmeye hiç yanaşmazlardı. Gelişimde devrimsel aşamaların pek çoğu ilk önceleri "işçilere vakit kazandıran araçlar" olarak belirlemiştir. Oysa artık yeni yöneticilerin elinde, batıl inançlarla yüklü vatandaşlarından ve savaşta alınan tutsaklardan oluşan koca koca işçi orduları vardı; işçilere vakit kazandıran araçları umursadıkları yoktu. Aynı zamanda, yazıcılar ve bilgili kişilerden oluşan yeni orta sınıf, yönetici sınıfa sıkı sıkı bağlıydı. Gerçekte bunlar "kutsal hizmette memurlar"dı ve bu nedenle boş inançların sürdürülmesinde yöneticilere yardımcıydılar. Bilgi uğraşları saygın sayılırdı ve yönetici sınıfına varmak için elverişli bir yoldu. Üstelik bu bilgiç kişilerin özel çıkarları, onları salt kitap öğretimine yöneltiyor, yaşayan dünyada deney ve gözlem yoluyla öğrenme yöntemine sırt çevirtiyordu. Böylece kentleşmenin yol açtığı yeni bilimler, çoğunlukla batıl inançlara yönelikti ve sonuç sağlayan uygulamalı bilimlerden kopmuştu. Uygulamalı bilimlerin geliştirilmesi aşağı sınıflara kalmıştı. Böylelikle gelişme açısından, Mezopotamya toplumları, kentleşme nedeniyle, umutsuz bir çelişkiye düşmüşlerdi. Din ve büyü, sosyal örgütlenmenin giderek yükselen aşamalarına destek olmuştur. Ne yazık ki, bu destek yapıyı kösteklemiş ve sürekli bir yapının oluşturulmasını önlemiştir. Hatta gerçek yapının çürüyüp yıkıldığını gizleyecek yapay bir örtü yerine geçmiştir. Bilimin oluşturduğu kentleşme, büyüyle sömürülmüştür. Çiftçilerin ve zanaatçıların başarılarından

yararlanan rahiplerle krallar olmuştur. Böylece bilim değil, büyü ve din tahta geçmiştir¹⁹⁹.

Tüm bunlarla birlikte köylerden kentlere geçiş Mezopotamya’da bazı sorunlar yaratmıştır. Nitekim tarih öncesi dönemin köy halkının basit yaşamı doğa ile uyumludur. Lakin kent anıtsal yapıları, surları ile hem doğal yaşama karşı gelmektedir hem de insanlar için yeni bir güvenlik alanı tanımlamaktadır²⁰⁰. Ayrıca kentleri çevreleyen sur duvarları, kentle kırsal kesim arasında sınırları belirlemekle birlikte, kent dışındaki insan toplulukları için de bir çekim gücü oluşturan simgesel bir işleve de sahipti²⁰¹. Netice olarak savunma işlevleri de bulunan bu sur yapılarının aynı zamanda dışta kalan kitleler için saldırıya teşvik edici bir misyonlarının da olduğu unutulmamalıdır.

2.2. SÜMER KENT DEVLETLERİ

Mezopotamya kentleri denilince ilk kent kavramının yaratıcıları olan Sümerlerden söz etmeden maksadın hâsıl olamayacağını farkında olarak önceki bölümde söz konusu kentlerin genel bünyelerinden ana hatlarıyla söz edilmesine rağmen bu bölümü tamamen Sümer kent devletleri bahsine ayırmayı uygun bulduk.

Bu noktadan hareketle Sümerlilerin M.Ö. 3500’lerde kurdukları şehir devletleri, Hindistan’dan Akdeniz’e kadar olan sahadaki ve Ortaçağ Avrupa’sındaki şehir devletlerinin öncüleri olmuştur. Bu şehirler, özgür ve kölelerden oluşan insanları, meclisleri, rahipleri, tacirleri, çiftçileri, sanatçıları, tanrısı ve yeryüzünde onun temsilcisi olan kralı, tapınakları, şehir surları ve kapıları ile birbirine benzemektedir²⁰².

İnsanlık tarihinin en eski dönemi olan Paleolitik Devir’den itibaren Kuzey Mezopotamya’nın insanoğlu tarafından iskân edildiği, bölgede yapılan mağara araştırmalarıyla ortaya konmuştur. Kuzey Mezopotamya’da Sümerler’den önce yaşamış olan kavimlere Önsümerler anlamına gelen “Presümerienler” denilmektedir. Fırat Nehri havası en eski topluluklarına da “Protofıratlılar” denmiştir. Sümerlilerin öncüleri olan

¹⁹⁹ G. Childe, *a.g.e.*, s. 152-164.

²⁰⁰ R. A. Aslanoğlu, *a.g.e.*, s. 16.

²⁰¹ Marcella Frangipane, “İlk Tunç Çağ’ı I. Dönem-Doğu Anadolu”, *Arkeo Atlas (Anadolu’nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 158.

²⁰² Muazzez İlmiye Çığ, “Sümerlilerden Zamanımıza Ulaşan Kültür İzleri”, *XI. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler(5-9 Eylül 1990)*, C. 1, TTK. Basımevi, Ankara 1994, s. 238.

bu kavimler, bir müddet avcı-toplayıcı kültür seviyesinde yaşadıkdan sonra yerleşik yaşama geçmişler, küçük köyler kurarak tarımla uğraşmış ve hayvan evcilleştirmişlerdir²⁰³. Nitekim bugün elde edilen bilgiler ışığında varlığını tam olarak tespit edebildiğimiz 11 Sümer şehrinin ilk sakinlerinin, Sümerliler olmadığını söylemek mümkündür. Bu noktada ise kanıt olarak gösterebileceğimiz en önemli unsur bazı şehirlerin isimlerinin Sümerce karakterli olmayışıdır. Mesela; Urim, Uruk, Larsam, Adab, Lagaş, Zimbir ve diğer şehir isimleri bize, Sümercenin aksine, iki heceli kelimelerden ibaret olan ve bunlardan belki biri kök biri de ek olarak ayrılabilir olan başka bir dilin varlığını göstermektedir. Bu dilde hiç şüphesiz Protofirat dilidir. Ayrıca Benno Landsberger'e göre, yazı işaretlerinin günümüze kadar ulaşan en eski şekilleri aracılığı ile bahsi geçen şehir isimlerinin nasıl oluştuğu da ispat edilebilmektedir. Bu isimler şehirlerin kült merkezlerine bağlıdır. Bu kült merkezleri ya Eski Ahit'teki kült sandığı²⁰⁴ gibi bir sandık, ya toteme benzer bir sembol ya da her iki sembolün birleşmesinden oluşan müstakil bir şekildedir (U=Uruk/hem sembol hem de şehir ismi). Netice olarak denilebilir ki Protofiratlılar kendi totemlerini bu topraklara getirmişler ve bu totemler etrafında yerleşkeler inşa etmişlerdir²⁰⁵.

Bunun hemen ardından Mezopotamya'da M.Ö. 4000 yıllarında Sümerleri görmekteyiz. Bu kavmin yerleştiği güney Mezopotamya bölgesine Sümerlerin kendi dillerinde yazmış oldukları kaynaklarda, "Kengi/Kengir" denilmektedir²⁰⁶. Ayrıca "Sümer Ülkesi" anlamına gelen "Şumeri" adını Akadlılar vermişlerdir. Babilce ve Asurca'da "Sümerler" karşılığında "Şumerü, Şumeru veya Şumera" kelimeleri kullanılmıştır²⁰⁷. Bununla birlikte alanın uzmanları tarafından, M.Ö. 5000-2800 yılları arasında, bu bölgede yaşayan Tell Halaf, El Obeid, Uruk, Cemdet-Nasr kültürlerinin Sümer kültürünün oluşumunda önemli rolleri olduğu kaydedilmektedir. Her ne kadar anavatanlarına dair yapılan tartışmalar devam etse de İndus Nehri²⁰⁸ veya Kafkasya²⁰⁹

²⁰³ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 28-29.

²⁰⁴ Hz. Musa'ya verilen On Emir'in içinde bulunduğu inanılan mukaddes sandık. bkz. Yusuf Besalel, *Yahudi Tarihi*, Universal Dil Hizmetleri ve Yayınları, İstanbul 2000, s.40.

²⁰⁵ B. Landsberger, "Mezopotamya Medeniyetinin Doğuşu", s. 421.

²⁰⁶ E. Bilgiç, *a.g.m.*, s. 82.

²⁰⁷ Cahit Günbattı, *Sumerler, Gutlar, Hattiler, Hurriler, Urartular*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s. 1.

²⁰⁸ Sümerlerin menşei meselesi de geldikleri bölgenin tespitinin yapılabilmesi açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Nitekim Pencap ve İndus vadilerindeki arkeolojik kazılar neticesinde keşfedilen eski kültürün incelenmesiyle bilim dünyası açısından Sümerlerin menşei bahsinde yeni fikirler edinilmiştir. Bahsi geçen Eski İndus kültürün en dikkat çekici yanı ise İndus bölgesi ile Mezopotamya havalisi arasında sıklıkla devam eden ticari faaliyetlerin yapıyor olmasıdır. Bu kültürün kapsadığı saha Sümer kültürünün kapsadığı sahadan on kat daha büyüktür. Bununla birlikte Eski İndus kültürü Sümer

üzerinden geldikleri tahmin edilen Sümerlerin bu bölgeye gelmeleri, Yakındoğu'nun siyasal yapısını ve düşünsel dünyasını derinden etkilemiştir. Nitekim Aşağı Mezopotamya'da kurulan bu kentsel uygarlığın hegemonik kültürü, kısa zamanda Mezopotamya dünyası ile derinlemesine bütünleşmiştir. Sümerler, doğu ile batı arasındaki kültürel etkileşimin sağlanması, bu etkileşimden melez ancak pek çok yönüyle özgün bir hegemonik kültür üretilmesi, siyasal ve idari üstyapı kurumlarının oluşturulması gibi birçok ilkleri gerçekleştirerek, uygarlığa çok önemli katkıda bulunmuşlardır²¹⁰.

Yapılan arkeolojik çalışmalar Sümerlerin, güney Mezopotamya'da bulunan ve dünyaca ün kazanmış olan sulama kanallarının inşasına Uruk kültürünün son evresinden itibaren başladıklarını göstermektedirler²¹¹. Bölgede bulunan Fırat ve Dicle nehirleri taşıdığına, etraflarında meydana gelen bataklıkları kurutmuşlardır. Sümer halkı nehirlerin kenarlarına set çekerek taşmanın önüne geçmişlerdir²¹². Nitekim Dicle ve Fırat nehirlerinin ana kanalları arasında koca bataklıklar uzanmaktaydı. Bataklık, dev kamışlar ve bunların arasında hurma ve palmye ağaçlarıyla kaplıydı. Arada yer yer kayalıklar ya da kumlu toprak kıyıları bulunmaktaydı. Buralarda hayvan yaşamı süreliydi, oysa steplerin öte yanında, sel düzeyinin üstü kızgın yaz ve soğuk kış boyunca, kupkuru ve kısırdı. Yaban kuşları, kanatlı hayvanlar, balıklar belli hurma ve palmye ağaçlarının arasında barınırdı. Bu sebeplerden dolayı ilk Sümerliler Dicle-Fırat

kültüründen bazı yönleriyle daha ileri bir konumdadır. Alanın uzmanları tarafından Sümerlerin Meluhha ismini verdikleri ülkenin İndus toprakları olduğu düşünülmektedir. Meluhha, Sümerlerce altın, kereste ve özellikle *karneol taşı* ithalinden dolayı büyük önem taşımaktadır. Arkeologlar hem Mezopotamya hem de İndus Vadisi'nde bulunan ve kendisine mahsus motifler taşıyan karneol boncuklarının yalnızca İndus Vadisi'nde yapılabileceğini ileri sürmektedirler. Netice olarak birbiriyle sıkı yakınlıkları olan Fırat ve İndus kültürlerinin aynı menşeden mi geldikleri, buna paralel olarak da Sümerlerin menşenin İndus coğrafyasına mı dayandığı hala bilim çevresi için kesin yanıtı bulunamamış bir soru olarak durmaktadır. bkz. B. Landsberger, *a.g.m.*, s. 423-424.

²⁰⁹ Bilim insanları önceleri, Sümerlerin Mezopotamya'nın yerlisi olduğunu, daha sonra da Sami kökenli olabilecekleri düşünmüşlerdi. Fakat arkeolojik kazılar ilerledikçe öne sürülen bu fikirler terkedildi. 1975 yılında Winfred Orthmann, Sümerce konuşan halk gruplarının Mezopotamya coğrafyasının yerlileri olmadığını milattan önceki bir devirde buraya göç etmiş olduklarının kabul edilmesi gerektiğini dillendirmiştir. Başka bir tarihçi, Meşkur ise Sümerlerin Hazar Denizi'nin güney doğusundan Mezopotamya'ya geldiklerini belirtmektedir. Tüm bunlarla birlikte genellikle Sümerlerin Mezopotamya'ya doğudan geldikleri kabul edilmektedir. Alman tarihçi Helmut Uhlig Sümerleri "Doğudan gelen göçebeler" olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Verner Stein'de Sümerlerin Orta Asya'dan Mezopotamya'ya göçtüklerini savunmaktadır. H. Zübeyir Koşay ise, B. Hrozný'e dayanarak Sümerlerin Orta Asya'dan Mezopotamya'ya uzanan yolculuklarını sağlam temellere dayandırarak izah yoluna girmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Sinan Meydan, *Atatürk ve Türklerin Saklı Tarihi*, Turuva Yayınları, İstanbul 2007.

²¹⁰ H. Ateş-S. Ünal, *a.g.m.*, s.25.

²¹¹ E. Bilgiç, *a.g.m.*, s. 92.

²¹² Ekrem Memiş, *Mezopotamya*, Ekin Kitapevi, Bursa 2007, s. 174.

deltasını yaşamaya uygun bir alan durumuna getirmek için insanüstü bir çaba göstermişlerdir²¹³.

Ayrıca Tevrat'tan, Sümer memleketinin o çağdaki durumu hakkında bilgi edinebilmekteyiz. Buna göre Mezopotamya öylesine bir coğrafyadır ki, suyla toprağın sınırı sonderece karışıktır. “Dünyanın Yaratılışı”nın önemli bir unsuru, bu iki nesnenin birbirinden ayrılışıyla gerçekleşmiştir. Oysa toprağı böylesine ilk kez ayıran Tanrı değil, Sümerliler olmuştur. Tarlaları sulamak, bataklığı kurutmak için kanallar kazmışlardır. İnsanları ve hayvanları sellerden korumak için sel sularının erişemeyeceği yükseklikte setler yapmışlardır. Kamış ormanlarını ilk kez açmışlar, aralarındaki kanalları işlemişlerdir. Bu ilk çabaların çetinliği Sümerlilerin geleneklerinde sürüp gitmiştir. Uğraşlarının ödülü, bol bol hurma, kuruttukları bataklık alanlarda bereketli ekin ve sürüleri için sürekli otlak yerleri olmuştur. Sümer toplumu böylesine uğraşyla yarattıkları tarlalara böylesine çetin çabayla korudukları evlerine elbette çok bağlı olacaklardı. Yeni yerleşme yerleri bulmak için bu yörelerden ayrılmayacaklardı. Üstelik ilk yerleşme yerlerinden ve temizledikleri ilk bataklık alanlardan başlayıp, kendi alanlarını genişletmek, temizlenmemiş bataklığın ortasında yeni yerler aramaktan daha kolaydı. Nüfusun artması, bataklık köyleri için olumlu bir unsurdu. Elbirliğiyle kurutma kanalları büyütülebilir, ekim ve barınak için toprak genişletilebilirdi²¹⁴.

Görüldüğü gibi, Sümer toplumunda yaşama yön veren en önemli etken suydü. Ancak bununla birlikte sulama, topluluğun çabasını ve örgütlenmesini gerektiren karmaşık bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Kanalların kazılması ve sürekli olarak onarılması gerekmektedir. Ayrıca su, ilgili herkes arasında adil olarak bölüştürülmekteydi. Böylece bu adaletin güvence altına alınması için tek tek toprak sahiplerinden, hatta tek bir topluluktan daha güçlü bir iktidarın olması zorunluluğu doğmuştur. Sümer kent-devletlerinin oluşumu da bu nedene bağlanmaktadır²¹⁵. Böylelikle Mezopotamya coğrafyasında belli bir alanda teşkilatlanmış kent-devlet ağıyla karşılaşılmaktadır. Sümerlerin 11 şehir devleti kurdukları bilinmektedir. Bunlar arasında en meşhur olanları; Eridu, Şuruppak, Kiş, Lagaş, Nippur, Umma, Urim, Dilmun, Erek, Ur ve Uruk'tur²¹⁶.

²¹³ G.Childe, *a.g.e.*, s. 69-70.

²¹⁴ G.Childe, *a.g.e.*, s.70.

²¹⁵ Samuel N. Kramer, *Sümerler*, (çev. Özcan Buze), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2002.

²¹⁶ Tolga Ulubaş-Sezgin Dağ, *İlk Çağlardan Günümüze Dünya Tarihi*, Karma Kitaplar, İstanbul 2007, s. 14.

Eski Mezopotamya tarihinin yaklaşık M.Ö. 2750 ile 2500 yılları arasında geçen süresi, birçok yerde kurulmuş olan kent-devletlerinden dolayı “Erhanedan Devri” olarak adlandırılmaktadır. Bu döneme ait bilgileri “Sümer Kral Listeleri” denilen belgelerden öğrenmekteyiz. Çok sonraları yazılmış olan bu listelere göre Sümer tarihi iki ana döneme ayrılmaktadır. Bunlar; “Tufan²¹⁷dan Önceki Zaman” ve “Tufan’dan Sonraki Zaman”dır. Tufan’dan önceki zaman için “*krallığın gökten indiği zaman*” denmektedir. Tufana kadar geçen süreçte Sümer siyasi tarihinde sırasıyla Eridu, Bab Tibira, Larak, Sippar ve Şuruppak olmak üzere beş hanedanın hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır²¹⁸. Sümerce yazılmış Kral Listeleri veya bunların sonraki kopyalarına göre Tufan’dan önce ilk krallık Eridu kentine inmiştir²¹⁹. Bunun bir sonucu olarak da Sümer memleketinde kente dönüşen ilk köyün Eridu (bugünkü Abuşahreyn) olduğu sanılmaktadır²²⁰.

Ayrıca Mezopotamya’daki kent-devlet şeklindeki siyasal parçalılık ve istikrarsızlık, büyük ölçüde coğrafi şartlardan kaynaklanmaktaydı. Mezopotamya’nın bütün rüzgarlara açık bir geçiş bölgesi olması, sık sık Arabistan ve Suriye bozkırlarından dalgalar halinde göçen göçebe Samîlerin ve diğer savaşçı step halklarının istilalarına maruz kalmasına neden olmaktaydı. Bu da bölgedeki siyasal birliğin sağlanmasında büyük bir engel teşkil etmekteydi²²¹.

Bununla birlikte belki bir noktada, kent-devletleri arasında siyasal bir birliğin bulunmayışının sebebi de din fonksiyonunda aranmalıdır. Fustel de Coulanges, bu konuda inançların, özellikle de dinsel inançların önemine dikkati çeker. Ona göre, kentler arasında aşılması dağlardan daha güç olan bir engel vardı, bu da dindi. Her kentin diğerlerini yabancı olarak görmesine neden olan kendine özgü kutsallığı, tanrıları ve tapınımlarıydı. Mezopotamya’daki yerel kent-tanrıları da Eski Yunan polis devletlerinde olduğu gibi, birbirine rakip, küçük, bağımsız, siyasal birliğe yanaşmayan ve sürekli savaş halinde olan kent-devletlerin temel varlık sebebi idi²²².

Nitekim Sümer kent-devletlerinin oluşumunda da ana etken olarak şehrin kutsalı olan tanrı başrolde bulunmaktadır. Sümer panteonunun oluşum sürecine bakıldığında

²¹⁷ Daha geniş bilgi için bkz. Kurtuluş Kıymet, “Hititler’de Bir Tufan Öyküsü Atra(m)hası”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Vol. 6, 2013.

²¹⁸ C. Günbattı, *a.g.e.*, s. 3.

²¹⁹ A. Reha Yılmaz, *Medeniyetlerin Devlet ve Hukuk Tarihi*, Qafqaz Üniversitesi Yayınları, Bakü 2006, s. 16.

²²⁰ A. Şenel, *a.g.e.*, s. 231. Ayrıca; Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, TTK. Basımevi, Ankara 1987, s. 208.

²²¹ H. Ateş-S. Ünal, *a.g.m.*, s. 29-30.

²²² H. Ateş-S. Ünal, *a.g.m.*, s.32-33.

ise Erhanedan Çağı'nın sonunda Sümer panteonunun tamamıyla teşekkül etmiş olduğu görülmektedir. Sümerce “tanrı” karşılığında kullanılan kelime ise “*dingir*”dir. Sümer inancında başlangıçta tanrıların bir takım sembollerle ifade edildiği görülmektedir. Uruk Vazosu diye bilinen eserde yer alan tasvirler arasında bulunan bir saz demetinin aşk ve savaş tanrıçası olan İNANNA'yı (İştar) temsil ettiği kabul edilmektedir. Ancak Erhanedan zamanına gelindiğinde tanrıların insan şeklinde tasvir edilmeye başlandığı görülmektedir²²³. Nitekim Sümer tanrılar sisteminin en göze çarpan özelliği *anthropomorphism* karakterli olmasıdır, yani tanrıların insan şeklinde tasavvur edilmesidir. Bununla birlikte tanrıların/tanrıçaların “bey” ya da “beyçe” unvanlarını taşıdığı bilinmektedir. Sümer panteonunda bu unvanı taşımayan ancak yine de insan formunda tasvir edilen yalnızca dört istisna tanrı bulunmaktadır. Bunlar; gök, güneş, ay ve fırtına tanrılarıdır²²⁴. Ayrıca Erhanedan'ın sonlarına doğru güney Mezopotamya'nın büyük şehirlerinin tanrıları, kâinatı aralarında üç idari bölüme ayırmışlardır. Bunlar; gök tanrısı, yeryüzü tanrısı ve okyanus tanrısıdır. Bazı durumlarda bu üçlü içerisine bir dördüncü olarak toprak yani “Tanrı Ana”nın da dâhil olduğu görülmektedir. Bahsi geçen bu tanrıların her birinin ayrı bir kült merkezi bulunmaktadır. Bu tanrılar Anu, Enlil, Enki ve Ninhrsag'dır. Sümer panteonunda bu dört büyük tanrının yanı sıra üç önemli yıldızlar alemi tanrısı da yer almaktadır. Bunlar ise; NANNA (Sin-ay tanrısı), UTU (şamaş-güneş tanrısı) ve İNANNA (İştar-savaş/aşk tanrıçası) dır. Böylece bu yedi tanrı panteonu “kader tayin eden” tanrılar olarak kabul edilmişlerdir²²⁵. Netice olarak Sümerlerin yarattığı din anlayışı ve panteonu Akadlardan başlayarak, Babilliler, Asurlular, Hurri ve Mitaniler, Hititler, Urartular, Suriye'nin eski sakinleri ve Anadolu'nun diğer sakinleri arasında bütünü ile veya kısmen yayılmıştır²²⁶.

Sümer kent-devletlerinde; El Ubeyd'te, Ur'da, Lagaş'ta, Uruk'ta, Gavra'da büyük dinsel yapılar, oturmuş bir mimari özelliklerle kendilerini belli etmektedirler. Tarım tanrılarını ve ana tanrıçaları canlandıran kil heykelcikler, cenaze törenlerinin izleri, El Ubeyd kültürü denen bir uygarlığa bağlı insanların dinsel kaygısına tanıklık eder. Böylece Hafece'de, Gavra'da, Eridu'da, özellikle de Uruk'ta görkemli tapınaklar yükselmiştir²²⁷.

²²³ C. Günbattı, *a.g.e.*, s. 18.

²²⁴ B. Landsberger, “Sümerlerin Kültür Sahasındaki Başarıları”, s. 138.

²²⁵ E. Bilgiç, *a.g.m.*, s. 116.

²²⁶ E. Bilgiç, *a.g.m.*, s. 114-115.

²²⁷ Gökhan Tok, “Uygarlığı Doğuran Halk Sümerler”, *Bilim ve Teknik*, 2001, s. 81.

Eski Ahit'te adı Erek olarak geçen Uruk kenti (bugünkü Varka)²²⁸ Forde-Johston tarafından M.Ö. 3800-3200 yıllarına tarihlenmektedir. Kentin gök tanrısı Anu ve aşk tanrıçası İNANNA (İştar)'ya adandığı görülmektedir. İNANNA (İştar)'ya adanan E-Anna (Gök Evi) tapınağı Eridu tapınaklarına benzeyen, salon çevresine sıralanan küçük odalardan oluşmaktadır. Sümer tapınaklarında salonu çevreleyen bu odalar; yatak evi, ambar, depo, yapımevi, derslik ve kitaplık olarak kullanılmaktaydı. E-Anna tapınağında bulunan tabletler insanoğlunun ilk yazısını yaratma yolunda yaptığı girişimler olarak kabul görmektedir. Bahsi geçen bu tabletlerin muhtevası ise daha çok tapınak hesapları, işçi ve mal listelerini içermektedir²²⁹. Bu tapınaklarda görev yapan rahip sınıfı ise karakter ve cinsel tercih yönünden birbirinden son derece farklılık göstermektedir. Bilhassa *transvestite* yani kadın kıyafetinde erkek, erkek kıyafetinde kadın rahibeler bu kültlerin bariz yapısını göstermektedir. Örneğin; Gök tanrıçanın yanında kısır ve kadınlaştırılmış erkekler bulunurdu. Ayrıca Güneş tanrısının ve diğer tanrıların tapınaklarının yanında ise kadınsal meziyetlerini unutmuş rahibelerin bulunduğu özel bir de manastırın varlığı bilinmektedir. Bunlarla birlikte, Ay tanrısının yüksek rütbeli rahibesi (bu mertebeye genellikle kral kızları seçilirlerdi) erkek unvanını taşır ve tamamen erkek olarak kabul edilirdi²³⁰.

Kuruluşu özellikle dini esaslara dayanan Sümer kent-devletlerini her birinin idari bakımından özerk bir teşkilata, çeşitli siyasi ve idari organlara sahip buldukları görülmektedir. Her şeyden önce, tam bir muhtariyete sahip olan kent-devletlerin her birinin başında, o şehirde fiilen hâkim olan “*Ensi*” veya “*Patesi*” denilen bir idareci bulunmaktadır. Sümer yöneticilerinin *En*, *Ensi*, *Patesi* veya *Lugal* gibi değişik unvanlara sahip olması belki de görevin kökeninin yöreden yöreye veya zamandan zamana değiştiğinin göstergesidir. En yaygın kullanılan unvan, “*Ensi*”, yani “vali”dir. Uruk'ta kullanılan “*En*” terimi ise genellikle “efendi” diye çevrilmiştir. Ne var ki, bundan Uruk'taki hükümdarlık görevinin tapınak içinden çıktığı görüşü tam olarak tespit edilememektedir. Uruk hükümdarlarına düzenli olarak “*En*” denilen tek yer, onlarla ilgili daha geç destansı öykülerdir²³¹. Ayrıca en eski çiviyazılı belgelerden

²²⁸ G. Childe, *a.g.e.*, s. 32.

²²⁹ A. Şenel, *a.g.e.*, s. 233-234.

²³⁰ B. Landsberger, *a.g.m.*, s. 144.

²³¹ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakınoğu*, (çev. Dilek Şendil), C. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 43-44.

itibaren adı anılan *URKEN*'in meclis anlamına geldiği ve yönetimde belli kararların alınmasında rol oynadığı kabul edilir²³².

Bununla birlikte yönetimle ilgili unvanlar dini otorite yanında askeri ve siyasi yapının da varlığına işaret eder. Kentler önce *Ensi* denen rahip kralların yönetiminde iken daha sonra *Lugal* (büyük adam) denen kralların eline geçmiştir. Fakat hâkim olan görüşe göre, kent-devletlerin başlarında bulunan bu beyler, hakikatte şehirlerin hükümdarı, kralı olarak karşılanmamışlardır. Kent-devletin hakiki hükümdarı olarak karşılanan yegâne güç, her şehre mahsus olan tanrılar olmuştur, krallar ise sadece tanrılarının temsilcisidir²³³. Ancak tüm bunlarla birlikte B. Landsberger, Mezopotamya tarihi boyunca siyasi ve ilahi kudretler arasında keskin bir fark olduğunu belirtmekte ve tanrılarının kudretinin hiçbir zaman direkt bir mahiyet taşımadığını dile getirmektedir. O'na göre, Sümer tanrılarının insanların yaşamına doğrudan bir müdahalesi yoktur, bilakis tanrılar daima yürürlükte olan kanunları tespit ve değiştirmekte olan gidişatın düzeninde etkindir. Bunların yapılabilmesi içinde tanrı sadece bir araçtır²³⁴.

Ayrıca Mezopotamya kralları kendilerini açık şekilde tanrı ilan etmeseler de bıraktıkları zafer stellerinde ve çivi yazılı metinlerde, çizim şekilleri ve kullandıkları ifadeler ile sıradan birer ölümlü olmadıklarını ima etmişlerdir. Hâkimiyetin temellerini koruyan kral henüz cenin halindeyken kral olarak tayin edilmiştir. Hatta bu durum yazıtlarda “*Döl yatağında kutsanmış soylu bir oğulum*”, “*döl yatağında verimli bir tohum, tapınılan bir kralım ben*” şeklinde ifade edilmiştir. Döl yatağında yaratılan kral ile bir adamın kral olması için yaratılmasından değil, kral olan adamın yaratılmasından bahsedilmektedir.

Ayrıca krallar “*tanrılarının bir bakışı, bir göz atması*” ile seçildiklerini de belirtmişlerdir. Örneğin Lagaş kralı Gudea (M.Ö. 2110):

sipad unken-na hi-li-a mu-e-ni-pad-a [...]ki maḥ-a-na mu-ni-zu [...]mu-na-an-šum [...] X dug-ge-eš [...] [dba-u gu-de-a unken-na hi-li-a mu-e-ni-pad-a] [... ki maḥ-a-na mu-ni-zu] [... mu-na-an-šum] [... dug-ge-eš ...]

“*Onun göz alıcılığı sebebiyle çobanını mecliste seçtikten sonra, (...)da onu bildin, (...)onun yüce yerini, (...)ona verdin (...), Bau göz alıcılığı sebebiyle kutsal mecliste Gudea’yı seçtikten sonra, Onu (...)da bildin, onun yüce yerini (...), ona verdin...*” diyerek, kendisinin meclisteki üstünlüğü sebebiyle parladığını ve tanrıçası

²³² Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 68.

²³³ A. R. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 16-18.

²³⁴ B. Landsberger, *a.g.m.*, s. 143.

Bau'nun hemen onu fark ederek, O'na "göz atması" ile, çoban yani kral tayin edildiğini belirtmektedir. Bilindiği üzere Sümerler metinlerde karabaşlı halk olarak geçmektedir ve kral da bu halkın çobanıdır. Sümerli Lagaş kralı Gudea gibi kendisinden sonra kral olan Sami asıllı krallar olan Babil kralı Hammurabi ve Asur kralı III. Salmannassar da tanrıların bakışı, bir göz atması ile kral olmuşlardır²³⁵.

Ayrıca yaklaşık olarak M.Ö. 2450 yılına tarihlenen Lagaş kent-devletinde bulunmuş olan, bir başka yazıtta da kralın tanrılar tarafından yaratıldığı ve kullandığı anlatılmaktadır. Buna göre:

*"Ningirsu (Lagaş'ın koruyucu tanrısı) rahmi dölleyerek Eanatum'u (Lagaş kralı) gebe bıraktı [...] Eanatum için sevindi. İnanna (bir tanrıça) eşlik etti ona, adını Eana-İnanna koydu ve onu Ninhursag'ın (bir ana tanrıça) biricik kucağına oturttu. Ninhursag [sundu] ona benzersiz memelerini. Ningirsu Eanatum için sevindi, rahmi dölleyen Ningirsu'ydu. Ningirsu onu karışladı, beş kola denkti (uzunluğu): (ölçtü) beş kol boyu, bir karış! Ningirsu sevinçle [Lagaş] kral[lığına verdi ona]"*²³⁶.

Görülüyor ki, Sümer şehir devletlerinde her bir şehrin ayrı bir tanrısı bulunmaktadır²³⁷. Bunun bir neticesi olarak da Mezopotamya'daki idarecilerin, kralların başlıca üç görevi vardır:

1. Tanrıların arzularını yorumlamak (bu yorumlama daha çok rüya aracılığıyla yapılmaktadır²³⁸).
2. Tanrıların huzurunda insanların vekili olmak ya da insanların huzurunda tanrının vekili olmak.
3. Krallığın siyasi yönetimini gerçekleştirmek²³⁹.

Nitekim kralın kendisi de aralarında olmak üzere, kent sakinlerinin çoğu, kült şarkıcısı olsun, dokumacı, fırıncı, çoban ya da küçük çiftçi olsun, temel ürünlerini adak olarak sunarak tanrı kültüründe rol oynamışlardır²⁴⁰. Bütün bu insanlar, inanışa göre, Tanrı'nın hizmetkârlarıydı. Tanrılar da onların hizmet ve çalışmalarına karşılık, beslenme, giyim-kuşam ihtiyaçlarını temin ediyor, ihtiyaç duydukları adaleti sağlıyordu.

²³⁵ Y. Kılıç-Ş. Ay, *a.g.m.*, s. 399-400.

²³⁶ A. Kuhrt, *a.g.e.*, s. 41-42.

²³⁷ Füzüzan Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, A.Ü. DTCF Yayınları, Ankara 1983, s. 37; E. Memiş, *a.g.e.*, s. 22.

²³⁸ Daha geniş bilgi için bkz. H. Hande Duymuş Florioti-Elvan Eser, "Kutsal Kitaplar ve Mitolojik Kaynaklar Işığında Eski Yakındoğu'da Rüya Olgusu ve Algısı Üzerine", *Turkish Studies*, S. 8/2, 2013 (73-87).

²³⁹ Y. Kılıç-Ş. Ay, *a.g.m.*, s.394.

²⁴⁰ A. Kuhrt, *a.g.e.*, s. 42.

Ayrıca insanları kendi bayramlarına, merasimlerine davet ediyorlardı. Böylece kalabalık halk kitlelerinin bu eğlencelerden hisselerini almaya yardımcı oluyor, onların sundukları kurbanlardan duyduğu hoşnutluğu, lütfuyla taçlandırıyor²⁴¹. Tanrısal tapınmayla bağlantılı bir şeyin uygun biçimde yerine getirildiğini denetlemekten kralın sorumlu olduğunu unutmamak gerekmektedir. Bir tapınağın servetini artırabilen ya da azaltabilen, din adamlarını kült görevine getirebilen, bir tapınağı yabancı memleketlerden gelme değerli mallarla doldurabilen ve kutsal binaların inşası için insan gücü bulabilecek tek kişi yine kraldır. Yine Lagaş devletinde bulunan yaklaşık M.Ö. 2500 tarihli bir yazıt, bu noktayı kısmen aydınlatmaktadır:

“Ur-Nanşe, Lagaş kralı, Gunidu’nun oğlu, Gursar (kentinin) “evladı”, Nanşe (tanrıça) tapınağını inşa etti, Nanşe’nin (heykelini) dikti, kanal kazdı..., Nanşe için (kanal) suyla doldurdu..., Esir’in (heykelini) yaptı”.

“Karaciğer kehanetleri ile Nanşe’ye koca (olarak) (yani, yüksek kült görevlisi) Ur-nimin’i seçti. A-edin’i (“çöl evi) inşa etti, Nin-gar’ı inşa etti, E-gidri’yi inşa etti (bunların hepsi tapınaktır), Lagaş’ın duvarlarını inşa etti, Lugal-uru’nun (heykelini) donattı. Dilmun’un (Bahreyn’de bir bölge) gemileri bu (uzak) diyardan (ona) kereste getirdiler”.

Burada kralın tapınaklar inşa ettirdiğini, tanrı heykelleri yaptırdığını, üst düzey bir kült görevlisini atadığını, sulama işlerini üstlendiğini krallığını surlarla koruduğunu ve Basra Körfezi’nden kereste ithal ettiğini açıkça görebilmekteyiz²⁴².

Sümerlerin yarattıkları ekonomik ve idari sistemin nasıl oluştuğu ve yapısal özelliklerini mitolojilerinden de takip etmek mümkündür. Bu noktada Akadça olarak yazılmış Yaratılış Destanı olarak bilinen, dinsel özellikler taşıyan “vaktiyle yukarıda” anlamına gelen “*Enuma Eliş*”teki olaylara kısaca göz atmak gerekmektedir.

“e-nu-ma e-liş la na-bu-u sa-ma-mu sap-liş am-ma-tum su-ma la zak-rat Apsu-ma res-tu-u za-ru-şu-un Mu-um-mu Ti-amat mu-al-li-da-at gim-ri-şu-un me-şu-nu is-tenis i-hi-ku-ma”

“Vaktiyle yukarıda gök isimlendirilmemişken, aşağıda yer isimlendirilmemişken ve ilksel Apsu, onları vücuda getiren ve Mummu ve Taimat, hepsini doğurandı o. Orada onların suları birbirine karışmıştı”

²⁴¹ E. Bilgiç, *a.g.m.*, s. 93.

²⁴² A. Kuhrt, *a.g.e.*, s. 42-43.

Enuma Eliş Destanı'nın yorumlanması Mezopotamya'da kent devletinden merkezi yönetime geçiş sürecinin nasıl gerçekleştiği konusunda fikir vermektedir. Destan'da "kaos" yani Taimat (Tuzlu su okyanusu) karşısında Marduk'un tanrılar topluluğunun kralı olması Mezopotamya'daki krallığın kaynağının en önemli kanıtı kabul edilmelidir. Ayrıca Apsu (Tatlı su okyanusu), Taimat ve Mumnu'(Apsu'nun veziri) dan tanrılar topluluğu oluşmuştur. Bir zaman sonra, nüfusları oldukça artan tanrıların çıkardığı gürültü Apsu, Taimat ve Mumnu'yu rahatsız edince, Apsu ve daha sonra ona katılacak olan Mumnu tanrıları yok etmeye karar vermişlerdir. Ancak en akıllı tanrı Ea/Enki bu durumdan haberdar olup bunu diğerlerine ilettiğinde çoktan bir de çözüm bulmuştur. Enki Apsu'yu mağlup edip onun krallık tacı ve esasını alarak tanrıların başına geçmiştir. Bir zaman sonra Taimat, ilk doğurduğu çocuğu olan Kingu'nun telkinleri ile Apsu ve Mumnu'nun intikamını almak için kendine oldukça güçlü canavarlardan oluşan yenilmez bir birlik kurmuştur. Bu birlik karşısında ne Enki ne de Anu başarılı olmuşlardır. Ancak Anşar'ın aklına Enki'nin oğlu, olağanüstü özellikler ile donatılmış Marduk gelmiş ve tanrıların karşısına çıkarak;

“ „i-ir iluMarduk akbal ilani ma-ru-ku-un Ma-ha-ris Ti-a-wa-ti lib-ba-su a-ra ub-la ip-su pi-i-su i-ta-ma-a a-na ia-a-ti sum-ma-ma a-na-ku mu-tir gi-mil-li-ku-un a-kam-me Tam-tam-ma u-bal-lat ka-su-un suk-na-ma pu-uh-ra su-ti-ra i-ba-a sim-ti i-na up-su-ukkin-na-ku mit-ha-ris ha-dis tis-ba-ma ip-su pi-ia ki-ma ka-tu-nu-ma si-ma-tam lu-si-ma la u-tak-kar mim mu-u a-ban-nu-u a-na-ku ai i-tur ai in-nin-na-a se-kar sap-ti-ia”

“Marduk, tanrıların akıllısı, oğlun, öne çıktı Taimat karşısında kalbi onu devam etmek için teşvik etti. Ağzını açarak o bana şöyle dedi: Eğer ben, sizin intikamcınız, (kurtarıcınız) Taimatı bağlayacak (yenecek) ve sizi yaşatacaksam, Meclisi toplayın, kaderimi tekrar ilan edin. Mecliste birlikte memnuniyetle oturun. Ağzımı açarak sizin gibi kaderleri belirleyeceğim (sizin gibi olacağım). Ve yarattığım her ne ise değiştirilmeyecek, Ağzımdan çıkan sözler değişmeyecek ve boşuna yapılmayacak (emirlerim ve sözlerim ebedi kalacak)” demiştir.

Görüldüğü üzere, Taimat karşısında oldukça çaresiz durumda kalan tanrılar çözümü bir lider egemenliğinde Taimat'a karşı gelmekte bulmuşlar ve kendilerine lider olarak Enki'nin oğlu Marduk'u seçmişlerdir. Tanrı Marduk liderlik vasfını karşılıksız kabul etmeyeceğini, “ağzımdan çıkan sözler değişmeyecek” cümlesi ile ifade etmiş ve tanrılara onları bir değişimin beklediğinin sinyallerini vermiştir. Sözlerinin

değiştirilmemesi, onun son söz söyleme yetkisine sahip olduğunu göstermekle beraber, o ne söylerse kabul ve tatbik edilmesi gerektiğini de anlatmaktadır. Bu da doğrudan krallığın oluşumuna işaret etmektedir. Burada neden lider olarak Marduk'un seçildiği sorgulanabilir? Ancak tanrı Marduk'un resmi kültü hakkında çok fazla bilginiz olmasa da onun III. Ur Hanedanlığı (M.Ö. 2060-1960) döneminden itibaren tanrılar arasında önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz²⁴³.

Kimi uzmanlarca tam anlamıyla uygarlığın, kimi bilim adamları ise devletin ortaya çıkış dönemi olarak M.Ö. 3200-3000 yılları arasına tarihlenen Cemdet Nasr Dönemi'ni izleyen, I. Ur Hanedanı Dönemi kabul edilmektedir. Bu hanedanın M.Ö. 2650 dolaylarına ait olduğu sanılan kral mezarları, toplumda gerçekleşen ekonomik ve kültürel değişimi göstermektedir. Kral, mezara; krallık alametleri, at arabaları, arabacıları, atları, koruma askerleri, eşleri ve hizmetçileri ile birlikte gömülmüştür. Mezarda kraldan başka 58 kişi kralı öte dünya yaşamında yalnız bırakmamak için kurban edilmişlerdir²⁴⁴. Bu olay salt Sümer uygarlığına özgü olmayıp Mısır'da Abydos'da ve İskitler²⁴⁵,de daha sonraları ise Moğollar'da görülen bir "barbar" göreneği olarak yorumlanmaktadır. Sümer toplum tarihinde I. Ur Hanedanlığı'ndan sonra böyle bir olayın yaşanmamış olması da dikkate değer bir durumdur. Olay Sümer kentlerinin zenginleşmesi üzerine çevredeki uygarlaşmamış toplulukların akınlarının ve uygar toplum üzerinde çöreklenmelerinin sonucu olarak düşünülebilir. Ayrıca kentlerin rahip yöneticileri bu barbar toplulukların saldırılarına karşı koyabilmek için geçici görevle komutanlar atamak zorunda kalmışlardır. Ancak zamanla askeri erk silah gücünün yanında siyasi bir güç olarak da yönetimde etkin olmaya başlamıştır. Bunun sonucu ise, tapınakların yanında gittikçe büyüyen boyutlarıyla sarayların yükselmesi olmuştur²⁴⁶. Yaklaşık olarak M.Ö. 2550'lerde Sümer ülkesinde hâkimiyet II. Kiş hanedanından Mesalim'in eline geçmiştir. Mesalim'den kalan bir kitabeden öğrendiğimize göre etrafı duvarlarla çevrili bir saray yaptırmıştır. Bahsi geçen bu saray bugüne kadar tespit edilebilmiş en eski saraydır²⁴⁷.

Daha önce kent yöneticilerinin adlarının önünde dinsel anlamlar taşıyan *En*, *Ensi*, *Patesi* unvanları konurken, Ur kral mezarlarında bulunan mühürlerde kralların

²⁴³ Y. Kılıç-Ş. Ay, *a.g.m.*, s. 390-391.

²⁴⁴ G. Childe, *a.g.e.*, s. 110.

²⁴⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Ekrem Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Çizgi Kitapevi, Konya 2005. Ayrıca daha geniş bilgi için; bkz. Kemalettin Köroğlu, "Çıldır Kurganları", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S. 96, 2000.

²⁴⁶ A. Şenel, *a.g.e.*, s. 236-237.

²⁴⁷ C. Günbattı, *a.g.e.*, s. 5.

adının önüne *Lugal* (büyük adam) unvanının konusu da siyasal erkin din adamlarından askerlere, geçtiğinin bir işareti olarak kabul edilmektedir²⁴⁸. M.Ö. 2750’de Umma kentinin *lugal* unvanlı yöneticisi Lugalzaggisi rahip yöneticilerin başaramadıkları işi başararak Sümerce konuşan kent devletlerini tek bir yönetim altında birleştirmeyi amaçlamıştır. Bunun ödülü kendisine tanrı Enlil tarafından “*Lugal kalma*” (ülkenin kralı) unvanının verilmesidir. Lugalzaggisi aynı zamanda Uruk’un başrahibi unvanını da almıştır²⁴⁹.

Ayrıca bu noktada, yönetim anlayışındaki değişikliğin Rahip-krallardan, asker-krallara geçişinin en güzel örneği ise Lagaş Kralı Urugakina’nın M.Ö. 2415 dolaylarında iktidarı din adamlarının elinden “gaspettiğini” ve “*Patesi*” yerine “*Lugal*” unvanını kullandığını açıklamasıdır. Urugakina Reformları ya da Yasaları olarak bilinen metinde din adamları ile laik yöneticiler arasındaki bu sürtüşmeyi, hem kente getirilen yeni bir düzeni, hem de laik yöneticilerin din adamlarına karşı olmalarına karşın meşruiyetlerini dine dayandırma gereksinimi duymalarını yansıtan önemli bir metindir²⁵⁰. Urugakina şimdiki bilgilerimize göre tarihte reform yapan ilk yöneticidir. Netice olarak yazdırdığı kitabesinde rahiplerin halka yaptığı eziyeti anlatmaktadır. Bundan böyle fakirlerin ezilmeyeceği; tapınakların rahiplerin şahsi malları olmadığı; kimsenin arazisinin veya hayvanının uygun olmayan şartlarda satışa zorlanamayacağı anlatılmaktadır²⁵¹.

2. 3. AKAD DEVLETİ

Mezopotamya tarihi açısından son derece büyük öneme sahip olan “Akad Dönemi”nin coğrafyada hüküm sürdüğü kesin tarih tartışmalıdır. Alanın çoğu uzmanları tarafından genel kabul gören tarihleme M.Ö. 2340-2159 arasını kapsamaktadır. Fakat Glasner tarafından ortaya atılan alternatif tarihleme ise M.Ö. 2296-2105 arasını öngörmektedir. Yine alanın uzmanları tarafından dönemin adlandırılışında da farklı terminolojiler kullanılmaktadır. Bunlar arasında en yaygın olanları: “Eski Akad İmparatorluğu”, “Akad Dönemi” ve “Sargon Dönemi”dir. Sonuncusu adını hanedanın kurucusu olan Sargon’dan almıştır. Diğer ikisi ise bugüne dek kesin yeri saptanamamış olan ancak Güney Mezopotamya Ovası’nın kuzeyinde bulunduğu ileri sürülen

²⁴⁸ A. Şenel, *a.g.e.*, s. 237.

²⁴⁹ A. Şenel, *a.g.e.*, s. 240.

²⁵⁰ A. Şenel, *a.g.e.*, s. 239-240.

²⁵¹ C. Günbattı, *a.g.e.*, s. 7.

Sargon'un başkenti Akad'ın (Agade) adından türemiştir. Şehrin lokalizasyonuna dair bir diğer öneri de bu kentin Kiş'in birkaç km uzağında henüz kazısı yapılmamış geniş bir höyüğün bulunduğu İshan Nizyat'da olduğu yolundadır. Akad ile ilgili belirtilmesi gereken önemli bir nokta da yeni bir yerleşim yeri olması ve bütün kaynakların onun Sargon tarafından kurulduğunda birleşmesidir. Şehir Erken Hellenistik Dönem'in başlarına dek varlığını sürdürmüştür ama bir daha eski siyasal rolünü üstlenmemiştir. Daha geç zamanlarda ise bugünkü Irak'ın kapladığı Bağdat'tan Nippur'a dek uzanan topraklara kentin adına dayanarak Akad denildiği, Nippur'dan Körfez'e uzanan bölgenin de Sümer memleketi olduğu varsayılmıştır²⁵².

Akad şehrinin başkent oluşu ve Akad Devleti'nin kuruluş serüveni uzun bir sürece yayılmıştır. Buna göre, Arap Yarımadası'ndan çıkarak Mezopotamya bölgesine gelmiş olan Sami toplulukları, uygar Mezopotamya toplumunun çevresinde yarı göçebe bir yaşam sürerek yavaş yavaş Mezopotamya'ya sızmışlardır. Bu sızma, Sami toplulukların oluşturduğu kentlerinin kuruluşuna kadar devam etmiştir. Akadların mensup olduğu ilk Sami kavimleri (Doğu Samileri), uzun süre Sümer bölgesini Sümerlerle paylaşmışlar bunun neticesi olarak da Sümer kültürünü benimsemişlerdir. Fakat M.Ö. 2340 yıllarında kendi kültürleri ile ortaya çıkmışlar ve tüm Mezopotamya'ya hâkim olmuşlardır²⁵³. Nitekim bu kültürel hegemonya bölgenin dil özelliklerine de yansımıştır. Akad İmparatorluğu'nun kurulması ve büyümesi ile bölgede konuşulan, kentin adına dayanılarak Akadça diye bilinen Sami dilinin yazıya geçirilmesi de yaygınlaşmıştır. Sonraki 2000 yıl boyunca Mezopotamya tarihine bu dil hâkim olmuştur²⁵⁴.

Akad kültürü, Akadların kendine özgü kültürleriyle Sümer kültürünün kaynaşmasından oluşmuştur. Akad şehrinde kurulan devlet Ön Asya dünyasının dönüm noktasını oluşturmuştur; artık bir kent-devlet olmaktan ziyade kentden imparatorluğa doğru gelişmiş bir devlet görünümündedir. Sümerler'de din adamlarının çözemedikleri kent-devletleri arası savaşlar sorununu, Akadlar askeri güçle çözmüşler ve kent-devletlerini tek bir yönetim altında, göçebe toplumların saldırılarına karşı birleştirmeyi başarmışlardır. M.Ö. 2340 dolayında Akadlı Sargon, Sümer kentlerini tek tek ele geçirerek, kent-devletlerinden bölgesel devlete geçişi sağlamıştır. Sargon, Akad kentini

²⁵² A. Kuhrt, *a.g.e.*, s.57-59.

²⁵³ R. Yıldırım, *a.g.e.*, s.73.

²⁵⁴ A. Kuhrt, *a.g.e.*, s.59.

Güney Mezopotamya bölgesinin yönetim merkezi yapmıştır; böylece Sami kökenli kavimlerin egemenliğini başlatmıştır²⁵⁵.

Akad devrine ait efsanelerin en ünlüsü “*Mücadelenin Kralı*” anlamına gelen “*Şamtamhari*” metnidir. Bu metinlerde Akad kralı Sargon ile torunu Naram-Sin’in uzak ülkelere yaptıkları seferler anlatılmaktadır. Söz konusu metinler üç nüsha halinde ele geçilmiş olup buluntu yerleri; Mısır’da Amarna arşivi, Anadolu’da Hattušaš ve Mezopotamya’da da Babil kentidir. Bu tabletin üzerinde o zamanki bilgilere göre çizilmiş bir dünya haritası yer almaktadır. Tabletın arka yüzünde ise haritada yer alan memleketler hakkında bilgi verilmiştir²⁵⁶.

Sargon’un doğumundan ölümüne kadar bütün hayatı efsanelere bürünmüştür. Onun doğumunu anlatan efsane Hz. Musa’ya daha sonra da Roma’yı kuran Romus ve Romulus kardeşlere mal edilmiştir. Zira tradisyona göre Fırat kenarındaki Azupiranu şehrinde bir bahçıvan onu nehirdeki bir sepetin içinde bulmuş ve kendi çocukları ile birlikte büyütülmüştür. Bahçıvanın evlatlığı Sargon büyüyünce yakışıklı ve güçlü bir delikanlı olmuştur. Tanrıça İştâr bu yakışıklı adama aşık olmuş böylelikle ona Sümer ve Akad memleketlerinin hakimiyetini vermiştir²⁵⁷.

*“Sargon, kudretli kral, Akad Kralı, bu benim;
Annem bir éntum idi (Çok yüksek statüde kült görevlisi), babamı tanımadım;
Babamın kardeş(ler)ininin (mekânı) dağlarda;
Kentim Azupiranu, Fırat’ın kıyılarında;
Annem, éntum, bana gebe kalmış, beni gizlice doğurmuş;
Beni kamış bir sepete koymuş, “kapımı” (yani kapağı) ziftle yapıştırmış;
Suları yükselmeyen ırmağa bırakmış;
Irmak yardım etti bana, su çekici Akki’ye götürdü.
Su çekici Akki ibriğini daldırırken çıkardı beni sudan;
Su çekici Akki oğlu bildi beni; büyüttü;
Bahçıvanken İştâr (Akadların Aşk ve Savaş Tanrıçası) bana aşık oldu;*

²⁵⁵ R. Yıldırım, *a.g.e.*, s.73-74.

²⁵⁶ F. Kınal, *a.g.e.*, s. 75; E. Memiş, *Mezopotamya*, s.52.

²⁵⁷ E. Memiş, *a.g.e.*, s.53.

[56]yıl krallık yaptı”²⁵⁸.

Görüldüğü gibi Sargon bırakıldığı nehirde ölmemiş, tanrıların koruması altına alınmıştır. O sonraki birkaç kral gibi doğrudan krallığını beyan etmese de doğumunu böyle bir efsaneye bağlayarak ilahi dünya ile bağlarını vurgulamakta ve krallığının köklerini sağlamlaştırmaktadır. Her ne kadar annesinden yüksek rütbeli bir rahibe olarak bahsetse de babasını bilmediğini belirtmesi sebebiyle annesinin düşük dereceli bir mevki olan *qadištum* rahibesi²⁵⁹ olduğu tahmin edilmektedir. Bu rahibelerin çocuk sahibi olması beklenmezken, tanrıça İNANNA (İştar)’ın dahi kendini *qadištum* rahibesi olarak tanımlaması hem bu rahibelerin statüsünü karıştırmakta hem de bir *qadištum* rahibesi olduğunu düşündüğümüz Sargon’un annesinin kutsal evlilik törenlerine iştirak edip etmediğı sorusunu aklımıza getirmektedir. Zira kendisini bir *qadištum* rahibesi olarak tanıtan tanrıça İNANNA (İştar) tanrı Tammuz’un hanımı olarak karşımıza çıkmaktadır²⁶⁰.

Tüm bunlarla birlikte, efsanevi anlatımların dışında tarihsel gerçeklikler bağlamında konu irdelendiğinde Sargon’un IV. Kiş Sülalesi kralı Ur-Zababa’nın önce sakisi sonra da komutanlarından biri olduğu anlaşılıyor. III. Uruk Sülalesi’nin güçlü kralı Lugalzagesi, Ur-Zababa’nın iktidarı döneminde Kiş’i almak üzere saldırıya geçmiş, ancak Kiş kralının emrinde bir komutan olan Sargon, Lugalzagesi’yi mağlup etmişti. Sargon III.Uruk kralının hakimiyeti altında bulunan Güney Mezopotamya’yu tümüyle fethetmiş, Nippur’a kadar Ur, Uruk ve Larsa gibi önemli şehirleri ele geçirmiştir. Demek oluyor ki Lugalzagesi’nin saldırılarına karşı Kiş krallığının sınırlarını korumakla işe başlayan Sargon, Lugalzagesi’yi mağlup edince doğal olarak onun hâkimiyeti altındaki şehirlerin de yeni sahibi olmuştu. Yani Sargon başlangıçta Kiş kralına rakip olmamış ve onu yıkmamıştır. Bilakis Akad memleketinde yeni bir şehir kurarak buraya “Babu-İlum” (Tanrının Kapısı) adını vermiştir. Bu kentin adı daha sonraki dönemlerde Babil olarak anılacaktır. Böylece Sargon, önce Güney Mezopotamya’daki Sümer şehirlerini zapt etmiş, ardından da Kiş krallığını ortadan kaldırmıştır. Böylece Kuzey Samiler ile Güney Samileri tek bir idare altında toplamayı

²⁵⁸ A. Kuhrt, *a.g.e.*, s.62-63.

²⁵⁹ Bu sınıftan olan rahibeler metinlerde *entum* ve *nāditum* rahibelerinde olduğu gibi belli tanrıların hizmetine adanmış olarak anılmaktadırlar. Ancak fonksiyonları tam olarak belirlenememiştir. Zira, *qadiştum*ların statü ve fonksiyonları zaman ve mekana göre değışiklik göstermektedir. Daha geniş bilgi için; bkz. Yusuf Kılıç-H. Hande Duymuş, “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, *TSA*, Y. 13, S. 1, 2009, s. 171.

²⁶⁰ Y. Kılıç-Ş. Ay, *a.g.m.*, s.396.

başarmıştır. Sargon böylece Mezopotamya'daki siyasi birliği sağladıktan sonra kendisini tanrısal bir unvan olan “*Şarkişşati*” yani “*Dünya Kralı*” ilan etmiştir²⁶¹.

Tanrılar için kullanılan bir unvanın ölümlü bir kral tarafından kullanılması, yeni kralın tanrılar katındaki yerini işaret etmekle beraber, bu unvanın halk kitlesi üzerindeki etkisi de hâkimiyetin sağlamaştırılması için oldukça önemlidir. Sümer ve Sami topluluklarının tanrılar için kullandığı unvanların yeni kral ile birlikte anılması, Sami asıllı kralın birleştirici bir güç olmasının yanı sıra, otoritesinin gücünün de göstergesidir. Böylelikle kral gücün yani iktidarın, tanrıların inayeti ile artık Sümer'den Sami kavimlerine geçtiğini söylerken esasında her iki topluluğun da kralı olduğunu ilan etmiştir. Ancak bu iktidarın tanrı kontrolünde olması, devamlılığının pamuk ipliğine bağlı olmasına sebep olmuştur. “*mŠarru-ken (DU) šar A-ga-de ki ina pale dIš-tar i-lam-ma*” “*Akad kralı Sargon, İstar'ın egemenliğinde ortaya çıktı (yükseldi)*” şeklinde de ifade bulduğu gibi krallık bir kente ve onun tanrısına verilebilir, oradan da daha sonra başka bir kente onun tanrısına devredilebilirdi. Sümerliler belirli bir dönem için liderlik görevini yerine getirmeyi *bala* kelimesi ile ifade etmektedirler. “*Bala*” kelime karşılığı olarak “görev süresi” demektir. Akadlar *palu* kelimesini “krali görev süresi” anlamında kullanmışlardır. Asur krallık yazıtlarında ise kelime “saltanat yılı” anlamında kullanılmaktadır. *Palu* aynı zamanda “egemenlik” anlamına gelmektedir²⁶².

Akadların Sargon'dan sonraki meşhur kralları ise Naram-Sin'dir. Sargon'un torunu, Rimuş'un oğlu Naram-Sin (Naram Suen) döneminde Akad imparatorluğu zirveye ulaşmıştır. Elimizde onun saltanat dönemiyle ilgili çok fazla yazılı belge bulunmaktadır. Bunlar arasında uzun kraliyet yazıtları da vardır. Bu belgeler sayesinde o zamanki örgütlenmeyi neredeyse tümüyle belirtmek mümkündür. Naram-Sin'in Ur'daki *éntum* makamına bir kral kızını ataması Sargon'un politikasının sürdürüldüğüne ilişkin bulgular vardır. Kraliyet ailesinin diğer üyeleri de başka yerlerdeki kült görevlerine yerleştiriliyordu. Kral büyük tapınak inşaatlarıyla ilgileniyor, kraliyet ailesinin akrabaları da vali olarak atanıyordu. Sıkı denetlenen bu imparatorluğun sınırlarının hemen ötesinde Pir Hüseyin'de (Diyarbakır'ın kuzeydoğusu) ve Zagros'taki Derbent-i Gaur'da kaya kabartmaları Naram-Sin'nin daha uzaklardaki serüvenlerini ölümsüzleştirmektedir. Üç yazıtın batıda Ebla'ya karşı yapılan seferlere değinmesi bölgede imparatorluk sınırlarına katılan toprakların nereye kadar uzandığı sorusunu akla

²⁶¹ E. Memiş, *a.g.e.*, s.54-55.

²⁶² Y. Kılıç-Ş. Ay, *a.g.m.*, s. 395-396.

getirir. Naram-Sin'nin saltanat dönemindeki en çarpıcı gelişme ise hizmetkârlarına ait ya da onlar tarafından adanmış olan eşyalarda görüldüğü üzere kraliyet unvanlarındaki değişikliktir. Akadlı bir memurun Tello'da bulunan iki tablete basılmış mührünün lejandında şöyle yazar:

“Naram-Sin, kudretli adam, Akad'ın tanrısı, dört bölgenin(yani evrenin) kralı: Lugal-uşumgal, yazıcı Lagaş valisi”.

Tanrısallık ögesi o dönemin zafer anıtlarındaki Naram-Sin'nin betimlemelerine de yansımıştır. Kral diğer insanlardan daha uzun boyludur ve başında tanrılara has bir alamet olan boynuzlu miğfer vardır. Naram-Sin'in tanrılaştırılması konusunda Kuzey Irak'taki Dohuk yakınlarında bulunan ve Akad dönemini yansıtan bakır bir heykeldeki yazıt döneme ışık tutar:

“Naram-Sin, kudretli Akad kralı: Dünyanın dört köşesi ona düşmanca karşı durunca İştâr'ın aşkıyla dokuz savaştan muzaffer çıktı ve onu tutsak almak için sefere çıkan kralları bile alt etti. Kentini kuvvetli kılmak için bütün gücüyle bastırmakta başarılı olduğu için Eanna'nın İştâr'ına , Nippur'un Enlil'ine, Tuttul'un Dagan'ına, Keş'in Ninhursanga'sına, Eridu'nun Enki'sine, Ur'un Sin'ine, Sippar'ın Şamaş'ına, Kuthu'nun Nergal'ine yakararak onun kentleri Akad'ın tanrısı olmasını dilediler ve Akad'ın ortasında ona bir tapınak yaptılar”²⁶³.

Netice olarak, Naram-Sin eski Mezopotamya için bile aşırı bir kendini beğenmişlikle “Dünyanın Dört Köşesinin Kralı” ve “Evrenin Kralı” gibi unvanlar takınmıştır. Naram-Sin'nin çivi yazısıyla yazılan adı, tanrılığı, işaret eden bir simgenin yanında yer alır ve Zafer Steli de muazzam figürünü önceki kabartmalardan tanrıların işgal ettiği bir konumda savaşan orduların tepesinde gösterir. Anlaşıldığı kadarıyla Naram-Sin'in zaferlerini kutsaması için tanrılara gereksinim yoktu, bu işi kendisi de yapabilmektedir. Bildiğimiz kadarıyla Naram-Sin hayattayken tanrısallık statüsünde bulunan ilk Mezopotamya kralıdır²⁶⁴. Nitekim tanrısallık vasfı Naram-Sin'den sonra Akad idaresine geçen oğulları ve soyundan gelen diğer idareciler tarafından bir daha kullanılmamıştır. Naram-Sin'in kendini tanrılaştırması değişik unsurları barındıran kentte bağlılık duygusunu arttırmak için olmalıdır. Bu yüzden merkezi siyasetin bir parçası olarak algılanması doğru olacaktır. Başka bir görüşe göre ise Naram-Sin'in ülkesine yönelik büyük tehlikelere karşı başarı göstermesi, halkının onu tanrılıkla

²⁶³ A. Kuhrt, *a.g.e.*, s.65-67.

²⁶⁴ Susan Wise Bauer, *Antik Dünya*, (çev. Mehmet Moralı), Alfa Yayınları, İstanbul 2013, s.141.

onurlandırmasına neden olmuştur. Diğer bir ifade ile Naram-Sin'in tanrılığı sadece kendisinden değil halkından da kaynaklanmaktadır. Esasen Naram-Sin Akad topraklarını oldukça genişletmiş ve pek çok farklı millete egemenliğini tanıtmıştır. Bu milletler üzerindeki egemenliğini ise ilahlık vasfı ile pekiştirmeye çalışmıştır. Ancak merkezden uzak yerlerde onun bu iddiası ne kadar kabul görmüş bilinmemektedir. Bununla birlikte Naram-Sin'in;

“dingir en-lil il-su il-a-ba GURUŠ ì-li il-la-at-sú [na]-ra-am-dEN.ZU [d]a-núm LUGAL [ki-ib-r]a-tim [ar-ba-i]m”

“Enlil, tanrısı, Ilaba, tanrıların genç adamı-onun destekçisi, (sevgilisi) Naram-Sin, güçlü, dört yönün kralı” unvanını kullanmış olması ya egemenliği altındaki insanların tam desteğini aldığına ya da bu konuda bir kaygı taşıdığı için halkları manipüle etmek zorunluluğuna işaret etmektedir²⁶⁵.

Öte yandan Akad krallarının, Sümer krallarından farklı olarak çok uzak bölgelere seferler düzenlemiş olmaları kurdukları devletin bir imparatorluk olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur. Akadlarla birlikte sınırları belirlenmiş “Kent-Devleti” modelinden, merkezi devlete daha sonra ise bütün dünyayı yönetmeye aday bir imparatorluk düşüncesine geçilmiştir²⁶⁶.

Naram-Sin'in zamanında Akadlar bir halk olarak belirli bir olgunluğa erişmişti. Bilindiği gibi Sargon Mezopotamya'nın Büyük Sümer kentlerini zapt ettikten sonra kendi kraliyetini imparatorluk sürecine devşirmişti. Bunun neticesi olarak da Sümer ve Sami toplumlarından mürekkep, gerek kültürel gerekse siyasal olarak çok uluslu bir kitleye hükmeder olmuştu. Bu zengin yapı kent devletini imparatorluğa taşıırken ilerleyen süreçte de imparatorluğun çöküşünde en büyük amil olarak karşımıza çıkacaktı. Nitekim Dicle'nin doğusundaki kayalık Zagros Dağları'ndan inen Guti²⁶⁷ kabileleri Naram-Sin'in imparatorluğunun sonunu getirecektir²⁶⁸.

Ancak bu noktada Kemal Balkan bu teoriye şüpheyile bakılması gerektiğini söylemektedir. Zira O'na göre, Akad İmparatorluğu'nun bir takım iç sorunlar yüzünden ve Elam, Lullubi ve Hurri halklarının neden oldukları politik baskılar sonucunda

²⁶⁵ Y. Kılıç-Ş. Ay, *a.g.m.*, s.397.

²⁶⁶ E. Memiş, *a.g.e.*, s.70.

²⁶⁷ Gutium ya da Kutium milletin adının Akadça nispet (sıfat) eki olan bölümü kaldırıldığında kök olarak *Kut* kısmı kalmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. Kemal Balkan, “Eski Önasya’da Kut (veya Gut) Halkının Dili ile Eski Türkçe Arasındaki Benzerlikler”, *Erdem Dergisi*, C. 16, s. 16, 1990, s. 8.

²⁶⁸ S. W. Bauer, *a.g.e.*, s.142.

çöktüğünü belirtmektedir. Ayrıca Naram-Sin'in hükümdarlığından sonra, Habur Vadisi'nde tespit edilen izlerden de yola çıkarak Akadların, Gutilerin batıdan yaptıkları bütün hücumlarını bertaraf ettiklerini savunmaktadır. Nitekim Akad ve Sümer memleketlerinin 40-50 yıl kadar Guti egemenliğinde kaldığının söylenmesiyle birlikte, Akad devletinin merkezi olan Akad şehrinin Gutiler tarafından yıkıldığını kanıtlayan tarihi hiçbir belge de bulunamadığını dile getirmektedir²⁶⁹.

Lakin bugün malik olduğumuz bilgi doğrultusunda Akad ve Sümer kayıtlarında Akad şehrini yıkanların Gutiler olduğu bilim dünyasınca kabul görmektedir. Zira Sümer kayıtlarında Gutiler; yılan ve akreplere, insan müsveddelerine benzetilir:

*“Toprağın bir parçası olmayanlar
Gutiler, dizginlenmemiş,
İnsan aklına, ama köpek duygularına sahip,
Maymun yapısında bir halk.
Küçük kuşlar gibi sürüler halinde yerin üstünde uçtular,
Pençelerinden hiçbir şey kurtulamadı,
Ellerinden hiç kimse kaçamadı”.*

Bir başka belgede ise, Naram-Sin'in ordularının Guti ordularını durduramadığı, sel gibi geldiklerini, kentleri art ardına aldıkları belirtilmektedir. Bu belge ışığında Gutilerin Akad kentini işgal ettikleri ve Akad siyasi sistemini alt üst ettikleri anlaşılmaktadır:

*“Haberciler anayoldan gidemez oldu,
Mesaj taşıyan tekneler nehirde yolculuk edemez oldu,
Nöbetleri mahkumlar tuttu,
Yolları haydutlar işgal etti,
Kentlerin içinde kendilerine bahçeler yaptılar,
Alışıldığı gibi dışarıdaki tarlalarda değil.
Tarlalar tahıl vermedi, nehirler balık,
Meyve bahçeleri şurup ve şarap,
Bulutla yağmur getirmedi.*

²⁶⁹ K. Balkan, a.g.m., s. 20-21.

*Dürüst insanlar hainlerle karıştı,
Kahramanların ölüleri üst üste yığıldı,
Hainlerin kanları dürüst insanların kanları üzerine aktı*"²⁷⁰.

Netice olarak, iç karışıklıklar ve başta Gutiler olmak üzere diğer komşu kavimler olan Elam, Lullubi ve Hurriler'in baskıları sonucunda Akad devleti çökmüş, Sümer ve Akad memleketlerinin hâkimiyeti Gutilerin eline geçmiştir. Bölgedeki Guti hâkimiyetinin ne kadar sürdüğü kesin tespit edilmemekle birlikte 40-50 yıl olabileceği düşünülmektedir²⁷¹.

Dini çerçeveden bakıldığında, Akad Devleti'nin yıkılışı hırslı kral Naram-Sin'in tanrı Enlil'i yok sayarak, ilahlar katına çıkma çabasının, tanrılar tarafından cezalandırılması olarak yorumlanmıştır. Zira Naram-Sin büyük bir kral olmasının yanı sıra yeryüzünün efendisi olan tanrı Enlil'in tapınağı E-kur'a saldıran ve kendini ilah ilan eden bir kraldır. Babası Rimuş ülkede isyanlar yaşansa da Yukarı Deniz'den Aşağı Deniz'e kadar ülkeyi Enlil adına bir arada tuttuğundan bahsederken, oğlunun Enlil'in tapınağını yok etmesi oldukça ilginçtir. Esasen Naram-Sin yeryüzünün hâkimiyetini Enlil ile paylaşmak istemeyerek kendi beğenmişliğini ortaya koymuştur. O mutlaki politik idaresini tanrı krallık vasfı ile daha da görkemli bir hale getirmiştir²⁷². Güçlü Akad Devleti'nin ani yıkılışı ve Akad memleketinin Gutilerin hâkimiyetine geçişi Eskiçağ insanını da düşündürmüş olmalıdır ki, o dönemin insanları bununla ilgili şu yorumda bulunmaktadırlar:

*"Akadın lanetlenmesi için de Naram-Sin, Enlil'in başkentteki büyük tapınağını yıkar ve içindeki altın, gümüş ve bakırı çalar. Bu ülkesinin sonunu getiren bir küfürdür. Hazinesi gemiye yükler, uzaklara yelken açar ve gemiler limandan uzaklaştıkça kent aklını kaybeder. Bunun sonucunda Enlil intikam almak için Guti sürülerini serbest bırakır ve başkent Akad'a doğru ilerlerler. Gutiler tanrı Enlil'in gazabıdır"*²⁷³.

M.Ö. 2218'de Naram-Sin öldüğünde Gutiler Akad İmparatorluğu'nun yarısını ele geçirmişlerdir. Artık Gutilerle mücadele etme sırası ise Naram-Sin'in oğlu Şarkalişarri'ye kalmıştır. Ancak o da başarılı olamamış ve Lagaş kenti düştükten sonra Sümer memleketinin güney kısmı da Gutilerin eline geçmiştir. Tam bu sırada bazı Sümer

²⁷⁰ S. W. Bauer, *a.g.e.*, s.143.

²⁷¹ C. Günbatti, *a.g.e.*, s. 30.

²⁷² Y. Kılıç-Ş. Ay, *a.g.m.*, s.397.

²⁷³ S.W. Bauer, *a.g.e.*, s.143-144.

şehirleri Şarkali-şarri'nin Gutilerle meşgul olmasından yararlanarak kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir²⁷⁴. Mezopotamya tarihinde “Sümer Devri” olarak isimlendirilen bu dönem Sümer-Akad kültürlerinin ve halklarının iç içe yaşadığı bir zamanı kapsamaktadır. Ayrıca bu süreçte merkezi otorite boşluğu yeniden ortaya çıkmış ve farklı sülalelerin farklı bölgelerde hüküm sürdüğü bir devir olmuştur.

Gutilere karşı ilk başkaldırı Elamlara en yakın olan Lagaş kentinde başlamıştır. Lagaşlı savaşçı Gudea kentini Gutilerden kurtarmış ve kral olarak Lagaş yönetimini ele almıştır. Bunun ardından Akadlar ya da Gutiler tarafından harap edilen Sümer tapınaklarını yeniden inşa ettirmiştir. Lagaş'ın kurtuluşundan kısa bir süre sonra Uruk özgürlüğüne kavuşmuştur. Uruk'u kurtaran kral Utuhegal bunun hemen ardından Ur, Erudu ve Nippur'u Gutiler'in elinden almıştır. Ayrıca Utuhegal yazıtlarında Sargon'dan sonra kimsenin kullanmadığı “Dört Köşenin Kralı” unvanını kullanmıştır. Ancak onun da saltanatı uzun sürmemiştir. Saltanatını bitirecek olan kişi ise kızıyla evli olan Ur-Nammu olmuştur²⁷⁵.

Bu devrin başlıca bir özelliği ise, Arabistan Yarımadası'ndan gelen yeni bir Sami göçünün Mezopotamya'ya ulaşmasıdır. Batı Samiler, Ammurular ya da Tevrat kitabının adlandırmasıyla Amorif'ler olarak isimlendirilen Sami halkları Mezopotamya'ya sızarak Eski Sümer “Kent-Devletleri” düzenine benzer bir idari yapı oluşturmuşlardır. Bu kentlerin en önemlileri; İsin, Larsa, Mari, Terga, Hanna, Eşnunna, Erek, Babil ve Asur'dur. Zaman içerisinde bu kentlerden; Babil Güney Mezopotamya'da, Asur ise Kuzey Mezopotamya'da bulunduğu ortamdan sağladığı siyasi ve iktisadi avantajlarla güç kazanarak ve çevresindeki diğer kentlere de hükmederek birer bölge devleti seviyesine gelmişlerdir.

2.4. YENİ SÜMER DEVRİ

Akad Devleti'nin Gutiler tarafından yıkılmasından sonra Sümerler Mezopotamya'da son kez bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. “Yeni Sümer Devri” olarak bilinen, bu süreç tarihi literatürde aynı zamanda III. Ur Hanedanlığı olarak da geçmektedir. Hanedanlığın kurucusu kanunnamesi ile bilinen meşhur kral Ur-

²⁷⁴ S.W. Bauer, *a.g.e.*, s.144.

²⁷⁵ S.W. Bauer, *a.g.e.*, s.145-146.

Nammu'dur. Ur-Nammu'dan sonra ise tahta oğlu Şulgi geçmiştir. Babası Ur-Nammu'nun yerine Ur tahtına geçen Şulgi hükümdarlığının ilk yarısını siyasi durumunu toparlamakla geçirmiştir. Görünen o ki, Şulgi tahta 20 yıl geçirdikten sonra ülkesini yeniden örgütlemeyi başarmıştır. Ayrıca Şulgi kuzeye doğru sefere çıkarak Asur ve Ninova'nın küçük kentlerine kadar ilerlemiş ve böylelikle hâkimiyet sınırını da genişletmiştir. Daha sonra ise Dicle sınırının ötesinde Elam topraklarına girmiş, Susa'yı geri almış ve hatta kızlarından üçünü Elam topraklarındaki hükümdarlarla evlendirerek siyasi güvence temin etmeye yönelmiştir. Ayrıca büyüyen topraklarını eyaletlere bölüp yönetimlerine valiler atamıştır. Tüm bunlarla birlikte din-siyaset ekseninde yapılan ve yönetilen Mezopotamya devlet mekanizmasının Şulgi zamanında da devam ettiği görülmektedir. Çünkü o kendisini hüküm sürdüğü coğrafyadaki selefi olan diğer krallar gibi tanrıların özel ayrıcalıklarla seçtiği kişi olarak tanıtmıştır ve kabul ettirmiştir. Bu kabullenişin en güzel yansımalarını dönemin kâtipleri tarafından kaleme alınan Şulgi'ye atfedilmiş şiirlerde görmek mümkündür:

“Nintu Ana seni besledi,

Enlil başını doğrulttu,

Ninli seni seviyordu,

Ur kralı Şulgi”²⁷⁶.

Ayrıca Şulgi kendisini tanrıça İNANNA (İştar)'nın gözdesi olarak da lanse etmiştir. Böylelikle Mezopotamya tarihinde Şulgi ile birlikte kralların tanrıçalarla sembolik evlilik kurmak yoluyla kendilerini tanrılaştırmaya çalıştıkları görülmektedir²⁷⁷. Bu gelenek hanedanın son üç kralı tarafından da devam ettirilmiştir²⁷⁸.

Şulgi'nin aynı zamanda Ay Tanrısı NANNA'nın da gözdesi olduğu ve koruyucu tanrılarına teşekkür etmek amacıyla Ur'daki en büyük *zigguratı* inşa ettirdiği bilinmektedir. Söz konusu bu tapınak Sümerce “*Temelleri Terörle Örülmüş Ev*” adı verilen muazzam bir yapıdır. Ayrıca tanrıların talebi doğrultusunda adil bir yönetim göstermek isteyen Şulgi bir dizi yasa çıkarmıştır. Bu yasalar bölük pörçük olmalarıyla

²⁷⁶ S. W. Bauer, *a.g.e.*, s.158.

²⁷⁷ Mary K. Wakeman, “Ancient Sumer and the Women's Movement”, *Journal of Feminist Studies in Religion*, Vol. 1, No. 2, 1985, s. 14.

²⁷⁸ Harriet Crawford, *Sümer ve Sümerler*, (çev. Nihal Uzan), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2010, s. 36.

birlikte tarihte belli suçlar için belli cezalar öngören ilk yazılı yasalar olma özelliği taşımaktadır²⁷⁹.

Sümer tarihinde siyasi ve sosyal alanda büyük başarılarla imza atan Şulgi'nin kendi oğulları tarafından düzenlenen bir komploya kurban gittiği düşünülmektedir. Bu olaya temel kaynak ise mitolojik bir metinde, Ur kralının, oğulları tarafından öldürüleceğine işaret sayılan bir ay tutulmasından bahsedilmesidir²⁸⁰. III. Ur Hanedanlığı, Şulgi'den sonra yerine geçen Amar-Sin ve Şu-Sin gibi krallar döneminde de varlığını korumuştur²⁸¹. Şu-Sin zamanının en önemli olayı Babil'deki (Orta Mezopotamya) Abgal Kanalı'ndan 26 saat mesafede bulunan "Martu Duvarı"nı inşa ettirmesidir²⁸². Gerçekten de III. Ur Hanedanlığı'nın felakete doğru gidişinin ilk alameti bu duvarı inşa edilmişidir. Zira Şu-Sin'in oğlu İbi-Sin döneminde, İsin valisi olan İşbierra'nın kral Şu-Sin'e yazdığı bir mektupta "...*düşman Martular'ın ovalara indiğini duydum...*" diyerek yaklaşan tehlikeyi haber vermektedir²⁸³. Böylece Martu (Amurru)'lar son Sümer kent devleti olarak kabul edilen III. Ur Hanedanlığı için büyük bir tehlike olarak belirmeye başlamışlardı. Aslına bakılacak olursa İbi-Sin'in iktidarının 3. yılında baş gösteren olumsuz gidişatın temelleri hanedanın en başarılı hükümdarı sayılan Şulgi dönemine kadar uzanmaktadır²⁸⁴. Nitekim bu devrin vesikaları üzerinde çalışan E.O. Edzard, III. Ur Hanedanlığı'nın çöküşünü 3 nedene bağlamaktadır:

1-Partikülerizma

2-Amurru (Martu) Göçleri

3- Babil-Elam Rekabeti²⁸⁵.

Netice olarak bu etmenler doğrultusunda, daha Şulgi döneminden başlayarak devletin temellerinin sarsılmaya başladığı görülmektedir²⁸⁶. Şulgi'nin halefleri döneminde ise devletin içine düştüğü tüm bu olumsuz halleri kendileri için bir fırsat bilen Elamlılar doğudan hareketle Sümer memleketine saldırmışlardır. Elam akınları

²⁷⁹ S. W. Bauer, *a.g.e.*, s.158.

²⁸⁰ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 85-86.

²⁸¹ K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 88.

²⁸² E. Memiş-C. Bülbül, *Amurrular*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No: 23, Elazığ 2012, s. 42.

²⁸³ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 96.

²⁸⁴ E. Memiş-C. Bülbül, *a.g.e.*, s. 43.

²⁸⁵ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 87.

²⁸⁶ E. Memiş-C. Bülbül, *a.g.e.*, s. 44.

neticesinde devletin merkezi Ur kenti yıkılmış²⁸⁷, tapınaklar tahrip edilmiş, tanrı heykelleri İran'a götürülmüştür. Bu olay Mezopotamya'da siyasal anlamda bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Çünkü Sümer egemenliği sona ermiştir²⁸⁸. III. Ur Hanedanlığı'nın çökmesi, Mezopotamya'da Akadlı Sargon'un tüm dünyayı tek yönetim çatısı altında birleştirerek imparatorluk kurma fikrinin de sonu olmuş ve kent devletleri sistemine dönüş yaşanmıştır²⁸⁹. Bu kent devletlerinin içerisinde kısa zamanda İsin-Larsa kentleri öne çıkmışlardır. Bu her iki kentin gerek III. Ur Hanedanlığı'nın hüküm sürdüğü coğrafyaya egemen olması, gerekse bıraktıkları vesikalarla III. Ur Hanedanlığı zamanındaki kültürü yaşatmaları, devrin adının da "İsin-Larsa Devri" olarak tarihe geçmesini sağlamıştır. Bu sebeple III. Ur Hanedanlığı'nın çökmesini takip eden iki asırlık zaman dilimine "İsin-Larsa Devri" denilmiştir²⁹⁰.

2.5. İSİN-LARSA DEVRİ

"İsin-Larsa Devri" Arabistan Yarımadasından Mezopotamya'ya gelen Batı Sami kavimlerinin başlattığı bir süreçtir. Bu dönemde Mezopotamya yeniden kent devletleri sisteminde teşkilatlanmış ve İsin-Larsa kentleri büyük gelişim ve önem kazanmıştır. Ayrıca Mezopotamya tarihinde III. Ur Hanedanlığı'nın yıkılmasından sonraki iki asırlık süreç bu iki kentin mücadelesiyle geçmiştir. M.Ö. 2. binyılın başlarında cereyan eden ve yaklaşık iki yüzyıl kadar devam eden bu mücadele dönemi, kuzeyde Eşnunna, Mari ve Asur'un gelişmesine imkân tanımış ayrıca bu süreç Hammurabi'nin iktidar yıllarına kadar sürmüştür²⁹¹.

Bu iki kent devleti arasındaki mücadelenin sebepleri çeşitli olmakla beraber en önemlileri şöyle sıralanmaktadır:

1-Nippur'a hâkim olmak

²⁸⁷ Ur kentinin düşman eline geçtiği sırada yaşayan Sümerli bir kâtibin yazdığı "Ur Ağıtı" kente yaşanan kıyama tüm açıklığıyla aktarmaktadır. Şiirde, Ur'un uğradığı felaketin sebebi olarak Ay tanrısı NANNAR'a karşı işlenen bir günahı bahsedilmektedir. Fakat günahın mahiyetinden söz edilmemektedir. bkz. E. Memiş, *a.g.e.*, s. 89.

²⁸⁸ K. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 88-89.

²⁸⁹ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 103.

²⁹⁰ Cemil Bülbül, "Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Rollerini", *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S.48, 2010, s. 42.

²⁹¹ K. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 99.

2-Basra körfezi ticaretini elde tutmak²⁹².

Bunlardan Nippur kentinin Sümerler'in baştanrısı Enlil'in kült merkezi olması burayı kutsal kılmış ve çevredeki tüm toplulukların dikkatini buraya çekmiştir. Ayrıca Mezopotamya insanının anlayışında, baştanrının, memleketi idare etmek için kendi istediği bir zatı idarenin başına geçirdiğine inanılmaktaydı. İşte bu yüzden ki, İsin ve Larsa kralları, halkın bu inancını, kendi iktidarları lehine olabildiğince kullanmaya çalışmışlardır. Öyle ki, devam eden bir gelenek olarak III. Ur Hanedanlığı krallarının meşruluğu ancak Nippur kentinin başrahibinin taç giydirmesiyle sağlanıyordu. İşte bu sebeple İsin ve Larsa kralları mutlaka Nippur'a hâkim olmak ve bu vesile ile taç giymelerini meşrulaştırmak istiyorlardı. Çünkü Nippur kenti hakimiyeti iç politikada bir prestij meselesiydi²⁹³.

Öte yandan Nippur kentinin kutsal ve aynı zamanda iktidarı meşrulaştırıcı önemine duyulan saygı İsin krallarının kullandıkları unvanlarda da karşılık bulmuştur. Kralların kullandıkları "Nippur'un dindar çobanı" unvanı bu saygının en bariz yansımasıdır²⁹⁴.

İsin ve Larsa kentleri arasında devam eden mücadelenin asıl sebebi ise din kalkını ardına gizlenmiş ekonomik bir kaygıdan başka bir şey değildi. Zira dönemin şartlarında Basra Körfezi'ndeki ticareti elde tutabilmek hayati bir önem taşımaktaydı. Fırat Nehri'nden epeyce içeride bulunan İsin kenti için ise Basra Körfezi'ne ulaşmak bir hayli güçtü. Buna karşın Elam kralları ile iş birliği halinde olan Larsa kralları ise körfez ticaretini İsin kentine kaptırmamak için ellerinden geleni yapıyorlardı²⁹⁵.

Bu noktadan hareketle söylenebilir ki, tanrı iradesiyle hareket eden yönetici ve ruhban sınıfı ellerinde bulundurdukları yetki ve yetkilerini zaman içerisinde menfaatleri doğrultusunda kullanarak dinin toplum üzerindeki yaptırımını bir noktada siyasi ve ekonomik bir gelir haline döndürmüşlerdir. Geniş halk kitlelerinin aleyhine işleyen bu sistemi kendince düzeltme yoluna gitmekle birlikte, bunu yaparken de kendisi de tanrı gücünü ve ilahi kudreti kullanmaktan kaçınmamış ve hâkimiyetinin meşruiyetini ruhani bir güçle taçlandırmıştır.

²⁹² F. Kinal, *a.g.e.*, s. 104.

²⁹³ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 97.

²⁹⁴ Ş. Günaltay, *a.g.e.*, s. 344.

²⁹⁵ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 97.

2.6. BABİL DEVLETİ

Coğrafi anlamda Babil Ülkesi, eski Mezopotamya'nın (bugünkü Irak) güneyini tanımlamak için kullanılır ve kabaca, kuzeyde Bağdat'tan güneyde Basra Körfezi'ne kadar olan bölgeyi kapsar. Çok erken dönemlerden itibaren bu toprakların kuzey kesimine Akad (Ki-uri/Uri) güneyine Sümer (Ki-en-gi/Kengir) denirdi. Daha kuzeyinde, özellikle de Musul (eski Ninova) bölgesindeki Yukarı Dicle Vadisi'nde, daha sonra Asur Ülkesi olarak bilinen, Babil Ülkesi'nde yaşayanların ise Subartu olarak adlandırdığı Mezopotamya bölgesi bulunmaktadır²⁹⁶. Asur dilinde “Tanrının kapısı” (BAB.ili) anlamına gelen Babil'in varlığı, Akadlar çağından beri bilinmektedir²⁹⁷.

III. Ur Hanedanlığı'nın bitiminden ilk Babil Hanedanlığı'nın sonuna kadar geçen (M.Ö. 2000-1595) döneme “Eski Babil Dönemi” adı verilmektedir. Dönemin baskın siyasi modeli pek çok bağımsız kent-devletin ittifaklar kurarak küçük kentleri de kendi yörüngesine çekmeye çalışması ve üstünlük için birbirleriyle rekabet etmeleri üzerine belirlenmiştir. Bu süreçte bazı kent devletleri oldukça büyük ve güçlü siyasi birimler olarak ortaya çıkmışlardır; Eşnunna, Mari, İsin, Larsa ve Babil gibi²⁹⁸.

Bu kent-merkezli devleti bir medeniyet eşiği ve hukuk devleti haline getiren hükümdarı ise Hammurabi'dir. *Hammurabi Kanunları* adı ile bilinen en eski yasa ve yönetim kurallarını oluşturan bu hükümdar; kurumsal devlet yönetiminin ve bürokratik sistematüğün temellerini atmış olması bakımından kamu yönetimi tarihinde önemli bir yere sahiptir. Sümer ve Akad töre ve yasalarını, fermanlarını sistematize ederek Sami dili ile yazdırtan Hammurabi, Babil merkezli bir hukuk devleti kurmuştur²⁹⁹. Nitekim Babillilerin tanrı düşüncesine dair ilk ipuçları da *Hammurabi Kanunları*'nda görülebilir. Bu kanunların *prologue* kısmında Hammurabi kendisini Ebabbar tapınağının kurucusu olduğunu ifade etmektedir. Hammurabi'nin kurmuş olduğu Ebabbar tapınağı ise tanrıların yaşadığı, ilahi kararların alındığı önemli bir mekândır. Yine bu kanunların önsözündeki ifadelerden de Hammurabi'nin tanrılarla sıkı bir diyalog halinde olduğu anlaşılmaktadır. Kanunların *prologue* kısmında Hammurabi'ye tanrıça İNANNA (İştar) ve tanrı Zababa silah, Enki görme kabiliyeti, Marduk güç kudret ihsan eylemiştir. Hammurabi bu güç kudret ile gökyüzünde ve yeryüzünde düşmanlarını yenmiş tanrı

²⁹⁶ J. Oates, *a.g.e.*, s. 11.

²⁹⁷ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 110.

²⁹⁸ A. Kuhrt, *a.g.e.*, s. 95-96.

²⁹⁹ H. Ateş-S. Ünal, *a.g.m.*, s.26-27.

Şamaş'ın emriyle de kralın adaleti memlekette tecelli etmiştir³⁰⁰. Hammurabi'nin güçlü bir devlet lehindeki bu teşebbüslerine oğlu Şamsuİluna zamanında da devam edilmiştir. Daha sonraları (M.Ö. 626) da tekrar ihya edilen bu devlet, bu sefer de varlığını ancak M.Ö. 539 tarihine kadar muhafaza edebilmiştir³⁰¹.

Babil'de hakim olan siyasi sistemleri, Hammurabi'den önce ve sonra olmak üzere iki kademedeyi incelemek doğru olacaktır. Hammurabi'den Önceki Devirler'de, Babil'de, teokratik bir özellik gösteren kent-devlet rejimi hâkim bulunmaktaydı. Civar şehirlerde olduğu gibi, Babil'in de kendine mahsus bir tapınak ve tanrısı mevcuttu. Nitekim Sümerlerde olduğu gibi bu Tanrı şehrin hakiki hakimi olarak karşılanmıştır. Fakat şehirde fiilen hükümlan olan, o şehirde siyasi işleri yürüten, ruhani yetkileri sahip bulunan *Patesi*'dir. Bu şef mensup bulunduğu şehir tanrısının vekili sıfatını sahip olup, onun adına şehri idare ederdi ve bundan dolayı kendisine, aynı zamanda, şehrin en büyük ruhani şahsiyeti sıfatı da verilmiştir. Hammurabi zamanında ise Babil'de, kent-devlet yönetiminden, daha geniş ve daha güçlü bir siyasi sistemin varlığı bilinmektedir. Hammurabi, Babil'in, civarında bulunan şehirleri kendi hakimiyeti altında toplayarak güçlü bir devlet halini almış, kamuyu ilgilendiren işler merkezileştirilmiştir. Her şeyden önce, dini birliğin siyasi birlik üzerindeki büyük etkisini göz önünde bulunduran Hammurabi'nin girişimleriyle, Babil'in hâkimiyeti altına giren çeşitli şehirlerin ilahları, Babil sitesinin baş tanrısı olan Marduk lehine kendi varlıklarını yitirmişlerdir³⁰². Ayrıca şehirlerin başlarında bulunan, *Patesiler* de Babil hükümdarı lehine kendi siyasi nüfuzlarını kaybetmişlerdir. Merkezi bir idarenin, güçlü bir devletin oluşması durumuna gidilmiş ve ortak bir hukuk sistemi oluşturulmak istenmiştir³⁰³.

Netice olarak Marduk kültürünün önem kazanması Babil'in bir kent devletinden krallığa dönüşümü ile paraleldir. "Sözlerim değiştirilmesin" diyerek etkinliğini vurgulayan tanrı Marduk, ayrıca kanun koyucu kral Hammurabi'nin kişisel tanrısıdır. Bu açıdan değerlendirecek olursak, Marduk ve Hammurabi ikilisi göz önüne alındığında, Marduk ve krallık arasındaki ilişki ortaya çıkmaktadır. Marduk, tufan vasıtasıyla insanlığı yok etmek isteyen tanrıların karşısında, pratik fikirleri ile insanları felaketlerden kurtarmak isteyen Enki'nin oğludur. Öyle sanıyoruz ki, aklın tanrısı

³⁰⁰ Mustafa Yiğitoğlu, "Antik Yakın Doğu Mitlerinde Tanrı", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1, 2012, s. 120.

³⁰¹ A. R. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 35.

³⁰² Enlil, Enki, Ninursag ve Ninurta'nın birleştirilmesiyle Babil baş tanrısı Marduk yaratılmıştır. Marduk böylece; Enlil'in dünya hakimiyetini ve kader tayin edici özelliğini, Enki (Ea)'nın sihir bilgisini, Ninursag'ın ana yaratıcılık vasfını, Ninurta'nın ise tabiat üstü kudretini kendinde toplamıştır. bkz. E. Bilgiç, *a.g.m.*, s. 117.

³⁰³ A. R. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 35.

Enki'nin oğlu Marduk'un kurtarıcı olarak seçilmesi, tanrılar katında babası ve sahip olduğu olağan üstü özellikler sebebiyledir. Marduk'un ışıklar saçan gözleri, her şeyi duyan kulakları ve ateşler saçan bir ağız vardır. Tanrıların en güçlüsü olan Marduk, sahip olduğu özelliklerinin yanı sıra, Taimat'a karşı savaşıp galip gelebilmesi için, tanrılar meclisi tarafından üstün güçlerle donatılmıştır. Ancak Marduk için önemli olan olağan üstü güçlerle donatılmak değil, ebedi lider olmaktır. O, tanrılar topluluğunun başına geçip mücadeleyi ancak ve ancak yetkilerinin kendisinden bir daha alınmaması ve otoritesinin paylaşılmaması şartına bağlamış ve tanrılar da bunu kabul etmişlerdir.

“At-ta-ma kab-ta-ta i-na ilani ra-bu-tum si-mat-ka la sa-na-an se-kar-ka iluA-num iluMarduk kab-ta-ta i-na ilani ra-bu-tum si-mat-ka la sa-na-an se-kar-ka ilu A-num is-tu u-mi-im-ma la in-nin-na-a ki-bit-ka su-su-ku-u u su-us-pu-lu si-i lu-u ga-at-ka lu-lu ki-na-at ši-it pi-i-ka la sa-ra-ar se-kar-ra ma-am-ma-an i-na ilani i-tuk-ka la it-ti-ik za-na-nu-tum ir-sat pa-rak ilani-ma sar sa-gi-su-nu lu-u ku-un s-ru-uk-ka iluMarduk at-ta-ma mu-tir-ru gi-mil-li-ni ni-id-din-ka sar-ru-tum kis-sat kal gim-ri-e-ti”

Marduk sen yüce tanrılar arasında en önemlisi oldun. Kaderinin benzeri yoktur, emirlerin Anu'ya benzer. Marduk sen yüce tanrılar arasında en önemlisi oldun. Kaderinin benzeri yoktur, emirlerin Anu'ya benzer. Bugünden itibaren sözlerin değişmeyecek. Yüceltmek ve aşağılamak (alçaltmak) için bu güçtür. Sözlerin üstün, kararların ebedi olacak. Tanrılardan hiç biri senin sınırlarını geçmeyecek. Yenilenme (yönetimsel yenilenme) Tanrı odaların ihtiyacı. Ve böylelikle o yer onların tapınağı olarak belirlenecek. Sen Marduk bizim kurtarıcımızsın. Biz sana tamamen her şeyin üzerindeki (hâkimi) krallığın evrensel gücünü verdik”

Krallığın evrensel gücünü, yani sadece tanrılar katında değil tüm evrendeki yetkiyi kendi elinde toplayan Marduk, Taimat'ı ve beraberindekileri mağlup etmiş, yeryüzünü ve en sonunda insanı yaratmıştır. “Krallığın evrensel gücü” tanımlaması ile Sami kökenli Mezopotamya krallarının kullandığı “dört yönün kralı, dört mevsimin kralı” unvanı oldukça benzemektedir. Burada dört yön ve mevsim ile ifade edilmek istenen zamana ve mekâna hükmetmektir. Zaman ebedi, mekân ise evrendir. Marduk tanrılar katında kral olarak başa geçmiş, diğer tanrılara da bir takım görevler bahşederek dini bürokrasiyi oluşturmuştur. Yeryüzünde ise bunu tanrıların temsilcisi olan krallar yapmışlardır.

Öte yandan, Marduk'un baş tanrı olarak seçilmesi, Marduk'u kendisinin şahsi tanrısı olarak tayin eden Hammurabi'nin kendi adı ile anılan kanunlarının *prologue* bölümünde de şu şekilde geçmektedir;

“*i-nu Anum(AN) ši-ru-um Sar (LUGAL) dA-nun-na-ki dEn.lil Be-el sa-me-e U er-se-tim Sa-i-im Si-ma-at matim (KALAM) a-na dMarduk (AMAR.UTU) marim (DUMU) re-es-ti-im sa eEa(EN.KI) dEn.lil-ut kissat(KIS) ni-si i-si-mu-sum*”

“*Vaktiyle Annunakilerin efendisi üstün Anum, göğün ve yerin efendisi Enlil, memleketin kaderini tayin eden, Ea'nın büyük oğlu olan Marduk için, bütün insanlık üzerine Enlilliği onun için tayin ettiler*”³⁰⁴.

Burada dikkatimizi çeken “Enlillik” kavramıdır. Sümer panteonunda Fırtına tanrısı Enlil oldukça önemli bir tanrı olarak yer alırken, Enlil'in başkenti Nippur şehri de Sümer kentleri arasında öne çıkmaktadır. Enlil yeryüzüne tufanı gönderen tanrı olması bakımından, insanlık açısından büyük bir öneme sahiptir. Açıkça anlaşılacağı üzere, insanların kaderi Enlil'in elindedir. Bu sebeple Marduk'un, insanların yaşamını bu denli ilgilendiren bir tanrı ile eş tutulması onun yüceltilmesini ne denli önemli olduğunu gözler önüne sermektedir. Burada hemen şuna vurgu yapmak gerekir ki, Hammurabi kişisel tanrı olarak Marduk'u seçtiği gibi, Marduk da “memleketin diline doğruluk ve adaleti koymak için” kral olarak Hammurabi'yi seçmiştir. Çünkü krallar kendi iradeleriyle değil tanrıların onları tayin etmesi ile memleketin başına geldiklerini iddia ederlerdi. Onların sahip oldukları üstün güçleri ve memleketi idare etme otoriteleri de bu ilahi merkezden kaynaklanmaktadır³⁰⁵.

Görüldüğü gibi uygar toplum imparatorluk aşamasına geçince tanrılarda yönetim gibi teke indirilmeye başlanmıştır. Bu yolla Marduk ile Babil, Atol ile Mısır, Tanrı Asur ile Asur İmparatorluklarında baş tanrıcılığın gelişmesi ile ilk adımlar atılmış tek tanrıca düşünceye uygun bir ortam hazırlanmıştır. Ancak her üç imparatorlukta da tapınakların rahipleri bir tanrıyı diğer bir tanrıdan üstün sayarak yok etme yoluna gitmek istememiştir. Zira faaliyette olan her bir tapınak ve onun tanrısı din adamları sınıf için ayrı bir gelir kapısı olarak görmekteydi³⁰⁶.

Ayrıca Hammurabi döneminde, Mezopotamya coğrafyasında din ve siyaset bağlamında yaşanan olaylar bunlarla sınırlı olmayıp, yansımaları bugüne kadar süren ve “din devleti” olma özelliği taşıyan İsrail Devleti'nin temelleri de bu süreçte atılmıştır. Nitekim İsrailoğullarının atası olarak bilinen Hz. İbrahim, Tevrat'ta Amrafel adı verilen

³⁰⁴ Mebrure Tosun-Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur, Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK. Basımevi, Ankara 1989, s. 181.

³⁰⁵ Y. Kılıç-Ş. Ay, *a.g.m.*, s.391-393.

³⁰⁶ A. Şenel, *a.g.e.*, s. 262.

ve bugün Hammurabi ile aynı şahıs olduğu kabul edilen Babil kralı zamanında yaşamıştır. Böylelikle İsrailoğullarının tarihi M.Ö.1750'lerde başlamıştır³⁰⁷.

Yahudilerin ulaşılabilen en eski tarihlerine göre, İsrailoğullarının dininin çok tanrılı bir din olduğu anlaşılmaktadır. Bu din içerik olarak natürizmdir. Kutlu ağaçlara, kutlu kayalara, dağ ve tepelere ait birçok anlatı bugün de Tevrat sayfaları arasında görülebilmektedir. Bu izler İsrailoğulları'nın eski dininin hatıralarını Hz. Musa'dan sonra da yüzyıllarca muhafaza ettiğini göstermektedir. Tevrat'ın Tekvin bölümünün bazı ayetlerinde³⁰⁸ görülen atalara ve kahramanlara tapınma kültü izleri de, yine bu inançla ilgilidir. İsrailoğulları'nın ilk yurdu bazı çelişkiler olmakla birlikte ister Güney Mezopotamya ister Kuzey Mezopotamya olsun her iki bölgede de Kaldeliler, Kaslar, Subartular gibi natürizmaya bağlı kavimler arasında yaşamış oldukları kesindir. Ayrıca Filistin'de karıştıkları Amurular ve Kenanlılar da yine bu inanca bağlıydılar. Bu kavimler arasında yaşamış olan İsrailoğulları'nın da bölgesel bir inancı benimsemeleri gayet doğaldır. İlk devirlerde her topluluğun kendine ait El'i yani tanrısı vardı. Bu tanrıların birleşmesiyle de El'im veya Yahve (Yehova)³⁰⁹ meydana gelmekteydi. Tüm tanrıların başı olarak kabul edilen Yahve daha sonraları ise İsrailoğulları'nın tek tanrıcılığını doğurmuştur. Yahudiler nebiler döneminde tanrılarını Yahve adıyla anıyor, ona “yüce tanrı”, “kudretli tanrı” vasıflarını veriyorlardı. Ayrıca Yahve'yi insan şeklinde tasvir ediyorlardı. Tevrat'ın Tekvin bölümünde³¹⁰ Yahve'nin İbrahim'e insan şeklinde görüldüğü, onunla konuştuğu aktarılmaktadır³¹¹.

İsrailoğulları ve Yahve'nin ilk karşılaştıkları dönemde Yahve tüm ırkları etkisi altına alabilecek bir “tek tanrılık” iddiasında değildir. Yalnızca İsrailoğulları'nın tanrılığı savındadır. Nitekim Yahve İsrailoğulları ile bir ahit yapmıştır. Bu açıdan

³⁰⁷ E. Memiş, *Kaynayan Kazan Ortadoğu*, Çizgi Kitapevi, Konya 2002, s.76.

³⁰⁸ *Tevrat*, Tekvin, 35/8-14.

³⁰⁹ “Yehova” bir isim değildir. İbrahim ile konuştuğunda tanrının kendine verdiği isim YHVH'dir. Daha sonra Yunanca'da “Tetrakrammatom” diye bilinen bu ismin bazı dil bilimciler tarafından İbranice'de var oluşu ifade eden fiille ilişkili olduğu öne sürülür. İsim sadece dört sessiz harften oluşur. Tekvin'i yorumlayan Masoret metinlerinde hiç sesli harf yoktur. Çünkü okuyucu bunları kendisi yerleştirmelidir. Sesli harfler İbrani metinlerine çok daha sonra anlamları sabitleyebilmek için konmuştur. Böylece isim YAHVE şekline sokulmuştur. Ama ismin dinsizce kullanımın önlemek amacıyla birçok kişi YAHVE'ye geldiklerinde ELOHİM (Rabbim) sözcüğünü kullanmaktadır. 1100 yılından başlayarak İbranice'ye alışkın olmayan kâtipler giderek artan sıklıkla YHVH sessizlerinin arasına ELOHİM seslilerini sokmaya başlamış ve anlamı olmayan YEHOVİH sözcüğüne ulaşmışlar. Bu da sonunda günümüze YEHOVA şekline gelmiştir. bkz. S.W. Bauer, *a.g.e.*, s.150.

³¹⁰ *Tevrat*, Tekvin, 18.

³¹¹ Ş. Günaltay, *a.g.e.*, s. 394.

bakıldığında Tevrat'ta sözü edilen anlaşmayla birlikte İsrailoğulları'nın yerleşme ve uygarlaşma ideolojisi çerçevesinde örgütlendiği söylenebilir³¹².

Tarihleri boyunca uzun ve meşakkatli sürgün ve mücadele dönemleri geçiren İsrailoğulları için Hz. Musa sonrası yaşanan süreçte asıl sorun bir kral komutasında düzenli ve iyi donanımlı ordularla savaşan Kenanlılara karşı, onlara eşit askeri bir güç oluşturabilmektir. Bunun için ilk olarak o zamana denk hem toplumu yöneten hem komutanlığı hem din adamlığını birlikte yürüten peygamberlerinden, bir kral³¹³ tayin etmesini isterler. Böylelikle siyasi erk olarak bir krala sahip olan İsrailoğulları, Kenanlılarınkine eşit bir siyasal örgütlenişe, askeri donanıma da sahip olmuşlardır. Bunun sonucu olarak İsrailoğulları'na vaat ettiği toprakları bağışlayan Yahve'ye olan inançları artmış Yahve ise kendini dünyanın en güçlü tanrısı olarak görmeye başlamıştır. Ancak unutulmamalıdır ki tüm bunlarla birlikte Yahve kendini halen tek tanrı olarak görmemektedir³¹⁴.

Böylelikle İsrailoğulları için vaat edilen topraklara yerleşme, ticarete, tarıma başlama ile yarı eşitlikçi kabile toplumu çözülmeye, sınıf farkları gelişmeye başlamıştır. Bunun bir sonucu olarak da göçebe savaş tanrısı Yahve işlevini bitirmiştir. O, artık yerleşik tarımcı toplumların gereksinimine uygun düşmemektedir. Bu sebeple de İsrailoğulları da özellikle Hz. Süleyman'dan önceki krallar ve Hz. Süleyman zamanında Filistinlilerin tanrılarına Baal, Aşer ve putlara tapınmaya başladılar. Bu küçük tanrılarına sarılan alt sınıfların duygularını ve düşüncelerini dile getiren peygamberler tarafından Yahve'ye ihanet "Baal'ler ile zina" olarak nitelendirilmiştir. Peygamberler bu gidişle Yahve'nin İsrailoğulları'nın başına çok büyük belalar getireceğini belirtmişlerdir³¹⁵. Nitekim felaket gelmekle gecikmemiş ve devlet ikiye bölünmüştür. Hemen ardından İsrailoğulları için ilk olarak Asur ardından da büyük Babil Sürgünü gerçekleşmiştir.

Öte yandan Asur İmparatorluğu döneminde, Asur'a vergi vermek suretiyle işgalden kurtulan Yahuda Krallığı, Babil İmparatorluğu döneminde aynı şans

³¹² A. Şenel, *a.g.e.*, s. 259.

³¹³ İsrailoğulları "Hz. Musa'nın ölümü ile Yeşu liderliğinde Kenan memleketine ulaşmıştır. İsrailoğulları başlangıçta, İbrani halkı arasından ileri kimseler olarak nitelendirilebileceğimiz, "hâkimler" olarak ifade edilen kişiler tarafından yönetilmişlerdir. Bir müddet sonra İsrailoğulları, çevrelerindeki topluluklara karşı daha iyi organize olabilmek ve savaşlardan galip çıkabilmek için hâkimleri Samuel'den bir kral tayin etmesini istemiştir. Bunun sonucunda, ilk İsrail Kralı Saul olmuştur. bkz. Şeyma Ay, "İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri", *History Studies*, Vol: 3/1, 2011, s. 2.

³¹⁴ A. Şenel, *a.g.e.*, s. 260-261.

³¹⁵ A. Şenel, s. 261.

yakalayamamıştır³¹⁶. Nabukadnezzar idaresindeki ordu M.Ö. 587'de Kudüs'ü kuşatmış ve M.Ö. 586'da şehre girmiştir. Başta din adamları olmak üzere seksen kadar Yahudi idam edilmiştir. Yahuda kralı Zedekias kör edilmeden önce bütün oğulları gözlerinin önünde boğazlanmış ve kendisi de zincire vurularak Babil'e götürülmüştür³¹⁷. Netice olarak Yahuda Krallığı işgal edilmiş, surları, Süleyman Mabedi³¹⁸, kaleleri yakılıp yıkılmış ve bir siyasi cemaat olarak tarihten silinmiştir³¹⁹.

İsrailoğulları, millî kimliklerini ve varlıklarını korumayı, yarım asırlık sürgün döneminde, Babil'de öğrenmiştir (M.Ö. 586-538). Böylelikle denilebilir ki, bir fikir sistemi, bir ideoloji ve çoğunluk ulusları içinde var olabilmeyi başaran Yahudilik Babil'de doğmuştur³²⁰. Nitekim Asur ve Babil sürgünleri Yahudileri derinden etkilemiş, dini düşüncelerinde büyük bir çöküşe sebep olmuştur. Yahudilerin özellikle, yenilemeyeceklerini iddia ettikleri Davud Krallığı'nın sona ermesi, yıkılmaz ve dokunulamaz diye inandıkları Kudüs'ün ve Mabedin yerle bir edilmesiyle sonuçlanan Babil Sürgünü, onlar için büyük bir hayal kırıklığına yol açmıştır. Öyle ki, bu olay bazı Yahudilerin, Yahve'nin güçsüzlüğüne ve Babil tanrılarının daha güçlü olduklarına inanmalarına yol açmıştır. Bunun bir sonucu olarak, Babil tanrılarına tapınmaya başlayanlar bile olmuştur³²¹. Babil Tanrısı Marduk, Yahve'den daha güçlü bir konuma yükseltilmiştir³²². Ancak topluluğun bir bölümü ise kendini dış etmenlerden korumayı öğrenmiştir. Sürgün sonrasında farklı bir tavır takınan Yahudiler ise ne sadece Yahve'ye ibadete devam etmiş, ne de Babil tanrılarına tapınmıştır. Geçmiş dönemlerde olduğu gibi, eski Kenan tanrılarına tapınmaya başlamışlardır³²³.

Ayrıca Babil sürgünü İsrailoğulları arasında Yahve'nin bir yenilgisi olarak da tanımlanmıştır. Bununla birlikte Yahudi din bilginleri tarafından onun bu yenilgisini

³¹⁶ Ali Osman Kurt, *Erken Dönem Yahudi Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s.36-37.

³¹⁷ “Babil nehirlerinin kıyısına oturduk ve Sion'u hatırladığımızda ağladık... Bize acı çektirenler bizden şenlik istediler... Tanrı'nın şarkısını yabancı topraklarda nasıl söyleyebiliriz? Eğer seni unutursam Ey Kudüs, sağ elim hünerini unutsun. Eğer seni anmazsam, eğer Kudüs'ü en büyük sevincimin üstünde tutmazsam, dilim damağıma yapışsın. Yerusulim'in düştüğü gün 'Yıkın onu yıkın temellerine kadar!' diyen Edomluların tavrını anımsa ya RAB. Ey sen yıkılası Babil kızı. Bize yaptıklarını sana ödetecek olana ne mutlu. Ne Mutlu senin yavrularını tutup kayalarda parçalayacak insana”. bkz. *Tevrat*, Mezmurlar, 137/1-8.

³¹⁸ Mabet M.Ö.953 yılı dolaylarında Hz. Süleyman tarafından şu sözlerle açılmıştır: “Oturmak için sana (Tanrı'ya) bir ev, ebediyen tutacağıın bir yer yaptım”. Babilliler ve Romalılar tarafından iki kez yıkıldıktan sonra Beyt Ha-Mikdaş'tan geriye Batı (Ağlama) Duvarı kalmıştır. bkz. Y. Besalel, *a.g.e.*, s.41.

³¹⁹ Ali Uğur, *Dünya Gündemindeki İsrail*, Burak Yay., İstanbul 1982, s. 34.

³²⁰ Süleyman Sayar, “Yahudi Karakterleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9, Cilt. 9, Bursa 2000, s. 307-324.

³²¹ M. Kazım Arıcan, “Tez Tanıtımı”, *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2, Sivas 2006, s. 466.

³²² A. Kurt, *a.g.e.*, s.51.

³²³ A. Kurt, *a.g.e.*, s.53.

onarmanın ideolojik yolu olarak da o güne kadar dünyanın en güçlü tanrılarında biri olarak kabul edilen Yahve, tek tanrılığa yükseltilmiştir. Böylece Yahve yenilmiş olmaktan kurtulmaktadır. Çünkü yalnız yenilenin değil yenenin de tanrısı olmuştur. İsrailoğulları'nın yenilgisi ise onun kendini terk eden "seçilmiş kavime" verilmiş olan bir ceza olarak nitelendirilmiştir³²⁴. Zira İsrailoğulları, başlarına gelen bu felaketleri, ferdi ve kollektif olarak haddi aşmaları sebebiyle ilahi bir ceza olarak yorumlamışlardır. Tevrat'ın sürgün dönemini anlatan kısımlarında Yahudilerin kendi topraklarından sürülmesi, "günah-sürgün ve dönüş" şeklinde dini ve ideolojik bir zeminde ele alınmıştır³²⁵.

Bu üçlemeyi tamamlayarak İsrailoğulları'nın kutsal topraklarına dönüşünü sağlayan kişi ise Pers kralı Kirus olmuştur. Kirus, M.Ö. 559-529 yılları arasında 30 yıl krallık yapmış ve antik dünyanın en geniş ve en güçlü imparatorluklarından birini kurmuştur³²⁶. I. Kambiz (Cambyses)'in oğlu olan Kirus M.Ö. 570 yılında doğmuştur. Babil'de bulunan ve Kirus'un ismiyle anılan silindir şeklindeki yazıtta onun şeceresi İran'ın önemli bir şehri olan Ansan(Anzan)'ın krallarına dayandırılmaktadır:

*"Ben, dünyanın kralı, yasal kral, Babil'in kralı, Sümer ve Akad'ın kralı, yeryüzünün dörtkenarının kralı, Ansan'ın büyük kralı Kambis'in oğlu, Ansan'ın büyük kralı Koreş'in torunu, Ansan'ın büyük kralı Teispes'in neslinden Koreş'im".*³²⁷

Kirus'un büyük bir güç olarak tarih sahnesine çıktığı dönemde Babil tahtında ise Nabonidus oturmaktaydı. Nabonidus siyasetten çok din işlerine ilgi duymuş ve Mezopotamya'da örneğine rastlanmayan bir karar alarak, kent ve devletin yönetimini vekâleten oğlu Bel-şar-usur'a bırakıp, on yıllığına Batı Arabistan'daki Taima vahasında inzivaya çekilmiştir³²⁸. İşte bu olay Kirus'a aradığı fırsatı vermişti. Kirus'un daha önce ele geçirdiği yerlerdeki halklara gösterdiği hoşgörü ve iyi muamele, Babile kadar ulaşmıştı. Bu sebeple Kirus'un ordusu Babil'e saldırdığında fazla bir dirençle karşılaşmamıştır. Hatta bizzat Babilli kâhinler, şehrin kapılarını Pers ordularına açmışlar

³²⁴ A. Şenel, a.g.e., s. 262.

³²⁵ A. Kurt, a.g.e., s.50.

³²⁶ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, (çev. Selen Y. Kölay), Arkadaş Yay., Ankara 2005, s. 43.

³²⁷ A. Kurt, a.g.m., s. 433.

³²⁸ E. Memiş, *Mezopotamya*, s. 142.

ve Kirus'un şehre gelişini sevinçle karşılamışlardır³²⁹. Babil, M.Ö. 539 yılında Perslilerin eline geçmiş ve böylece XI. Babil Hanedanlığı sona ermiştir³³⁰.

Monoteist ve Zerdüş olan Kirus, askeri başarılarının yanında, uyguladığı devlet yönetimi ve siyasetiyle de dikkat çekmektedir. O Babil'i ele geçirdikten sonra herkesin barış içerisinde yaşayacağını ilan etmiş, Asur ve Babillilerin yıkıcı ve zalimce tutumlarının aksine, politik özgürlük ve dini hoşgörü siyaseti sayesinde herkesin hoşnutluğunu kazanmıştır. Bu sayede ülkesinde başarılı bir yönetim sergilemiştir.

Kudüs'ü ele geçirilen Kirus, Babil'deki Yahudilerin ana vatanlarına dönmelerine izin veren fermanında şöyle demektedir:

"Fars Kralı Kirus şöyle diyor: Göklerin Kralı Yehova, dünyanın bütün krallıklarını bana verdi ve Yehuda'da olan Yeruslayim'de kendisi için bir ev (Büyük Tapınal) yapayım diye emretti. O'nun bütün kavminden, İsrailoğullarından kim varsa, Tanrı onunla beraber olsun ve Yehuda'da olan Yeruslayim'e çıksın ve İsrail'in Tanrısı Yehova'nın Yeruslayim'de olan evini yaptırınsın".

1890 tarihinde keşfedilen ve kilden yapılmış bir silindir üzerine yazılmış bu deklarasyona göre Kirus daha öncekiler tarafından yıkılmış olup sürgüne gönderilenler ait olan tapınağın onarımına izin vermiştir³³¹.

Böylece Kirus'un yardımıyla İsrailoğulları tarafından 2000 km²'lik küçük bir arazide bir başrahibin hüküm sürdüğü bir din devleti kurulmuştur. Nitekim Kudüs diğer ulusların içinde dağılmış olan İsrailoğulları için yeni bir din ve devlet merkez haline gelmiştir³³². Ayrıca İsrailoğulları Babil sürgününde derledikleri Talmud'da çok tanrıcılık öğelerini ayıklamaya çalışmış ve eski Ahit'in başına Babil yaradılış öyküsünü Yahve'ye vaat ederek Tekvin kitabını koymuşlarsa da çok tanrıci öğeleri tam anlamıyla silememişlerdir. Ama Babil'den döndükten sonra yazılan kitaplarda Yahve artık kesin olarak tek tanrı benim, benden başka tanrı yoktur demektedir³³³.

³²⁹ A. Kurt, *a.g.m.*, s. 435.

³³⁰ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 142.

³³¹ Y. Besalel, *a.g.e.*, s.51-52.

³³² E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 198-199.

³³³ A. Şenel, *a.g.e.*, s. 263.

2.7. ASUR DEVLETİ

Asur tarihi genellikle üç ana devrede incelenmektedir. Bunlar: Eski Asur Çağı (M.Ö. 2000-1600) Orta Asur Çağı (M.Ö. 1500-1000) ve Yeni Asur Çağı (M.Ö. 1000-612) şeklinde tasnif edilmektedir³³⁴. Asurlular, Akadlar zamanında, Sümerlerin ve Akadların kurduğu kentlerin çevresinde, yaşayan yarı göçebe Sami bir halktır. Suriye ve Filistin içlerinden Mezopotamya'ya göç etmişlerdir³³⁵. Zaman içerisinde büyük güç elde eden Asurlular, M.Ö. 2000-612 yılları arasında Eski Yakındoğu tarihine damgasını vuracak olan son derece önemli bir devletin kurucusu olmuşlardır. Çivi yazılı belgelerden öğrenildiğine göre Asur, 3. bin yılın ikinci yarısında Akadlılar'ın, Subar, Kut ve III. Ur Hanedanı'nın politik ve kültür egemenliği altında kalmışlardır. Ardından adı geçen Sami halklarla kaynaşarak devlet halini almışlardır. Ayrıca Asur devleti küçük bir şehir çevresinde kurulmuş iken, M.Ö. 1. binyılın ilk yarısında Mezopotamya, Elam, Suriye ve bir süre de Mısır'ı da içine alan büyük bir imparatorluğa dönüşmüştür³³⁶.

Bu büyük devlete isim olarak verilen "Asur" tabiri antik kaynaklarda yer edinmiş olup, bununla bağlantılı olan şu bilgiler tartışma konusu olmuştur. Öyle ki, aralarında benzerlik olan "Suriye" ve "Asur" kelimeleri tarihin her döneminde birbirine karıştırılmıştır. Herodotos³³⁷ Suriyeli ve Asurlu kelimelerini eşitleyerek ilginç bir yaklaşım sergilemektedir. Kserkses'in ordusundaki çeşitli insanları ve onların kıyafetlerini betimlerken, Paphlagonialılar ve diğer Anadolu topluluklarıyla birlikte Suriyelilerden bahsetmeyi de ihmal etmemektedir. Daha sonra, açıklama gerektiren bir tarzda, sözü edilen Suriyelilerin Persler tarafından Kapadokyalılar olarak adlandırıldığını eklemektedir³³⁸. Ayrıca "Asur" adı terminolojik karışıklığının yanı sıra kapsadığı anlam yönünden de tartışmalara sebebiyet vermektedir. Çünkü kentin baş

³³⁴ H. Sever, s.421.

³³⁵ Erol Sever, *Asur Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008, s.53.

³³⁶ H. Sever, *a.g.m.* s. 421.

³³⁷ Asurlular seferde Tunç Lameller'den örülmüş başlık giyiyorlardı, bu eski bir barbar geleneğidir, nasıl bir şey olduğunu anlatabilmek zordur; kalkan, mızrak ve hançerleri Mısırlılarınki gibidir, ayrıca üstlerinde demir çiviler çakılı ağaç topuzlar ve keten zırhlar taşırlar. Bunlara Yunanlılar Suriyeli, barbarlar Asurlu derler. Arada Khaldeliler diye anıldıkları da olmuştur. Ayrıca; Paphlagonialılar savaşa örme başlıklar, küçük kalkanlar, oldukça kısa kargılar, mızraklar ve hançerlerle gidiyorlardı; ayaklarında bacalarının yarısına kadar gelen, kendilerine özgü pabuçlar vardı. Lygialılar (Likyalılar), Matienler, Mariandyenler ve Suriyeliler, Paphlagonialılarla beraberler. Bu Suriyelilere Persler, Kapadokyalılar derler. Paphlagonialılarla Matienlerin başında Megasidros oğlu Dotos vardı; Mariandyenler ile Suriyeliler ise Dareios'un Artystone'den olma oğlu Gobryas'ın komutası altındaydılar. bkz. Herodotos, *Historia VII*. 63-72, (çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.540-542.

³³⁸ Richard N.FRYE, "Asur ve Suriye: Eşanlamlı Kelimeler", (çev. Mustafa Alican), *Tarih Okulu Dergisi*, S.13, 2012, s.196.

tanrısının ve kentnin adı aynıdır. Kent adı Asur Akadlar döneminden kalma metinlerde de görülmektedir. Ancak buna istinaden III. Ur dönemine kadar Tanrı adı olarak karşımıza çıkmamaktadır. Bilim adamları buna dayanarak önceliğin yer adında olduğunu, Tanrı adının ondan türediğini ileri sürmüşlerdir. Daha sonraki dönemlerde yer adının bazen BAL.TIL olarak geçtiğine rastlanmıştır. J. ve H. Lewy'ye göre Hurrice olan bu sözcük yerleşmenin özgün adıdır. Fakat genel olarak BAL.TIL yazılışının artık kullanılmayan bir terim olduğu kabul edilir. Asur ülkesinin daha sonraki adı Asur kentinden gelir. Fakat eski Asur ve ondan önceki dönemlerde Asur yalnızca kent merkezinde ve yakın çevresinden ibarettir. Kent sınırları içerisinde kalan alan daha ileriki dönemlerde daima “ülke” (mātum) olarak adlandırılmıştır³³⁹.

Adlarını başkentlerinden yani Asur veya Assur'dan almış olan bu halkın yerleştiği bölge, Sümer kaynaklarında Subur veya Subir adıyla geçmektedir. Akadca metinlerde ise Subartu olarak adlandırılmaktadır³⁴⁰. Subar memleketi adı, Sümerce çivi yazılı kaynaklarda Su-bir^{ki} yani S/Šubartu, Asurca ve Babilce çivi yazılı metinlerde ise Šu-ub-ri-a veya ma-a-at Šu-ba-ar-tim veya Šu-ba-ru-u ya da Šu-bi-ru-um şeklinde geçmektedir. Yazılı kaynaklardaki bu bilginin yorumlanmasıyla bu coğrafi ismin daha çok Kuzey Mezopotamya bölgesine tekabül ettiği kabul edilmektedir. Buna göre, Subartu memleketi, kabaca Zagros Yaylası ile Asur memleketi arasındaki dağlık alanın da dâhil edildiği, ayrıca Asur memleketi ile bağlantılı bir coğrafi bölge olarak tanımlanmaktadır³⁴¹. Asur şehri Tanrı Asur adına kurulmuş bir kenttir³⁴². Asur kenti (Qal'at Širqāt/Katal Şergat), Dicle Nehri'nin batı yakasında, Büyük ve Küçük Zap nehirlerinin birleştiği yerdedir³⁴³. Görüldüğü gibi Asur kent-devleti dini bir temele dayandırılarak kurulmuştur. Ayrıca krallar da tıpkı diğer Mezopotamya topluluklarında olduğu gibi kendilerini “tanrının yeryüzündeki bir yansıması ve vekili” olarak görmüşlerdir. Zira bu dönemden günümüze kalan belgelerde Asur krallarının kendilerini “išš'iak (dingir) Aššur”=(Tanrı Asur'un vekili) olarak adlandırdıkları anlaşılmaktadır³⁴⁴. Asur tapınağının tuğlaları üzerinde bulunan I. Erişum (M.Ö. 1939-1900) metni tipik bir örnektir.

³³⁹ A.Kuhrt, *a.g.e.*, s.106-108.

³⁴⁰ E. Sever, *a.g.e.*, s.53.

³⁴¹ Yusuf Kılıç, “Çivi Yazılı Belgelerde Subar/Subartular”, Türk Şöleni Sempozyumu (Yayınlanmamış Bildiri Metni) 18-20 Mayıs, Erzurum 2012, s.1.

³⁴² İsmet Parmaksızoğlu-Yaşar Çağlayan, *Genel Tarih I*, Funda Yayınları, Ankara,1976,s.69.

³⁴³ Ş. Ay, *a.g.m.*, s. 2.

³⁴⁴ E.Sever, *a.g.e.*, s.56-57

*“Tanrı Asur’un vekili Erişum, Tanrı Asur’un vekili İlluşuma’nın oğlu Tanrı Asur’un tapınağındaki bütün tapınak alanını, basamaklı kapıyı, avluyu efendisi Tanrı Asur adına, yaşaması ve kentini yaşatması için Tanrı Asur tapınağını inşa etti”*³⁴⁵.

Tanrı Asur, kesinlikle Asur toplumunun tek tanrısı değildi. Mari mektuplarında geçen bir kayıda göre, M.Ö. 18. yy.’da şehir “çok tanrıların şehri” olarak geçmektedir. Tanrıların çok sayıda olması, Eski Yakındoğu’nun putperestlik sistemi için karakteristik bir özelliktir. M.Ö. 7. yy.’a kadar Asur’da bütün büyük tanrılar için tapınak mevcuttu. Ancak Dicle Nehri kıyısında oturan çok sayıdaki tanrılar içerisinde Tanrı Asur önemli bir yer edinmekteydi. Onun tapınağı bu büyük öneme istinaden diğer tanrılarınkinden daha özel bir biçimde şehrin en yüksek noktasında konuşlanmıştı. Tapınak “*Eşarra*” yani “Kâinatın Evi” adını taşımaktaydı³⁴⁶.

M.Ö. 2. binyılın ortalarında Asur devleti Asur Devleti merkezi ve büyük bir imparatorluk olmaya başladıktan sonra Tanrı Asur da bu değişimden etkilendi. Nitekim artık O, Enlil’e eşdeğer görülmekteydi. Bu durum Mezopotamya coğrafyası için bir ilk değildi. Zira Akad devletinde tanrı İştâr’ın, Babil devletinde ise Hammurabi dönemine Tanrı Marduk’un baş tanrı mertebesine yükseltişi yine aynı sebeple ilintilidir³⁴⁷. Yükselişte olan bu tür siyasi otoritelerin meşruiyet kaynağı olarak gördükleri tanrıları da kendi yükselişleriyle paralel bir yapı içerisinde yükseltmeleri, bunun getirisi olarak da kral hâkimiyetin ve coğrafyanın yenilmez monarkı olurken, inandığı tanrısı da coğrafya panteonunda en üst basamağa yerleştiriliyordu. Böylelikle iktidar ve din birlikte çıktıkları yolda, birlikte yüceltiliyor, birlikte büyüyordu.

Asur’u M.Ö. 2000’de bağımsız bir devlet haline getiren Kral İlluşuma’dır. Kendisinden sonra gelen krallar İrişum ve İkünüm da çivi yazılı belgelere göre Asur’un siyasi bir birlik haline gelmesinde oldukça etkili diğer iki isimdir³⁴⁸. Daha sonraki krallardan Şamşı-Adad zamanında Asurlular bugünkü Lübnan ve Filistin’i egemenlikleri altına almışlar ve Akdeniz ticaretinin bir kesimini ellerine geçirmişlerdir. Güneyde ise sınırlarını Eşnunna ve Babil’e kadar genişletmişlerdir³⁴⁹.

³⁴⁵ A.Kuhrt, *a.g.e.*, s.108.

³⁴⁶ Eva Cancik Kirschbaum, *Asurlular*, (çev. Aslı Yarbaş), İlya Yayınları, İzmir 2004, s. 138-140.

³⁴⁷ E. C. Kirschbaum, *a.g.e.*, s. 141-142.

³⁴⁸ H. Sever, *a.g.m.*, s.422.

³⁴⁹ E. Sever, *a.g.e.*, s.54.

Şamşı-Adad'a ait olan ve kendisinin Mari şehrini fethedişini kutlamak için tanrıça İştara'ya hediye ettiği bir stelde şöyle seslenmektedir:

*“Tanrı Enlil’in emriyle ve... Arapha seferimde... 7.günü ve... Kurbanlar sundum. Onun kalesine girdim. Efendim Tanrı Adad’ın ayağını öptüm ve o ülkeyi düzenledim. Her yere benim idarecilerimi gönderdim ve Arapha’da Tanrı Şamaş ve Adad için festival sundum”*³⁵⁰.

Asurlular ayrıca bu çağda Anadolu'nun içlerinde bir ticaret koloni şebekesi kurmuşlardır. Koloni çağının ilk safhasını içine alan bu dönem I. Sargon ve II. Puzur-Aşşur'un hükümdarlık yıllarını da kapsamaktadır³⁵¹. Asur kentinin güçlü bir kent-devleti halini almasında, Anadolu ile kurduğu yoğun ticaret ilişkilerin büyük etkisi vardır. Asur kentinde başlangıçta kent yaşamının ortak noktası Dicle Nehri kıyısında inşa edilen *ziggurat* iken zaman içerisinde dengeler değişip kent yaşamına yeni yeni etnik gruplar egemen oldukça yeni gelenler kendi tanrıları adına büyük tapınaklar inşa ettirmişlerdir. Böylece Asur kenti her biri bir banka gibi işlev gören görkemli tapınaklar ve M.Ö 1. binyılda inşa edilen ve tapınakların hepsinden daha büyük bir gösterişe sahip olan “Yeni Saray” ile Demir Çağı'nın ekonomik ve askeri açıdan en görkemli kenti haline gelmiştir. Ayrıca bölgedeki politik dengeler kısa aralarla değiştikçe yönetime yeni gelenler kendilerine yeni başkentler inşa ettirmişler, güçlü ve iyi donanımlı ordular toplamışlardır. Bazı tarihçiler Demir Çağı'nın getirdiği ileri savaş teknolojisine sahip ilk ordunun Asurlulara ait olduğunu ileri sürmektedirler³⁵². Savaşlar Tanrı Asur adına yapılmıyordu. Asur kral yıllıkları, savaşlarla dolu Asur tarihinin anlatımı konusunda bir hayli yanlı olmalarının yanı sıra bir propaganda aracı olarak da kullanılmakta idiler. Asur krallarına göre düşmanlar sürekli isyan halindeydiler. Bu yüzden savaşlar, Tanrı Asur'un dileğiyle gerçekleştiriliyordu. Tanrı Asur, Asur ordusunun en büyük destekçisiydi³⁵³.

M.Ö. 2. binyıl başlarından itibaren Anadolu'ya gelerek belli başlı şehirlerin etrafına yerleşen Asurlu tüccarlar, yerli beylere vergi ödemeleri karşılığında bölgede serbestçe ticaret yapmışlardır³⁵⁴. Asur Ticaret Kolonileri, Orta Anadolu'da Kızılırmak

³⁵⁰ Gürkan Gökçek-Faruk Akyüz, “Asur Ordusu”, *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 32, S. 54, 2013, s.44.

³⁵¹ H. Sever, *a.g.m.*, s.422.

³⁵² S. Aktüre, *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, s.15-16.

³⁵³ G. Gökçek-F. Akyüz, *a.g.m.*, s.56.

³⁵⁴ Hasan Ali Şahin, “Anadolu'daki Eski Asur Koloni Mahkemeleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 21, 2006, s. 121.

kavisi içindeki coğrafi bölgede M.Ö. 1719-1744 tarihleri arasında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Eski Asur Devleti, Kuzey Mezopotamya’da kurulduktan sonra, Babil’den ve Mezopotamya dışından gelen çeşitli maddelerle birlikte, kalayı da mübadele etmek için Anadolu’da sayısı 50’lere ulaşan *Karum* ve *Wabartum* denilen ticaret merkezleri kurmuşlardır. Netice olarak Anadolu halkının ihmal ettiği kıymetli taşları, madenleri ve bilhassa altın, gümüş ve bakır Asur’a sevk etmişlerdir³⁵⁵. Kapadokya Tüccarları adı verilen bu tacirler çivi yazısını Anadolu’ya taşıyarak, Anadolu coğrafyasında yazılı devirlerin başlamasına olanak sağlamışlardır.

Asur’daki siyasal, ekonomik ve toplumsal koşullara daha çok İç Anadolu’da Kayseri yakınlarındaki Kaniş’te bulunan ticaret kolonilerine ait olan tabletler ışık tutmaktadır. Tamamı muhafaza edilebilmiş tek “kraliyet fermanı” burada ele geçirilmiştir. Metnin bazı yerleri anlaşılmasız olmakla birlikte Asur krallarının adaletin destekçisi olduklarını göstermektedir:

“(Tanrı) Assur kralıdır. Erişim vekildir. Assur bükülmeyen bataklık sazları, basılmayan topraklar, aşılmayan suyolları gibidir. Basamaklı kapıda çok konuşan (yani yalan söyleyen) kimsenin ağzını ve gerisini yıkıntılar canavarı kapacak; başını çömlek gibi parçalayacak. O da kırık bir saz gibi yere düşecek, ağzından sular akacaktır. Bu basamaklı kapıda yalan söyleyenin evi yerle bir olur. Yalancı tanıklık için yola çıkan kimse hakkında [basamaklı kapıdaki hukuki davalara bakan](yedi) yargıçlar tarafından aleyhte hüküm verilsin. [Assur], Adad ve Bel [Tanrım, onun dölünü yok etsin] ona... Bir yer vermesin. Bana itaat eden [kimse...] basamaklı kapıya gittiğinde saray naibi [ona yardımcı olsun] tanıklar ve davacıları [saraya gönderilsin] yargıçlar [kürsüye otursun] ve Assur’da doğru karar verilsin”³⁵⁶.

I.Salmanasar (M.Ö. 1245-1274) döneminde ise Asur devleti, Urartu krallığı ile büyük bir mücadeleye girişmiştir. Van bölgesinde gerçekleşen savaşta Urartu orduları Asur ordularına karşı ancak üç gün direnebilmişlerdir. Uratulardan sonra ise sıra Asur krallığından ayrılmış olan Hurrilere gelmişti. I.Salmanasar zamanında savaşlar gitgide dinsel nitelikler almaya başladı. Tanrı Asur, Asur birliklerinin başında savaşa katılıyordu. Bu tarihten sonra Tanrı Asur, ülkenin savaş tanrısı oldu. Ve büyük tanrılardan Enlil ile eş tutulmaya başlandı. Bu alanda I. Salmanasar bir adım daha attı ve

³⁵⁵ Hüseyin Sever, “Yeni Kültepe Tabletlerinde Geçen “Kima awat narua’im” Tabiri ve Değerlendirilmesi”, *A.Ü. DTCF. Dergisi*, C. 34, S. 1/2, 1990, s. 251-253.

³⁵⁶ A.Kuhrt, *a.g.e.*, s.109-110.

Enlil'in karısı yazıtlara Tanrı Asur'un karısı olarak geçmeye başladı. II. Salmanasar da babasının yolundan giderek komşuları ile mücadeleye devam etmiş ve savaşa tanrıları da sokmuştur. Böylelikle II. Salmanasar, Tanrı Asur ve diğer yüce tanrıların yardımıyla savaşa giriyordu ve "bütün kralları ve beyleri Tanrı Asur ve diğer yüce tanrıların önünde diz çöktüren, benzeri olmayan bir kraldı." "büyük tanrıların buyruğuyla ve Tanrı Asur'un gücünün yardımıyla" Mitanni'yi almıştı. Ayrıca savaşa başlamadan önce eski bir kâhinlik geleneğine uyuyor ve falcıların yardımıyla Baştanrı Asur'a danışıyordu³⁵⁷.

Diğer taraftan Güney Mezopotamya'nın zenginliği ve bölge kentlerinin görkemi öteden beri Asur krallarının iştahını kabartmaktaydı. Nitekim Tukulti-Ninurta egemenliğinin 11. yılında Babil'e savaş açarak, kenti ele geçirdi ve Babil kralı IV. Kaştilias'ı tutsak etti. Kentin baş tanrısı Marduk'un yontusunu Asur'a taşıttı. Kazılarda bulunan bir tablette Tukulti-Ninurta bu durumu şöyle anlatmaktadır:

*"Orduma öncülük eden yüce tanrılar ve benim efendilerim Assur, Enlil ve Şamaş'ın yardımıyla ve yerin ve göğün tanrıçası İştâr'ın desteğiyle savaşı başlatmak için Karduniaş kralı Kaştiliaş ile karşılaştım. Yenilgiyi kabullenmeleri için birliklerimi zorladım. Ve savaşçılarını çayır-çimen yoldurdum. Savaşın ortasında Kassitlerin kralı Kaştilias'ı kendi ellerimle yakaladım. Onun soylu kıçına, eşeğin ardına vurulduğu gibi tekmelerimi yerleştirdim. Onu tutsak alarak zincirlere vurdurdum ve Asur'a efendilerime götürdüm. Gücümü tüm Sümer ve Akad ülkelerinin sınırlarına güneşin doğduğu Aşağı Deniz/Basra Körfezi'ne kadar yaydım"*³⁵⁸.

Ayrıca Tukulti-Ninurta iki yeni tapınak yaptırmış, eski ve küçük olan İştâr tapınağı genişletilmiştir. Eski tapınağın yerinde yeni ve yüksek bir tapınak inşa ettirmiştir. Tukulti-Ninurta ayrıca adını dinsel ve yönetsel örgütlenmeyle birleştirerek kendinden önce gelenlerden ileri bir adım atmıştır. Bu alanda inşa ettirdiği yeni sarayı Asur tapınağının bir bölümünü oluşturmaktaydı. Savaşlar tanrı Asur'a danışılarak ve onun öncülüğünde başlatıldığı için diğer kent ve bölge örgütlenmeleri bu tapınağın alt bölümünde gerçekleşmekteydi. Kral kentin 3 km güneyinde bulunan bu yapıya önem vererek kent merkezinde bulunan sarayındaki sedir ağaçlarından yontulmuş direkleri, sütunları söktürmüş ve yeni sarayına taşıtmıştır. Sarayın bir bölümündeki kült

³⁵⁷ E. Sever, *a.g.e.*, s.62-63.

³⁵⁸ E. Sever, *a.g.e.*, s.66-67.

salonunda bulunan taht tanrı Asur'un yılda bir gelip oturduğu tahttı. Ayrıca yılda birçok kez sarayda ve tapınakta tanrıların kralın misafirleri olduklarına inanılarak düzenlenen büyük şöenler vardı. En ünlü şöen kralın tanrılara yemeleri için bir kurban sunmasından sonra kutlanan ve *Takultu* adını taşıyan bayramdı. Bu bayramın ilk kez kutlanması ise I. Salmanassar zamanına denk gelmektedir. *Takultu* bayramı birkaç gün sürüyor ve kral bayramın en önde gelen kişisi oluyordu. Ayrıca sabah ve akşam kral tarafından tanrılara kurbanlar sunuluyordu. Rahipler ise sadece töreni düzenliyorlardı. Töreni yöneten başrahip kurban sunulan tanrıların adlarını saydıktan sonra bu kurbanın kent, ülke ve kral için uğurlu olmasını dileyerek dua okuyordu. Bu törenin amacı tanrıların kralın yanında yer almasını ve kralın da kendi halkını ve komşu halkları baskı altında tutarak egemenliğini rahatça sürdürmesini sağlamaktı³⁵⁹.

Asurlular M.Ö. 2. binyılın başlarında ticaret sayesinde zenginleşmiş bir devlet iken, aynı binyılın ikinci yarısında ise Hurri-Mitanni Krallığı'nın idaresi altında kalarak gücünü yitirmiştir. Ancak M.Ö. 1. binyılın başlarında ise Asur Devleti yeniden doğmuş ve rakipsiz bir krallık haline gelmiştir. İşte bu sebeple Asur Devleti'nin M.Ö. 10. yy ile 7. yy. arasındaki dönemi "Yeni Asur" olarak adlandırılır³⁶⁰. Yeni Asur Devleti zamanında Asur'un çözmek zorunda olduğu meselelerden biri ise Filistin-Kudüs meselesiydi. Zira dönemin zengin memleketi olan Mısır'a varmak için orduların Filistin-Kudüs hattından geçmesi gerekmektedir. Tam bu sıralarda ise İsrail Devleti'nde meydana gelen sürekli taht değişikliklerinden kaynaklanan iç karışıklıkların yaşanması doğuda kudretinin zirvesinde olan Asur Devleti'nin ilgisini çekmiştir. Ancak bölgeye yapılan Asur istilaları tek seferde gerçekleşen bir olay olmaktan ziyade, tedrici bir vakadır.

İsrail Devleti Kralı Achaz kendi krallığı içinde Semitik kavimler tarafından başlatılan bir isyanı bastırmak için Asur Kralı III. Tiglat-Pilaser'i (M.Ö. 745-727) yardıma çağırıldı. III. Tiglat-Pilaser'in kumandanları isyanı bastırdılar, ancak Kuzey İsrail Devleti de ister istemez Asur Kralı'nın himayesini kabullenmiş oldu. Samariye Devleti'ndeki ileri gelen aileler ile sanat ve zanaat erbabı olan kişiler M.Ö. 734'te III. Tiglat-Pilaser tarafından bir tedbir olarak Suriye yakınlarında bulunan Hamat, Hermon ve Sıpraim memleketlerine sürgün edildiler³⁶¹.

³⁵⁹ E. Sever, *a.g.e.*, s.167-169.

³⁶⁰ Ş. Ay, *a.g.m.*, s. 4-5.

³⁶¹ A. Uğur, *a.g.e.*, s. 30-31.

Bu ilk Asur talanından sonra ikinci bir sürgün gerçekleşti. III. Tiglat-Pilaser M.Ö. 727’de öldü. Daha sonra Asur tahtında III. Tiglat-Pilaser’den sonra oğlu V. Salmanassar’ı görmekteyiz. M.Ö. 727-722 yılları arasında krallık yapan V. Salmanassar’dan sonra ise II. Sargon, Asur Devletinin başına geçti³⁶². Taht değişikliğini duyup bunu fırsat bilen, hemen hemen bütün tabi devletler isyan etmişlerdi. Sargon ise başa geçer geçmez seferlere başlamıştı. M.Ö. 720 yılında ilk hedefi Filistin’di. Amacı ise Mısır’ın fethi için Filistin yolunun emniyet altına alınmasıydı³⁶³. Buna karşılık da İsrail Krallığı’nın başında bulunan Osee, Asur Devleti’nin bu iç karışıklığından istifade etmek istedi. Mısır Firavunu Sabe ile gizlice anlaştı ve elinden çıkmış olan yerleri geri almak için harekete geçti. Ancak uzun süren savaşlar sonunda Tiglat’ın oğlu II. Sargon’a, M.Ö. 722 yenildi. Sargon, kadınlar ve çocuklar dâhil olmak üzere 20.000 kadar Samariyeli Yahudi’yi, Asur’un genel politikası gereğince Harran, Habor ve Gazze diyarlarına sürdü³⁶⁴. Nitekim Sargon’un Samariye şehrini yeniden zapt etmesi hadisesi, sarayının duvarına bütün ayrıntılarıyla yazdırmıştır³⁶⁵.

II. Sargon M.Ö.721-720’de Samarya’yı fethedişini ve 27.790 kişiyi Samarya ve İsrail’den çıkararak imparatorluğun çeşitli bölgelerine yerleştirişini, kendi ifadesi ile şöyle anlatmaktadır:

Sa-me-ri-na al-me ak-şud

20+7 IGI(lim) 2 ME(mé) 90 UN. MEŠ(nišū)

a-šib[ina]ŠÀ(libbī)-šú áš-lu-la

50 GIŠ. GIGIR. MEŠ(narkabatū) ina ŠÀ (libbī)-šú-nu ak-sur-ma ú si-it-tu-ti- i-nu-šú-nu ú-ša-hi-iz

Šu-ut ŠAG(rēšī)-ia UGU (elī)-šú-nu áš-kun-ma GUN (biltu) LUGAL mah-re-e e-mid-su-nu-ti

“Samarya’yı kuşattım ve fethettim. Orada yaşayan 27790 kişiyi ganimet olarak ele geçirdim. Onlardan 50 savaş arabası topladım. Diğer ele geçirdiğim insanlara

³⁶² Ş. Ay, *a.g.m.*, s. 8.

³⁶³ Ekrem Memiş, *Mezopotamya*, s. 210.

³⁶⁴ Ş. Günaltay, *a.g.e.*, s. 341.

³⁶⁵ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 211.

*yeteneklerini öğrettim. Yöneticimi üzerlerine yerleştirdim ve önceki kralın haracını aynen ben de topladım*³⁶⁶.

Arkeolog Sinaischiffer'e göre bu yerlerde yapılan kazılarda günlük ticari yaşantıya ait kil tabletler bulunmuştur. M.Ö. 692 ile 612 yıllarına ait olan bu tabletlerde Nedabyahu, Eüyahou, Neriyaou gibi Yahvist menşeli isimler yanında Saul, Hanina, Abidanhu, Ahiram, Nabot, Pekah, Usi, Osee, Menahem, Amram, Ahiram, Abiram gibi İbrani köklü isimlere rastlanmıştır. Bu kişilerin o devirlerde kâtip, tacir, vekili harç, kuyumcu, sarraf vs. gibi gözde meslek erbapları oldukları bilinmektedir³⁶⁷.

Asur kralı II. Sargon'un İsrailoğulları üzerine yaptığı seferin yanı sıra Urartu krallığı üzerine M.Ö. 714 yılında düzenlediği sekizinci seferi de Eski Yakındoğu tarihi açısından son derece önemlidir. Urartu kralı I. Rusa zamanında Urartu devleti Asurlulardan büyük bir darbe yemişti. II. Sargon, Tiklat-Pileser'in politikasını takip ederek ilk önce batıya doğru fetihlere girişerek Filistin'e kadar olan ülkeleri Asur hâkimiyetine soktuktan sonra M.Ö.714 yılında doğuya dönerek meşhur sekizinci seferine başlamış ve büyük Zap Nehri boyunca ileri harekâta devam edip Zagros üzerinden İran yaylasına gelmiştir. Parsua'yı, Manna'lar Ülkesi'ni ve Rusa'nın müttefiki olan Küçük Med prensliklerini itaat altına aldıktan sonra Urartu Devleti'nin kudretini kırmak ve kuzeyden gelecek olan bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için I. Rusa'ya karşı büyük bir sefer düzenlemiştir. Uaus Dağı eteğinde II. Sargon ordusu ile I. Rusa'nın ordusu arasında meydana gelen bu savaşta Urartu Devleti büyük bir yenilgiye uğramıştır. Sargon'un bildirdiğine göre Rusa, ülkesine kaçmak zorunda kalmış ve demir bir hançer ile intihar etmiştir³⁶⁸. Bu seferi kayıt altına alan ve günümüze ulaşmasını sağlayan kişi ise kralın başkâtibi olan Harmakki'nin oğlu Nabu-Şallum-Şunu'dur. "Tanrıların Babası Assur'a" bir mektup olarak yazılan bu kayıta sadece M.Ö. 714 yılındaki sefer hakkında değil Batı İran ve Urartu ülkesiyle de ilgili çok önemli bilgiler verilmektedir. Nabu-Şallum-Şunu'nun kaleme aldığı bu metin şunları ifade etmektedir:

"Assur tanrılarının babası senin olan yüce tapınağın Eharsaggalkurkurra'da oturan yüce tanrı, selam... Büyük tapınağın Eharsaggalkurkurra'da oturan kader tanrıları ve tanrıçalarına, selam, hepimize selam. Asur kentinde büyük tapınağında

³⁶⁶H. Hande Duymuş Florioti, "Yeni Asur Devrinde Gerçekleştirilen Toplu Nüfus Nakillerinden Örnekler", *History Studies*, Vol.4/2, 2012, s.158.

³⁶⁷A. Uğur, *a.g.e.* s. 31.

³⁶⁸Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Basımevi, Ankara 1992, s.36.

oturan kader tanrularına ve tanrıçalarına hepinize selam. Kente ve oranın halkına, merhaba, kentin ortasındaki saraya merhaba. Senin yüce tanrı gücünden korkan kulun, kutsal rahip Sargon'a ve onun ordugâhına barış bol barış. Dumuzi ayında (Geç Haziran) emirlerin insanlığa duyurulduğu zaman tanruların en güçlüsü Enlil'in önde gelen kudretli oğlu Urta'nın ayı, akıl tanrısı Ninigikugun eski bir tablette ordumu toplama ve karargâhımı hazırlamanın yazdığı krali kentim Kalah'tan ayrıldım. Ve Yukarı Zap'ı taşkın anında geçtim. 3.gün Enlil ve Ninlil'e mağrurun dudaklarına gem vuracağıma ve hainin ayaklarını topal edeceğime dair kutsal söz verdim. Bunun üzerine Šamaš ve Marduk'un ordularını aşılması güç olan sanki bir hendek gibi Aşağı Zap'ı karşıya geçmek için hazırladım. Šamaš, Nabu ve Marduk'un güçlü desteği ile yürüyüş doğrultumu 3.kez dağlara doğru yönelttim”³⁶⁹.

Bu dönemde Asur devletinde tıpkı diğer tüm Mezopotamya halklarında olduğu gibi, yerel tanruların toplumlarında olan biten her şeyi denetlediği, onların rızası olmaksızın ne zafer ne de mağlubiyet yaşanacağı inancı mevcuttu. Nitekim bu görüşe göre, bir şehir ya da devlet yenilgiye uğradığında yerel tanrı ya da tanruların çoktan orayı terk ettiği çünkü tanrının şehre kızmış olduğu düşünülürdü. Bu inanca ilişkin günümüze ulaşan en iyi örneklerden biri, Esarhadon'un 689'da babası Sanherip tarafından Babil'in nasıl yağmalandığını anlattığı metindir. Ona göre, Babillilerin dehşet verici davranışlar göstererek Babil tanrılarını kaçırmaları, şehri yıkıcı güçlerin eline bırakmalarına ve büyük bir felakete yol açmıştır. Tanrının şehri terk etmesi tanrı heykellerinin düşman birlikleri tarafından ele geçirilmesi ile örtüşmektedir³⁷⁰.

Bunun tam tersi olarak tanrı suretlerinin yurtlarına dönmesi de Asur ile eski başkaldırmış devletlerarasında dostluk ilişkilerinin kurulduğunu simgelemektedir. Geriye dönüş söz konusu tanrısal varlıklarca mutlaka onaylanmalıdır. Nitekim tanruların eve doğru yolculuk yapmayı kabul etmesi gerekmektedir. Bunun tespit edilebilmesi için de kehanet sistemine başvurulmaktadır:

“[Büyük Tanrı Šamaš] bana [sorduğum sorulara] kesin bir [cevap ver] [Asur] krali [Esarhad]don'un [oğlu Šamaš-şumu-ukin bu yıl içerisinde] Sur İçi'ndeki (yani Asur) yüce tanrı [Marduk]'u elinden tutmalı ve [Bel(Marduk)]'u Babil'e götürmeli mi? Bu senin [yüce] varlığını ve büyük tanrı Marduk'u hoşnut eder mi?”

³⁶⁹ Altan Çilingiroğlu, “Tanrı Assur'a Bir Mektup”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C2, 1984, s.1-3.

³⁷⁰ A. Kuhrt, a.g.e., C. 2, s.176.

Bu tanrı heykeli yurduna gönderildiği zaman onun kültü için çalışan personel de onunla birlikte gider ya da kral tarafından yeni atamaları yapılırdı³⁷¹.

Tanrıların doğrudan insan işlerine katıldıkları inancını en iyi yansıtan nokta sadakat yeminleridir. Normal olarak kralın ve varislerin huzurunda yemin edilirdi. Nitekim herkes yemin etmek zorundaydı. Saray ve kraliyet ailesi, saray çalışanları, askerler ve eşleri kült personeli bir de “Asurlu büyük ve küçükler” yani bütün tebaa. Yemin ederken tanrının belirlediği uğurlu günlerde ve tanrı heykellerinin huzurunda resmi bir tören yapılırdı. Yemin bozanların karşı karşıya kalacağı tanrısal cezalar ve lanetler kan dondurucu ayrıntılarla tasvir edilirdi. Asurbanipal, Asur ile yemin antlaşmasını bozan bir Arap kabilesinin antlaşmalarda belirtilen lanetlere uğradığını şöyle anlatır:

“Arabistan’ın geri kalanı silahlarımın önünden kaçmıştı. Onların hakkından da kuvvetli Erra geldi. Öyle bir felakete uğradılar ki açlıktan ölmek için çocuklarının etini yediler. Benim ve tanrıların adına ettikleri yeminde yazılı bütün lanetleri sen (yani tanrı) onlara korkunç bir kader olarak verdin... Neden başımıza böyle bir felaket geldi diye sordular. Çünkü biz Asurun[büyük yem]inlerine bağlı kalmadık, Enlil’in gönlünü hoş tutan[kral]A[ssurbani]pal’in nezaketine karşı [günah] işledik”³⁷².

2.8. MEZOPOTAMYA MEDENİYETİ’NDE SOSYAL HAYATIN KONTROL ARACI OLARAK DİN ve HUKUK KAİDELERİ

İnsanlar tarihin erken dönemlerinden beri zorunlu olarak topluluklar hâlinde ve birbiriyle değişik ilişkiler içinde yaşamışlardır. Bu ilişkiler ailede, köyde ve kentte türlü biçimlerde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bu ilişkilerin uyum içinde devam etmesi topluluk hayatı bakımından son derece büyük önem taşımaktadır. Sosyal bir çevrede yaşayan ve bir topluluk meydana getiren insanlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde hukuk en önemli rolü oynamıştır. Diğer bir deyişle, hukuk, insanların yine insanlar için meydana getirdiği ve toplumun bekasını sağlamaya yönelik ortaya konulmuş kurallar bütünüdür. Yani nerede bir toplum varsa orada hukuk kuralları olmak zorundadır³⁷³.

³⁷¹ A. Kuhrt, a.g.e., C. 2, s.177.

³⁷² A. Kuhrt, a.g.e., C. 2, s.179-180.

³⁷³ Yusuf Kılıç, *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitapevi, Konya 2014, s. 13.

Bununla birlikte toplum nizamının vazgeçilmezi olan resmi hukuk kuralları bilindiği gibi yazının inkişafıyla mümkün kılınmıştır. Zira yazı öncesi dönemde hukuk kurallarından ziyade, örfi ve dini kurallar toplum içerisinde, ihtiyaç duyulan düzeni temin etmekteydiler. Nitekim Eski Yakındoğu kavimleri yazısız zamanlardan önce, yazılı kanunlar yerine *Pi-lul-da* denilen töre/örf-âdete göre yönetilirdi³⁷⁴. Ayrıca hukuk kurallarını sözlü kültür unsuru olan örfi ve dini kurallardan ayıran en önemli özelliği ise devlet cebriyle kendini gerçekleştiriyor olmasıdır. Nitekim bilindiği gibi “*Hukuk*”, hukuk kurallarından oluşmuş bir düzendir. “*Hukuk kuralları*” ise, devletin yetkili organları tarafından konulan ve insan davranışlarını düzenleyen ve cebir ile müeyyidelendirilmiş davranış kurallarıdır. Burada “müeyyide (yaptırım)” kavramı üzerinde durmakta yarar vardır: *Müeyyide*, hukuk kuralının ihlaline tepki olarak gösterilen ve devlet tarafından uygulanan cebirdir. Bu “*cebir*”, kişinin hayatına, hürriyetine, mal varlığına verilen bir zarar şeklinde ortaya çıkar. Bu gibi müeyyidelerle karşılaşmak istemeyen kişiler de hukuk kurallarına uyarlar. Böylece toplumsal düzen sağlanmış olur³⁷⁵. Öyle görülüyor ki, bir kuralın hukuk kuralı olduğunu söylemek için, her şeyden önce, söz konusu kuralın merkezi siyasal iktidar tarafından çıkarılması ve devlet tarafından yaptırımının denetlenmesi gerekmektedir. Nitekim bir kuralın hukuk kuralı olabilmesinin en önemli şartı devlet tarafından çıkarılmış olmasıdır³⁷⁶.

Machiavelli'ye göre hukuk bu yönüyle siyasal iktidarın toplumu tek taraflı olarak kurmasının, egemenin iradesinin topluma dayatılmasının bir aracıdır. Buradaki asıl gaye ise, ister korku isterse ikna yolu ile toplumun itaatini sağlanmasıdır. Egemen güç, bunu sağlarken “*tuzakları tanımak için tilki, kurtları ürkütmek için aslan gibi*” olmalıdır³⁷⁷. Nitekim Machiavelli'nin bu tanımından hareketle; tilki kurnazlığına ve aslan cesaretine malik olan siyasi erk, geniş halk kitlelerini itaat altında barındırabilmek ve hükmetmek gayesiyle, toplum tabanında hali hazır bulunan “din kurallarını” siyasi bakış açısıyla harmanlayarak hukuk maddelerini yaratmıştır. Bunu yaparken de hiç kuşkusuz gerek kendi meşruiyetini yüceltmek gerekse de toplum nizamına daha katı ve daha sabit bir karakter kazandırmak gayesiyle din kalkanını kullanmıştır. Zira herhangi bir ilkeye gönderme yapmadan siyasal iktidarın kullanılması mümkün değildir. Bir başka söyleyişle, yöneten, ne adına yönettiğini söylemek, yani meşrulaşmak zorundadır.

³⁷⁴ Arif Tekin, *Sümerler 'den İslam'a Kutsal Kitaplar ve Dinler*, Berfin Yayınları, İstanbul 2005, s. 83.

³⁷⁵ Kemal Gözler, *Genel Hukuk Bilgisi*, Ekin Kitapevi, Bursa 2008, s. 2-3.

³⁷⁶ Ertuğrul Uzun, *Hukukun Temel Kavramları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2012, s. 9.

³⁷⁷ Halis Çetin, “Egemenlik ve Hukuk ilişkisi Üzerine”, *C.Ü. İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 2, 2002, s. 2.

Hiçbir topluluk, benimsediği ve uymayı kabul ettiği bir ilke için siyasal iktidara rıza göstermedikçe kendisini yönetirmez. Bahsedilen durumun ortaya koyduğu gerçek, yönetmek için zorlayıcı gücün gerekli olduğu; fakat zorlayıcı gücün siyasal iktidar ilişkisinin sadece birinci yönünü oluşturduğudur. İdare edilenlerin, yönetenlerin otoritesini de kabul etmeleri, onu yönetici olarak meşru saymaları ise siyasal iktidar ilişkisinin ikinci boyutunu meydana getirmektedir³⁷⁸. Bu yönüyle hali hazırda inanan bir kitleyi, inancı doğrultusunda, yönetmek tarih boyunca birçok siyasi erk tarafından kullanılmıştır.

Hukuk kaidelerinin siyasi erk tarafından resmi bir ideoloji aracı olarak kullanılabilmesinin ve her şeyden önce resmiyet kazanabilmesinin yolunun, bu zorlayıcı ve nizam belirleyicisi olan kuralların yazıya geçirilmesi olduğunu evvelce dillendirmiştik. Ancak kanun hükümlerinin yazıya geçirilmesi bir noktada siyasi erki de sınırlandıran bir unsurdur. Zira bu yöntem ile toplumu yönetme fonksiyonunu üstlenenlerin yetkilerinin önceden bilinir olması, toplumun idare edilmesine ilişkin faaliyetlerinin de sınırlı olması ve dolayısıyla yöneticilerin keyfiyetini ortadan kaldırılması anlamına da gelir. Keyfi davranamayan yönetici de, bir ilke ya da bir yasa ekseninde hareket etmek durumunda kalacaktır. Dolayısıyla bu yasa ya da ilke, yöneticinin yetkilerini açıklığa kavuşturduğu ölçüde, aynı zamanda yöneticiyi sınırlandırmış, kurala bağlamış da olacaktır. Toplumun yönetilmesinin temel ilkelerini düzenlemiş olan bu yasalara, hem toplumun, hem de yöneticilerin uyması gerekir ki, arzu edilen sınırlı yönetim ya da keyfi olmayan yönetim uygulanabilir olsun³⁷⁹.

Bununla birlikte, modern öncesi iktidar ilişkileri daha çok doğüstü güç eksenlidir. Bu ilişkiler toplum dışı güçlerin din, mitoloji ve önderlerin telkinleri ile toplumda içselleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır. İktidar, bu toplumlarda kurumsallaşmamış ve süreklilik kazanamamıştır. Böylesi bir siyasi süreçte iktidarın beslendiği meşruiyet kaynakları da yine mitolojik ve dinseldir³⁸⁰. Bu hal çerçevesinde Eski Yakınoğu toplumlarında; siyasi erkin kalabalık kitleleri idare edebilmesinin en önemli yolu ise dini ve mitolojik inançları kullanmalarındır. Böylelikle krallar sözde tanrı lütfuna ve toplum huzuruna hizmet eden, özde ise keyfiyeti doğrultusunda çıkardığı

³⁷⁸ Adil Şahin, “Siyasal Düşünceler Tarihinde “Sınırlı Devlet” Fikrinin Kadimliği ya da Genel Kamu Hukuku Bağlamında İnsan, Özgürlük ve Devlet İktidarı Algısındaki Evrilme”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 3, 2011, s. 317-318.

³⁷⁹ A. Şahin, *a.g.m.*, s. 337.

³⁸⁰ H. Çetin, *a.g.m.*, s. 2.

kanunlarla idari yapısını ve nizamını toplum tarafından kabul görür bir perspektife çekebilen tek yetkili yöneticiler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Nitekim Eski Yakındoğu'da siyasi erk, din temelli yasayı siyasi meşrûyetleri için bir kalkan olarak kullanırken Sümerce *NĪG.SI.SÁ*, Akadça *MEŠARUM* Hititçe *handandatar* denilen “adalet” kavramının ardına saklanmışlardır³⁸¹.

2.8.1. Mezopotamya Hukukunda Dini Normlar

Medeniyetin inkişafında gerek çivi yazısının mucidi olmaları gerekse buldukları coğrafyanın ve sahip oldukları kültür birikiminin bir neticesi olarak Mezopotamya halklarının özellikle de Sümerlerin, “Dünya Medeniyet Tarihi”nde bir adım önde oldukları herkesçe kabul edilmektedir. Birçok alanda bayrağı göğüsleyerek ilklere imza atan “Sümer Kültürü” kanun yapma ve bunu kayıt altına alma hususunda da çağdaşlarından erken davranmıştır. Gerçekten de Eski Yakındoğu yasaları için bazı bilim adamları “çivi yazısı hukuku” terimini kullanmaktadırlar. Buna göre, Sümerlerin icadı olan çivi yazısını kullanan Mezopotamya toplumları tarihsel bir sıra içinde birbirlerinin hukuk sistemlerinden ve yasalarından etkiledikleri gibi, yine aynı şekilde bu yazı sistemini kullanan Hititler ve Hurriler de, hukuki belgelerini Sümer ve Babil örneklerine göre düzenlemişlerdir. Ayrıca bu belgelerin ve kavramların biçimsel olarak İsrailoğulları'nın da hukuk sistemini etkilediği düşünülmektedir³⁸².

19. yy'da gerçekleşen arkeoloji bilimindeki gelişmelere paralel olarak Eski Yakındoğu dilleri üzerine yapılan çalışmalar da hızlanmıştır. Netice olarak Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Küçük Asya'da yapılan arkeolojik kazılarla birlikte bahsi geçen bölgelerdeki sanat eserleri ve kil tabletler üzerine yazılmış uzun metinler gün yüzüne çıkarılmaya başlanmıştır. Antik şehirlerde bulunan evler, mabetler, pazar yerleri ve hatta kütüphanelerle birlikte medeniyetin doğduğu bu coğrafya hakkında bilgi sahibi olabilmemiz mümkün olmuştur. Bölgede yapılan arkeolojik çalışmalarla ele geçen materyaller daha ziyade anıt taşlar ve çeşitli dokümanlardan oluşmaktadır. Bunun neticesi olarak da dil üzerine yapılan çalışmalar hız kazanmıştı. Bahsi geçen dokümanlar arasında çalışmamızın ana malzemelerinden olan hukuk metinlerine de ulaşılmıştır. Bunlara kısaca değinmek gerekirse:

³⁸¹ Belkıs Dinçol, *Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2003, s. 20.

³⁸² B. Dinçol, *a.g.e.*, s. 3.

Ur-Nammu Kanunları: M.Ö. 2200 yılına tarihlenen kanun metnine Sümerlerin Ur şehrinde ulaşılmıştır. Büyük oranla tahrip edilmiş olan kanun metninin okunaklı beş parçası ele geçirilebilmiştir.

Ana-İttuşu Kanunları: Sümer kanunlarından birisi de “*Ana-İttuşu Kanunları*”dır. Bu kanunlar 11 adet olarak Ninova’daki Asurbanipal Kitaplığında bulunmuştur. Ana İttuşu (vadesi gelinceye kadar) deyimi ile başladığı için böyle adlandırılan yasanın ne zaman ve kim tarafından ortaya konduğu bilinmemektedir.

Lipit-İştur Kanunları: M.Ö. 19 yy.’a tarihlenen ve Nippur kazılarında ele geçirilen kanun metninde 38 adet kanun maddesi mevcuttur.

Eşnunna Kanunları: Akadça olarak yazılmış olan metin 61 maddeden oluşmaktadır. M.Ö. 1950 yılına tarihlenen kanun metni Eşnunna şehri kazılarında ele geçirilmiştir.

Hammurabi Kanunları: Bugüne kadar ulaşılmış olan kanun metinleri içerisinde en muazzam yapıya sahip olan kanun metni, ünlü Babil kralı Hammurabi’ye aittir. M.Ö. 18 yy.’a ait olduğu tespit edilen kanun metninin kendinden önceki yasalarla da yakinen ilişkili olduğu düşünülmektedir.

Orta Asur Kanunları: M.Ö. 15 yy. tarihlenen kanun metni 10 ayrı tabletten oluşmaktadır³⁸³.

Özellikle Mezopotamya’da, M.Ö. 3000’lerden itibaren tanzim edilmeye başlanan vesikalarda kendini gösteren hukuki muamele anlayış ve ananesinin var olduğu, vesika tanzim işinin ve şahit kaydının aynı zamanda bir hukuki müeyyideye işaret etmekte bulunduğu, bu müeyyidenin ise toplumda onu kullanan bir teşekküle veya zümreye delil teşkil ettiği dikkatten uzak tutulmamalıdır³⁸⁴. Bu noktadan hareketle belki de tıpkı yazının icadı gayesinde olduğu gibi Sümer hukukunun inkişafında da ekonomik kaygıların ön planda olduğu düşünülebilir. Lakin başta Sümer hukuku olmak üzere, gerek Mezopotamya’da gerekse Eski Anadolu’da hukukî kuralların, aslında dini bir kökene sahip oldukları iddia edilebilir. Gerçekten bu kurallar, hem çıktıkları kaynak, hem de nitelikleri bakımından dini özellik taşıyan kurallardan farklı değildir. Zira Mezopotamya medeniyetinin siyasi yapısını göz önüne aldığımızda, teokratik devlet nizamının varlığını görmemizin, yani kralların kendi tanrıları tarafından görevlendirildiklerinin vesikalarda açıkça beyan edilmesi ve hukukun siyasi bünyenin

³⁸³ Edwin M. Good, “Capital Punishment and Its Alternatives in Ancient Near Eastern Law”, *Stanford Law Review*, Vol. 19, No. 5, 1967, s. 947; E. Memiş, *a.g.e.*, s. 148-159.

³⁸⁴ Emin Bilgiç, “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi”, *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 21, S. 3/4, 1963, s.104-105.

dâhilinde şekillenmiş olması bu düşünceyi doğrular durumdadır. Özetle, Mezopotamya’da kralların varlık kudreti tanrıya dayandırıldığı gibi, yazı ile tespit edilmiş hukuk ve bilhassa kanun metinleri de tanrının buyruğu olarak anlaşılmıştır. Dolayısıyla bununla insanlara hangi davranışlarda bulunmalarının ve hangi davranışlardan kaçınmalarının tanrı tarafından ödüllendirilmek veya cezalandırılmaktan kurtulmak için gerekli olduğu gösterilmiştir³⁸⁵.

Mezopotamya coğrafyasındaki hukuk kavramının din temelli olduğunun en iyi kanıtı ise toplum tarafından adaletin koruyucusu ve yerine getiricisi olarak bir tanrının tespit edilmiş olmasıdır. Nitekim Sümer toplumunda güneş tanrısı DİNGİR UTU adaletin koruyucusu olarak kabul edilmiştir. Çünkü güneşin karanlıkları aydınlattığı gibi, faili meçhul gizli işlerin de aynı şekilde aydınlatılıp açığa çıkarılacağına inanılıyordu³⁸⁶.

Sümer krallarından İşme-Dagan’ın kendisini övdüğü ilahisinde Tanrı UTU’nun adalet dağıtıcı misyonu dillendirilmiştir. Buna göre:

“Utu adaleti ve doğruluğu ağzıma koydu,

Halka hüküm ve kararı tam olarak vermek için,...

Utu, Ningal’in doğurduğu oğul,

Benim payım olarak verdi bana”³⁸⁷

Antik Yunan’da, Mısır’da ve Hitit toplumunda kadın olarak betimlenen adalet tanrıçası, Sümerlerde eril bir formda yani tanrı olarak tasvir edilmiştir. Mezopotamya coğrafyasında tanrı UTU’nun malik olduğu saygınlığı anlamak için Sümerli kâtip Ludingirra’dın yazdığı tabletleri incelemek yeterli olacaktır:

“Ur-nammu’nun 16 yıllık krallığı süresince yaptığı en önemli işlerden biri de ülkemizde yazılı olarak bir kanun çıkarması olmuş. O tarihten sonra Sümerin bütün mahkeme kararları bu kanuna göre uygulanmaktadır. Ur-Nammu’nun bu kanunu büyük bir taş üzerine yazdırarak güneş tanrımız UTU’nun tapınağına koydurduğu söyleniyor...Bizim Güneş Tanrımız adaletin koruyucusudur”

“doğruluğun gemisi rüzgârda gider, tanrı UTU ona bir liman bulur. Fenalığın gemisi de rüzgârda gider, fakat o kıyılara sürüklenir”³⁸⁸ denilmektedir.

³⁸⁵ Y. Kılıç, *a.g.e.*, s. 18-19.

³⁸⁶ E. Memiş, *a.g.e.*, s.147

³⁸⁷ S. N. Kramer, *a.g.e.*, s. 205-206.

Ayrıca Sümerler, kader tayin eden tanrılardan birisi olarak kabul ettikleri Güneş Tanrısı Utu'yu, Tanrı Enlil'in yarattığına inanmışlardır. Sümer dönemine ait olan ve kazmanın ortaya çıkarılışını ve kutsanmasını anlatan “*Kazmanın Yaratılışı*” şiirinin giriş bölümünde Tanrı Enlil'in yaratıcılığı şöyle dile getirilmiştir:

*“Efendi, verdiği nimetlerin gerçek yaratıcısı olan
Kararları değiştirilemeyen Efendi,
Topraktan ülkenin tohumunu filizlendiren Enlil,
Yerden göğü ayırmayı düşündü,
Gökten yeri ayırmayı düşündü”.*

Böylece Enlil, gökyüzünü yeryüzünden ayırdıktan sonra göklerin aydınlanmasını Ay Tanrısı NANNA ve Güneş Tanrısı UTU ile diğer gezegenler ve yıldızlar vasıtasıyla sağlamıştır³⁸⁹.

Mezopotamya'da her kentin bir baş tanrı için inşa edildiği ve tanrının evi olduğu düşüncesi vardır. Bundan dolayı Sümer memleketinde, her bir şehir devletinin bir koruyucu tanrısı veya tanrıçası olduğu düşünülmüştür. Örneğin Sümer ülkesinin dinsel merkezi olan Nippur'da Hava Tanrısı Enlil, Ur'da Ay Tanrısı NANNA, Uruk'ta Aşk Tanrıçası İNANNA bu şehirlerin koruyucusu olarak kabul görmüşlerdir. 16 Sippar şehrinin ise Güneş Tanrısı Utu için kurulduğuna inanılmıştır. Sippar şehrinin Güneş Tanrısı için kurulmuş olduğu Tufan mitinde şöyle dile getirilmiştir:

*“Krallığın ... gökten indirdikten sonra
... Beş şehir kurdu ... temiz yerde,
Onların adını verdi, onları kült merkezi yaptı.
Bunlardan ilk şehir Eridu'yu önder Nudimmud'a verdi,
İkincisi Badtibira'yı ... verdi
Üçüncüsü Larak'ı Endurbilhursag'a verdi,
Dördüncüsünü, Sippar'ı, kahraman Utu'ya verdi”³⁹⁰*

Ayrıca din bazlı hukuk sistemine kanıt olarak verilebilecek bir diğer örnek ise kralın hukuk sistemi içerisinde üstlendiği misyondur. Nitekim adaletin yeryüzündeki temsilcileri hâkimlerdi. En büyük hâkim ise kraldı. Fakat kralın mahkemede bulunmadığı hallerde vekili olarak *Sukkailer* davalara bakardı. Ayrıca bu kanıtlara

³⁸⁸ H. Argun Bozkurt, *Hukukun Öyküsü*, Yazarın Kendi Yayını, Ankara 2006, s. 33.

³⁸⁹ Ebru Uncu, “Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü”, *History Studies*, Vol. 5, 2013, s. 351.

³⁹⁰ S. N. Kramer, *a.g.e.*, s. 129; E. Uncu, *a.g.m.*, s. 351.

mahkemelerin belli bir binada değil mabedin veya şehrin kapısında yapıldığı da eklenebilir³⁹¹. Tapınak kapılarının yasal işlemlerle ilişkisi olduğu hakkındaki bir pasaj hukuk ve düzenin parçalanmasının anlatıldığı “Sümer ve Ur’un Düşüşüne Ağıt” metni içerisinde yer alır:

Burada “*Hükümdar eskiden ant içilen Duplamah’da (Ur’daki Ay Tanrısı Tapınağının Kapısı) verilmezdi. Mahkemeye taht kurulmaz ve adalet yerine getirilmezdi*”³⁹² denilmektedir.

Tüm bu bahsi geçen ve dinin yaptırım gücünün hukuk üzerindeki etkisinin ve bu etkinin erk tarafından ne denli kullanıldığının gözlenebilmesi için öncelikle Mezopotamya hukuk metinlerine göz atılması gerekmektedir. Daha önce de değindiğimiz gibi, Mezopotamya kralları tıpkı siyasi yönetme yetkisini tanrıdan aldıklarını iddia ettikleri gibi kanun koyucu misyonlarını da tanrıdan aldıkları iddiasında bulunmaktadırlar. Böylelikle oluşturulan kanun metinlerinin *prologue* ve *epilogue* kısımlarında bunu rahatlıkla dile getirmekte ve böylece hukuksal meşruiyetlerini ilahlaştırmaktadırlar. Bununla birlikte kanun yapma yetkisini tanrıdan aldığı iddiasında bulunan bir kralın toplum nazarında yanlış yapabilme lüksü de ortadan kaldırılmış olmaktadır. Ancak konu çok yönlü bir bakış açısıyla ele alındığında ise kanunların tanrısal yaptırım taşıması gerçek inanır bir kralın toplum üzerindeki salt monarşik baskısını da bir noktaya kadar kaldırmakta belki de gerçek manada bir adalet icra etmelerini sağlamaktaydı. Zira kanun yapıcı kral, çıkardığı kanunlara karşı çıkanların salt siyasi erke değil, tanrı buyruğuna da karşı çıktığını dillendirmektedir. Böyle bir yol izlenmesi neticesinde suça karşı verilen cezanın çift başlı bir gazabının olduğuna da işaret etmektedir. Tebaasına böylesi bir gözdağı veren kralın bu halden sorumsuz olabilmesi de mümkün görülmemektedir. Nitekim kral kanunları kendisi çıkarmış olsa da yasalara karşı gelmesi durumunda, belki devlet yaptırımından kurtulabilirdi. Lakin tanrının gazabından kurtulması hiç de kolay değildi. Hal bu iken tüm yönetme lüksünü elinde bulunduran erkin neden kendi idaresine dair bir kısıtlama getirebilecek olan bu kanun hükümlerini yürürlüğe koyduğu sorusuna cevap aramak gerekmektedir. Bilindiği gibi kanunların yasallaştırılması toplumda meydana gelen farklılaşmaların bertaraf edilmesi gayesiyledir. Nitekim tarihi boyunca bir çok halk tarafından istila ve iskan edilmiş Mezopotamya topraklarında biri diğerine baskın olmak üzere bir çok halk aynı

³⁹¹ E. Memiş, *a.g.e.*, s.147.

³⁹² A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. 1, s. 86.

dönem içerisinde sınırlı mekanlar dâhilinde tek bir idare altında yaşamaya mecbur kalmışlardır. Bunun neticesinde idareyi elde bulunduran kral birbirinden farklı yönlerle ayrılmış ancak aynı siyasi çatı altında yaşamlarını idame ettiren bu toplulukları düzen içerisinde tutabilmek amacıyla kanunlar icra etmiştir. Ayrıca bunu yaparken de sürekli olarak bozulan düzenden dem vurulmuş, böylelikle de kendinden önceki siyasi sistemin oluşturduğu tüm idari yapıları yıkılarak halkın en çok ihtiyaç duyduğu hak ve adalet duygusu kamçılanmıştır. Bu amaç doğrultusunda da tanrısal bir seçimle siyasi erki elinde bulundurduğunu söyleyen kral yine aynı yöntemle bu kez de kanun yapıcı rolünü yine ilahlar aracılığıyla halka sunduğunu lanse etmektedir. Netice itibari ile bir bakıma kral sükûn içerisinde bir idare gerçekleştirebilmek gayesiyle kendi rızası ve kendi belirlediği biçimde bazı haklarından feragat etmiş gibi görünmektedir.

Ancak kanun yapıcılıkta izlenen bu formülün bir başka izahı da kralların tanrılar karşısındaki acziyeti olabilir. Nitekim Mezopotamya Kanunları'nda şahit olduğumuz bu gayretleri Sümer din ve devlet anlayışı ile izah edebiliriz. Zira krallar Mezopotamya tarihi boyunca kendisini tanrılara yaranmak durumunda hissetmiştir. Bunun dışında Mezopotamya kavimlerinde birinden diğerine geçen ve hepsine hâkim olan görüşe göre Kral “büyük halkın çobanı”dır ve efendileri olan tanrılara karşı tebaasının refahından sorumludur³⁹³.

2.8.2. Urukagina (Reform Talimatnamesi) Kanun Metninde Dini Normlar

M.Ö. 2375 yılında Lagaş tahtında oturan Urukagina Sümerce ilk hukuk metinlerini ortaya koyan kral olarak bilinmektedir³⁹⁴. Ancak Urukagina'nın eldeki metni doğrudan doğruya kanun olarak kaleme alınmış değildir. Tarihî kitabeler içerisinde yer almış olan bu metinler esas itibariyle bir “reform talimatnamesi” mahiyetindedir. Bununla birlikte alanın uzmanları tarafından bu metne kanun adı verenler de bulunmaktadır. Bu talimatname, kralın, Lagaş tanrısı Ningirsu ve tanrıça Bau ile tanrıça Nanşe'ye ithafen yaptırdığı mabetlerden, kanallardan ve şehir surlarından kısaca bahseden bir *prologue* ve aynı mahiyette bir *epilogue* da ihtiva etmekte, bu iki kısım arasında asıl kanun metni bulunmaktadır³⁹⁵. Kanunların hemen başında arkaik ve destansı bir üslupla eski günler özlemle anılmaktadır. Kimsenin kimseyi aldatmadığı ve

³⁹³ E. Bilgiç, *a.g.m.*, s. 116-117.

³⁹⁴ R. Yıldırım, *a.g.e.*, s.86.

³⁹⁵ E. Bilgiç, *a.g.m.*, s. 107-108.

düşmanlığın olmadığı eski güzel günlerden sonra toplumsal bütün dengeleri alt üst eden bir çürüme süreci başlamıştır. Urukagina yolsuzlukların arttığını tapınağa ait olan hayvan ve tarlaların rahipler tarafından yağmalandığını bununla kalmayarak *Ensi* ve rahiplerin ortak hareket ederek tapınak adına kutsal ne varsa *Ensi* ve askerleriyle ortak kazançlar için seferber edildiğini anlatmıştır. Urukagina rahiple kral arasındaki yeni yeni başlayan çıkar uyuşmazlığını da görmüş ve yasalarında bunu düzeltme yoluna gitmiştir³⁹⁶.

Nitekim Urukagina'nın hükümdarlığından kalma bir dizi yazıt, kendi idaresinden önce kentin içine düştüğü olumsuz durumu anlatır. Buna göre Lagaş kenti tamamen yozlaşmış rahipler ve zenginler tarafından yönetiliyordu ve fakirlerle güçsüzler açık ve korku içinde yaşıyordu. Lagaş halkı adına kullanılması gereken tapınak arazisi, ulusal parkların hırslı park koruyucuları tarafından kullanılması gibi, vicdansız tapınak personeli tarafından kendi çıkarları için kullanılıyordu. İşçiler ekmek için dilenmek zorunda kalıyordu. Çıraklar ise ücret alamıyor, yiyecek bulabilmek için çöpleri karıştırıyordu. Memurlar beyaz koyunların kırılmasından, ölümlerin gömülmesine kadar her şeyden ücret istiyordu. Zira ölen yakınlarını defnetmek için görevliye yedi kupa bira, 429 somun ekmek vermek durumundaydılar. Vergi yükü o kadar dayanılmaz bir hale gelmişti ki, anne-babalar borçlarını ödeyebilmek için çocuklarını köle olarak satmak zorunda kalmaktaydılar³⁹⁷.

“Urukagina Kanunları”nın *prologue* kısmı:

“O zamanlar (vaktiyle) adalet vardı. Enlil'in kahramanı Ningirsu (Lagaş kenti baş tanrısı) Urukagina'ya Lagaş'ın krallığını ihsan ettiği zaman, 36.000 kişi arasından onu seçtiği zaman...”³⁹⁸.

Görüldüğü gibi “Urukagina Kanunları”nın *prologue* kısmında kendisinin tanrı Ningirsu tarafından 36.000 kişi arasından seçilerek Lagaş kentinin idaresine, tanrısal bir tercihle getirildiğini dillendirmektedir. Nitekim böylelikle Urukagina toplum nizamı için oluşturduğu kanun metnini bir noktada iktidarını meşrulaştırdığı bir arena olarak kullanmıştır.

³⁹⁶ R. Yıldırım, *a.g.e.*, s.86.

³⁹⁷ S. W. Bauer, *a.g.e.*, s. 111-112.

³⁹⁸ E. Memiş, *a.g.e.*, s.149.

Epilogue kısmında ise Lagaş kralı Urukagina kendi yaptığı reformları şöyle dile getirmektedir:

“Enlil’in cenkçisi Ningirsu, Urukagina’ya krallığı verdiği zaman o eski adetleri yeniden tesis etti. Beyaz bir koyun, bir kuzu için verilen vergilere bakan müfettişi kaldırdı. Rahiplerin saraya getirdikleri vergilere bakan müfettişi kaldırdı. Artık Ningirsu’nun toprakları içinde hiç müfettiş yoktu. Mezara bir ölü konursa, rahip kendi içeceği için üç testi bira, yiyecek olarak 80 ekmek, bir yatak ve bir oğlak alacaktır. Hiçbir yerin rahibi artık fakirin anasının bahçesine zorla giremez... Bundan böyle kimse dul ve yetimlere haksızlık yapamaz. Urukagina Ningirsu ile anlaşmayı aktetti”³⁹⁹.

Bu noktadan hareketle Urukagina, tanrı Ningirsu ile yaptığı anlaşmanın bir ürünü olarak lanse ettiği kanun maddelerinde ya da bir diğer deyişle reform talimatnamesinde dini kullanarak, din simsarlarına bir darbe vurmuştur. Nitekim burada güdülen gaye toplum nizamından ziyade kralın kendi bekası önünde bir engel olarak gördüğü ruhban sınıfına bir ket vurabilmek çabasıdır. Zira ilk hedef olarak toplum yozlaşması olarak dinin art niyetli kullanılmasına dikkat çekmekte ve bunun sorumlusu olarak gördüğü din adamları sınıfının en büyük güç kaynağı olan ekonomik gelirlerine sınırlama getirmektedir. Böyle bir yöntemle güdülen yol belki de dini bakımdan rahipler üstü otoritenin kral olduğu ve asıl vergi gelirinin tapınaktan ziyade saraya nakledilmesi gerekliliğine vurgu yapmaktır. Nitekim Urukagina’nın, tapınak görevlilerinin bir noktada gasp ederek köylülerin ellerinden aldıkları tarlaları iade ederek ekonomik sirkülasyona dinamizm getirmeye çalıştığı açıktır.

Bunun sonucu olarak da Urukagina vergi tahsildarlarının çoğunu azletmiş ve tapınağa aktarılan vergileri düşürmüştür. Ayrıca temel hizmetlerin ücretlerini iptal etmiştir. Memurların ve rahiplerin, insanların borçlarına karşılık topraklarına ve mallarına el koymalarını yasaklamış ve borçlara af önermiştir⁴⁰⁰. Çıkar amaçlı oluşturulmuş kadroları ve külfet konumundaki bürokrasiyi dağıtmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla aynı zamanda dinsel ve dünyevi işleri birbirinden ayırarak rahiplerin yetkilerini sınırlandırmıştır⁴⁰¹.

³⁹⁹ E. Memiş, *a.g.e.*, s.149-150.

⁴⁰⁰ Tarihte suçlara karşı öngörülen ilk af Urukagina Kanun Metni’nde yer almaktadır. bkz. B. Dinçol, *a.g.e.*, s. 5.

⁴⁰¹ S. W. Bauer, *a.g.e.*, s. 112-113.

2.8.3. Ur-Nammu Kanun Metninde Dini Normlar

Urukagina'nın talimatname metninden sonra, Mezopotamya'da tam kanun formuna haiz olarak elimize geçen vesika, III. Ur Hanedanı'nın ilk kralı olan ve M.Ö. 2100 tarihlerine koyabileceğimiz Ur-Nammu'ya aittir. Bu Sümer kralının İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi Nippur Koleksiyonu arasında 3191 envanter numarasında kayıtlı olan kanununa ait tablet maalesef çok okunaklı bir biçimde ele geçirilememiştir. Fakat mevcut kısımdan kanunun içeriği öğrenilebilmektedir. Eldeki nüsha Hammurabi zamanına ait yâni takriben M.Ö. 1700 tarihlerinden bir kopya olmakla beraber, kanun metninin aslının Ur-Nammu zamanında oluşturulduğu bir gerçektir. Nitekim Ur-Nammu, zamanından sonraki metinlerde de kanun koyucu olarak zikredilmektedir⁴⁰².

“Ur-Nammu'nun 16 yıllık krallığı süresince yaptığı en önemli işlerden biri de ülkemizde yazılı olarak bir kanun çıkarması olmuş. O tarihten sonra Sümer'in bütün mahkeme kararları bu kanuna göre uygulanmaktadır. Ur-Nammu'nun bu kanunu büyük bir taş üzerine yazdırarak güneş tanrımız UTU'nun tapınağına koydurduğu söyleniyor; ama Ur'a saldıran düşmanlar onu parçalamış olmalı ki, şimdi ortada yok”

“Ur-Nammu onu yalnız taşa yazdırmakla kalmamış, ayrıca kil üzerine de yazdırarak, yönetimi altında olan şehirlere, yargıçlara ona göre karar versinler diye göndermiş. Daha sonra okul kitaplarına da onun kopyaları konulmuş”⁴⁰³.

Bununla birlikte alanın uzmanları tarafından Ur-Nammu Kanun Metni'nin Ur-Nammu'nun oğlu Şulgi tarafından yayınlanmış olabileceğini iddia edenler de bulunmaktadır⁴⁰⁴.

Ur-nammu Kanunu'nun uzun bir *prologue* vardır. Bu *prologue* teolojik, tarihî ve ahlaki olmak üzere üç kısma ayrılabilir. Teolojik kısımda Ur şehrinin tanrılar tarafından Sümer ve Akad krallığının merkezi olarak seçilmesinden bahsederken, tarihî kısımda ise kral Ur-Nammu'nun Sümer ve Akad memleketleri üzerinde hâkimiyetini sağlamak için giriştiği faaliyetlerden bahsedilmektedir⁴⁰⁵. Nitekim *Ur-Nammu Kanunları*'nın *prologue* kısmında, dünya yaratıldıktan ve Sümer'in ve Ur şehrinin kaderi tayin edildikten sonra Sümer panteonunun büyük tanrılarında Anu ve Enlil'in Ur kralı olarak Ay Tanrısı NANNAR'ı gösterdikleri, sonra Sümer'i ve Ur şehrini onun adına yönetmek için Ay Tanrısı tarafından Ur-Nammu'nun seçildiği yeni kralın ilk işinin Ur aleyhine gelişen

⁴⁰² E. Bilgiç, *a.g.m.*, s. 108.

⁴⁰³ Muazzez İlmiye Çığ, *Sümerli Ludingirra*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012, s. 71-72.

⁴⁰⁴ Gürkan Gökçek- Faruk Akyüz, “Sümer Kanunları”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.9, S.1, Elazığ 2013, s.5.

⁴⁰⁵ E. Bilgiç, *a.g.m.*, s. 108.

Lagaş şehirleri ile savaştığı ve Lagaş kralı Namnahani'yi Nammar'ın kudretiyle öldürdüğü ve Ur'un eski hududutunu yeniden tespit ettiği anlatılmaktadır⁴⁰⁶. Böylelikle kanun metninin bu kısmından Ur-Nammu'nun kanun yapma yetkisini tanrıca NANNA'dan aldığı anlaşılmaktadır⁴⁰⁷.

Son olarak da kanun metninin ahlâkî kısımda ise Sümer memleketindeki bürokratik suiistimallerden ve kralın reformları ile bunları bertaraf ettiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca kralın çeşitli tartıları ve ölçüleri ıslah ettiğinden, sakatları, yetimleri ve fakirleri kötü muamele ve suiistimallerden koruduğundan bahsedilmektedir. Asıl kanun maddeleri kısmından ise sadece 22 si mahfuz kalmıştır. Ayrıca eldeki tabletin, kanun serisinin ilk kısmını ihtiva ettiği muhakkaktır. Şüphesiz kanunun daha birçok maddeleri ve sonunda da bir *epilogue* bulunmakta idi.⁴⁰⁸ Ancak bu güne kadar yapılan çalışmalarla, mevcut olduğu düşünülse de, *Ur-Nammu Kanunları*'nın *epilogue* kısmına ulaşılammıştır.

2.8.4. Ana-İttuşu Kanun Metninde Dini Normlar

Ninova'daki (Kuyuncuk) Asurbanipal Kitaplığı'nda 11 tablet halinde bulunan ve Asurlu kâtiplere Sümerce öğretmek için Sümerce-Asurca olmak üzere çift dilde yazılmış olup, çeşitli kanunları ihtiva eden bir seri tablete, ilk kelimesinden dolayı *Ana-İttuşu* (vadesi gelene kadar) serisi adı verilmiştir. Bu kanunların kim tarafından, hangi şehirde ve ne zaman çıkarıldığı bilinmemektedir. Fakat bazı maddelerin *Ur-Nammu Kanunları* ile benzerlik göstermesi, *Ana-İttuşu Kanunları*'nın da III. Ur Sülalesi zamanında (M.Ö.2060-1960) çıkarılmış olabileceği kanaatini uyandırmaktadır. *Ana-ittuşu* serisinin 7. tabletinde III. ve IV. sütunlarda aile hukukuna ait 6 madde vardır⁴⁰⁹. *Ana-İttuşu* serisinin sağlam ele geçmiş olan kısmında din-siyaset ilişkisine ışık tutacak bilgilere rastlanmamaktadır. Daha doğrusu Eski Mezopotamya kanunlarında gelenekselleşmiş olan *prologue* ve *epilogue* kısımlarında kralların iktidarın temini ve devamı ya da kanun metninin bekasının sağlanması için tanrıların kudretine ve himayesine sığındıkları ifadeleri yer almamaktadır.

⁴⁰⁶ E. Memiş, *a.g.e.*, s.150-151.

⁴⁰⁷ B. Dinçol, *a.g.e.*, s. 5.

⁴⁰⁸ E. Bilgiç, *a.g.m.*, s. 108.

⁴⁰⁹ E. Memiş, *a.g.e.*, s.151-152; R. Yıldırım, *a.g.e.*, s.87.

2.8.5. Lipit-İştar Kanun Metninde Dini Normlar

III. Ur Sülalesi'ni takip eden İsin-Larsa devrinde (M.Ö.1960-1750), Sami Amuru göçleri yüzünden, şehirlerdeki ahlak ve adetler de çok değişmişti. Bundan dolayı, yeni devrin otoriteleri, yeni ihtiyaçlara göre, yeni kanunlar çıkarmışlardı. Mevcut kanunları ilk değiştiren İsin Sülalesi krallarından Lipit-İştar'dır⁴¹⁰.

Başlangıcı M.Ö. 2000 tarihlerine rastlayan ve 200 yıldan fazla devam etmiş olan İsin Hanedanı'nın beşinci kralı Lipit-İştar'ın kanunu Sami kanunlarının başında gelir. Takriben M.Ö. 1920 yıllarında tahta geçmiş ve 11 yıl hüküm sürmüş olan Lipit-İştar'ın kanunu Nippur'da ele geçmiştir. *Lipit-İştar Kanunları*; yirmi sütun halinde ve her sütunda 60 satırdan oluştuğu gibi toplamda 1200 satır kadardır⁴¹¹.

Lipit-İştar Kanunları'nda dikkate değer ilk nokta şüphesiz kralın Sami asıllı olmasına karşın kanun metnini Sümer dilinde naksettirmiş olmasıdır. Bu noktada iki önemli husus dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki ve en önemlisi din dilinin Sümerce olması ve Sami halkları içerisinde de Sümer tanrılarının büyük bir saygıya haiz olmasıdır. Zira kanun metninin *prologue* kısmında kral Lipit-İştar dini meşruiyetini Sümer tanrıları Anu ve Enlil'e dayandırmaktadır. Bu durum da Akad aristokratları arasında da Sümer dininin benimsenmiş olduğunun bir kanıtıdır. Buradan hareketle ikinci önemli nokta ise Lipit-İştar'ın hükmettiği teba büyük çoğunlukla Sümer kökenlidir. Bu hal doğrutusunda tebasıyla kendisi arasında ırk farkı bulunan kral dini birlikteliğe vurgu yaparak siyasi otoritesini güçlendirmeye çalışmıştır denebilir. İlk bakışta halka hitaben yazılan bu kanun metninin geniş halk kitleleri tarafından anlaşılabilir olması için onların dilinde yazılmış olması gayet normal görülse de dönemin okur-yazar oranı bir yana bırakılacak dahi olsa, şayet amaç halkı bilinçlendirmek ise Eski Mezopotamya toplumlarında yaygın olarak kullanılan "çift dilli" bir yazım tarzının kullanılabilirliği göz ardı edilmemelidir.

Prologue, kanun maddeleri ve *epilogue* olmak üzere üç kısımdan oluşan *Lipit-İştar Kanunları*'nın daha sonraki *Hammurabi Kanunları*'yla benzerliği dolayısıyla bilim dünyasınca bu yasaların prototipi olduğuna düşünölmektedir⁴¹². Zira her iki kanun metninin *prologue*'da aynı tanrılara yani tanrılar Anu ve Enlil'e saygı ve övgü betimlemeleri yapılmaktadır. Nitekim *Lipit-İştar Kanunları*'nın *prologue* ve *epilogue*

⁴¹⁰ E. Memiş, *a.g.e.*, s.151-152; R. Yıldırım, *a.g.e.*, s.87.

⁴¹¹ E. Bilgiç, *a.g.m.*, s. 109-110; Francis R. Steele, "The Lipit-Ishtar Law Code", *American Journal of Archaeology*, Vol. 51, No. 2, 1947, s. 158.

⁴¹² R. Yıldırım, *a.g.e.*, s.87; Ernst Weidner "Dünyanın En Eski Kanunnameleri", (çev. Hasan Sevimcan), *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1/2, 1950, s.380; F. R. Steele, *a.g.m.*, s. 162.

Hammurabi Kanunları'ndaki *prologue* ve *epilogue* ile büyük bir benzerlik göstermektedir. *Prologue*'da tanrıça Ninisinna'nın İsin hâmisini seçtiğinden, Kral Lipit-İştar'ın büyük tanrılar olan Anu ve Enlil tarafından "memlekette adaleti tesis etmek, şikâyetleri bertaraf etmek" ve "Sümerlilere ve Akadlılara iyilik getirmek" üzere seçtiğinden, kendisinin Nippur, Ur, İsin, ve Sümer-Akad halkını, II. Ur Hanedanı'nın düşmesine sebep olanların esaretinden kurtardığından bahsedilmektedir⁴¹³.

Lipit-İştar Kanunları'nın *prologue* kısmında şu ifadeler yer almaktadır:

"Tanrılar babası Büyük Anu ve memleketin kralı Enlil, kaderleri tayin eden bey, Anu'nun kızı Ninisinna 'ya.... Onun parlak anlı... ve ... için...onlar Sümer ve Akad krallığını ona verdikleri zaman onun şehri İsin'de Anu tarafından iyi idare yerleştirildi. Anu ve Enlil Lipit-İştar'ın akıllı çobanı, memlekette adaleti kurmak, şikayetleri durdurmak, Sümer ve Akad'a huzur getirmek için çağırdılar. Onun ismi Nunammir tarafından söylenmiştir. Sonra ben Lipit-İştar, Nippur'un mütevazi çobanı, Ur'un yiğit çiftçisi, Erudu'yu terketmeyen, Urug'un yakışıklı beyi, İsin Kralı, Sümer ve Akad'ın kralı, İnanna'nın hoşuna gittim. Enlil'in emrini dinleyerek Sümer ve Akad'a adaleti yerleştirdim"⁴¹⁴.

Ayrıca *Lipit-İştar Kanunları*'nın *epilogue* kısmında bütün Eski Yakındoğu krallarının ölümünden sonra eserlerini korumak için sığındıkları dua ve beddua formülünü görmekteyiz. İlgili kısmın muhtevası şöyledir:

"UTU'nun yüksek emirlerine uygun olarak Sümer ve Akad'ın gerçek adalete bağlı kalmalarını temin ettim. Gerçekten ben Lipit-İştar, Enlil'in oğlu düşmanlığı ve ayaklanmaları Enlil'in emriyle yok ettim. Ağlamaları, sızlamaları ve yaşları dindirdim. Hak ve adaletin yaşamasını sağladım. Sümer'e ve Akad'a mutluluk getirdim. Sümer'e ve Akad'a mutluluğu yerleştirdikten sonra bu taşı diktim. Bu taşta zarar vermeyenin, eserime hasar vermeyenin, yazularını silmeyenin, üzerine kendi adını yazmayanın ömrü uzun olsun. Ekur'da yükselsin, Enlil'in parlak alını onu küçümsemesin. Fakat taşta zarar verene, eserimi bozana, kaidesine girene, üzerine kendi adını yazana lanet olsun. Bu lanet, onun yerine de başkasını koyacaktır"⁴¹⁵.

⁴¹³ E. Bilgiç, *a.g.m.*, s. 110; F. R. Steele, *a.g.m.*, s. 158.

⁴¹⁴ E. Memiş, *a.g.e.*, s.153.

⁴¹⁵ E. Memiş, *a.g.e.*, s.153.-154.

Lipit-İştar Kanunları'nın *epilogue* kısmından da anlaşılacağı gibi kral her ne kadar ilahi mahiyette olsa ve yarattığı kanun nizamı tanrıların lütfuyla oluşturduğunu söylese de eserinin hükmünün geçersizliğinden korkmaktadır. Toplumsal yapıyla alakalı olan hukuk yaptırımları değişime gebe bir yapı arz ettiğinden ve her ne kadar ebedilik iddiasında bulunsa da ölümsüz olmadığının bilincinde olan kral, eserinin korunması ve bozulmaması ya da başka bir idareci tarafından sahiplenilmemesi amacıyla dini kalkan olarak kullanmıştır. Böylece kanun metninin önce korunması ve uygulanması yönünde dua edilmiş ardından da kral ve eserine karşı olumsuz olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durumla karşılaşıldığında bunu yapan kişi ya da toplumlara caydırıcı bir güç olarak yine dinin korkutucu ve cezalandırıcı yönüne başvurulmuş ve beddua formu nakşedilmiştir.

Lipit-İştar kanun metninin *prologue* ve *epilogue* kısımları Mezopotamya'da olan Amuru göçleri sonrasında kurulan Isin-Larsa Hanedanları döneminde de devlet idaresinin başı olan kralların kendi varlık ve meşruiyetini tanrı ve dolayısıyla dine dayandırdıklarını özetle din ve siyaset işlerinin iç içe yürütüldüğünü göstermektedir.

2.8.6. Eşnunna Kanun Metninde Dini Normlar

Dicle'ye katılan Diyala Nehri'nin doğusundaki Eşnunna şehri yakınındaki Tell Harmal (Şadupum) kazılarında iki tablet halinde bulunan *Eşnunna Kanunları*'nın kim tarafından yazdırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Fakat *Lipit-İştar Kanunları*'ndan daha sonra çıkarıldığı düşünülmektedir. *Eşnunna Kanunları* 61 maddeden ibarettir. Bu maddeler ceza hukuku, medeni hukuk, borçlar ve veraset hukuku, sanayi ve gıda maddelerinin fiyatları, yaralama cezaları ve kira kanunu gibi konuları içermektedir. Bu kanunların kanun kısmı ve içerik bakımından *Hammurabi Kanunları* 'yla olan yakınlığı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca bu kanun metninde Sümer kanunlarından esinlendiği açıkça görülmektedir. *Eşnunna Kanunları*'ndaki cezalar, Sümer kanunları gibi nakdi cezalardır. Bu bize *Eşnunna Kanunları*'nın da Sümer kanunlarından ilham alınarak yazıldığını göstermektedir. Fakat Sümer kanunlarından etkilendiğini düşündüğümüz, *Eşnunna Kanunları*'nın *prologue*, *epilogue* kısımları ele geçmemiştir⁴¹⁶. Bu hal çerçevesindedir ki, kanun metnini kimin ortaya koyduğu da tespit edilememiştir. Zira bilinen Mezopotamya kanun metninin çoğunda yaratıcısının kimliğini *epilogue* ya da

⁴¹⁶ E. Memiş, *a.g.e.*, s.154-155; R. Yıldırım, *a.g.e.*, s.87.

prologue kısımlarından öğrenebilmektedir. Bununla birlikte Mezopotamya kanun koyuculuğunda meşruiyet kaynağı olarak kullanılan tanrı izni ve lütfü da *Eşnunna Kanunları*'nda görülmemektedir. Nitekim kanun metinlerinde bahsi geçen ilahi izin yine *epilogue* ya da *prologue* kısımlarından karşımıza çıkmaktadır. Ancak tüm bunlarla birlikte 61 adet olduğunu bildiğimiz kanun maddeleri irdelendiğinde ilahi itaat hemen dikkati çekmektedir. Ayrıca §37 maddede *Eşnunna Kanunları*'nın Tanrı Tişpak lütfü ve iradesiyle ortaya konulduğu gayet açıktır. Bu maddenin tercümesi şöyledir:

37 § “Eğer bir adamın evi hakikaten yıkıldıysa, ona saklamağa verdikleriyle beraber, ev sahibinin kaybı da varsa, (kayıpsa) ev sahibi Tanrı Tişpak⁴¹⁷ kapısında ona tanrı yemini edecek. Olursa ve “senin malınla birlikte benim malımda kaybolmuştur, hata ve yalan yapmadım”. Derse onun üzerinde hiçbir hakkı olmayacaktır”⁴¹⁸.

Ayrıca bu maddeden mahkemelerin tanrı kapısında yani mabette görüldüğü ve tanrı huzurunda edilen yeminin en büyük delil olarak algılandığı “Tanrı Tişpak kapısında ona tanrı yemini edecek” ifadesiyle de gayet açıktır.

Eşnunna Kanunları'nda dikkate değer bir diğer unsur ise kanun maddelerinde en büyük yargıcın kral olduğunun vurgulanmasıdır. Aşağıdaki maddelerin muhtevası buna güzel bir örnektir:

58 § “Eğer bir duvar yıkılmaya yüz tutmuşsa ve bölge sahibini duvar için uyardıysa, ve duvarını kuvvetlendirmediyse ve duvar yıkılıp bir adamın ölümüne sebep olduysa can (davası kralın hükmüne bağlıdır)”⁴¹⁹.

Görüldüğü gibi *Eşnunna Kanunları*'nda da adaletin son tecelli noktası olarak kral görülmektedir.

Yukarıda tercümeleri verilen kanun maddelerinin *Eşnunna* kentinde ortaya konulan kanunlarda da kralların, tanrıların lütuf ve izniyle iktidara geldikleri ve toplumu yönetmek için tanrıya dayalı adalet nizamını uyguladıkları anlaşılmaktadır. Yani Mezopotamya toplumlarında var olan din-siyaset ilişkisinin burada da mevcudiyeti söz konusudur.

⁴¹⁷ Eşnunna'nın baş tanrısı.

⁴¹⁸ M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s. 82-83.

⁴¹⁹ M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s. 85.

2.8.7. Hammurabi Kanun Metninde Dini Normlar

Babil toplumunda düzeni yasalar sağlamaktaydı. Hammurabi gittikçe büyüyen fetihlerini kısmen tüm bu imparatorluk çapında aynı yasaları dayatmasına borçluydu. Bu yasa bütünüünün tek kopyası, yüzyıllar sonra, Güneybatı İran bölgesindeki Elam memleketinin başkenti Susa’da, siyah taş bir stele kazılmış olarak bulundu. Yasalar açıkça tanrısal bir adalet sistemi vücuda getirmek amacındaydı. Nitekim stelin üst kısmında, adalet tanrısı yetkisini Hammurabi’ye bağışlarken görülmektedir⁴²⁰. Kanunname ise tanrılara övgü ile başlamaktadır. Daha önceki örneklerde de gördüğümüz gibi tanrılara yapılan bu övgü ilahî bir menşei gösterilmesi ve siyasi bir dirayet neticesidir⁴²¹.

Bilindiği gibi Hammurabi, Babil tarihinde feodal düzeni terk ederek kudretli merkezi bir otorite inşa etmiş ve imparatorluk olarak lanse edilen bu yeni düzeninin tek kralı olmuştur. Bunu yaparken de bir noktada sadece siyasetteki çok başlılığı değil aynı zamanda kalabalık olan Babil panteonunu tertiplemiş ve çok tanrılı düzende tüm tanrılar üstü bir güç olarak Marduk’un inkişaf etmesini sağlamıştır. Bu siyasi ve dini teklik ortaklığı neticesinde de tanrı Marduk Hammurabi’yi kutsayarak yegâne tek kral ilan etmiştir. Netice olarak Hammurabi yönetme erkini Marduk’dan almıştır. Ancak kanun metninde Tanrı Marduk’a methiyeler düzülmesine karşın stele güneş tanrısı Şamaş’ın resmi nakşedilmiştir.

Nitekim Babil toplumunda Güneş Tanrısı Şamaş’a duyulan inanç ve onun kudreti dini bir metine şöyle yansımıştır:

*“Yalanları gideren sen, olağanüstü kötü etkileri, kehanetleri, kızgın hastalık belirtilerini, düşleri, kötü görüntüleri yok eden sen, büyü ve sihirle uğraşan ve ülkeleri yok eden sen”*⁴²².

Güneş Tanrısı Şamaş’a hitap eden bu ilahide Şamaş’ın doğruluğun gün yüzüne çıkarılmasında üstlendiği rol vurgulanmıştır. Bu sebeptendir ki, Babil toplumunda Güneş Tanrısı Şamaş adalet tanrısı olarak kabul edilmekteydi.

Nitekim kanun metninin *prologue*’unda Hammurabi tanrı Marduk’a övücü sözler söyleyerek ve Babil şehrini başşehir olarak tanrılara takdis ettirip ülkenin baş

⁴²⁰ S. W. Bauer, *a.g.e.*, s. 195.

⁴²¹ Hamide Topçuoğlu, “Eski İsrail Hukukunun Menşei, Hususiyetleri ve Hammurabi Kanunu ile Olan Münasebetleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 1/4, 1948, s. 305-306; S. Langdon, “The Sumerian Law Code Compared with the Code of Hammurabi”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 4, 1920, s. 490.

⁴²² E. Uncu, *a.g.m.*, s. 354.

tanrısı Marduk tarafından, bu şehrin başına getirildiğini ifade etmesine karşın, stelin üzerinde Hammurabi tanrı Šamaš ile birlikte resmedilmiştir (Ek. 1). Tanrı Marduk ise stelde resmedilmemiştir. Buna sebep olarak Šamaš'ın, adalet tanrısı oluşu düşünülebilir. Nitekim *epilogue*'ta Hammurabi bunu açıkça ifade etmektedir:

95-Ha-am-mu-ra-pi

96-šar mi-ša-ri-im

97-ša Šamaš (UTU) ki-na-a-tim

98-iš-ru-ku-šum a-na-ku

“Tanrı Šamaš'ın ona gerçekleri verdiği adalet kralı, Hammurabi'yim ben”.⁴²³

Burada Hammurabi'nin adalet tanrısı olarak diğer tüm Eski Yakınoğu toplumlarında olduğu gibi Güneş Tanrısı'na olan sadakati vurgulanmıştır. Nitekim başta Lipit-İhtar olmak üzere kendinden önceki tüm Mezopotamya toplumlarının kanun hükümlerinde olduğu gibi Hammurabi'nin de Güneş Tanrısı'nı adalet timsali olarak lanse etmesi siyasi bir manevradan başka bir şey değildir. Zira hâkimiyeti altındaki tüm toplumlara hitaben hazırladığı bu kanun hükümlerinin idaresindeki tebaa tarafından onanmasının ve uygulanabilir görülmesinin yegâne yolu budur.

Hammurabi tüm bu kuralları koyarken başlıca amacı fethedilen halkları Babil yönetiminin adaletine ve ciddiyetine ikna etmektir. Ayrıca Hammurabi'nin hazırlamış olduğu bu kanun metni kendi tebaası üzerinde de ciddi bir denetim otoritesini kurmasını sağlıyordu⁴²⁴. Nitekim stelden anlaşıldığına göre, yasalar Nippur, Eridu, Ur, Larsa, İsin, Kiş, Mari ve başka kentlerde sadakatle uygulanıyordu⁴²⁵.

Hammurabi Kanunları'nın *prologue*'unun sonunda ise tanrı Marduk'un yönetme yetisini Hammurabi'ye verişini şöyle izah bulmuştur:

14- i-nu-ma

15- Marduk (AMAR.UTU)

16- a-na šu-te-šu-ur ni-ši

17- mātım (KALAM) ú-si [im]

18- šu-hu-zi-im

⁴²³ M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s. 8.

⁴²⁴ S. W. Bauer, *a.g.e.*, s. 197.

⁴²⁵ S. W. Bauer, *a.g.e.*, s. 195.

19- ú-wa-e-ra-an-ni

20- ki-ititam

21- ú mi-ša-ra-am

22- i-na pi (KA) ma-tim

23- aš-ku-un

24- ši-ir ni-ši ú-ti-ib

*“Vaktaki Tanrı Marduk, halkı adil olarak idare etmek ve memleket idaresini ele almakla beni görevlendirdi, gerçeği ve adaleti memleketin diline koydum. Halkı memnun ettim”*⁴²⁶.

Hammurabi bu kanun kitabesini yaptırma amacını ise son sözde şöyle anlatmaktadır:

*“Bunlar büyük kral Hammurabi'nin koyduğu adalet hükümleridir... kuvvetlinin zayıfı ezmemesi, öksüze ve dula adil davranılması için değerli sözlerimi dikme taşıma kazıttım ve Babil'deki “Adalet Kralı” adlı heykeli önüne diktirdim”*⁴²⁷.

Görüldüğü gibi Hammurabi Kanun metninin *epilogue* kısmında adil bir kral olarak kendi şahsına, özellikle güçlülerin, haksızlıklarına ve kötü niyetlerine karşı zayıfların korunması gerektiğini belirtmiştir. Hammurabi beyanlarına uymayan ya da onları değiştirenleri, özellikle de bunları yapacak olan gelecekteki hükümdarları lanetleyip cezalandırmaları için Babil tanrılarına yakarmaktadır⁴²⁸.

Yine aynı kanundan, Babil Devleti'nin teokratik bünyesini öğrenmek de mümkündür. Nitekim devletin başındaki hükümdarın şahsında ruhani bir özellik mevcut bulunmakta ve Hammurabi'nin kendisini bazen Tanrı Sin'in bazen da Amurular'ın takdis ettikleri Dagan'ın oğlu olarak göstermesi nedeniyle hükümdar, Babil tanrısının vekili sıfatına sahip bulunmaktadır. Böylece Marduk'un arzu ve emirleri dâhilinde hareket etmektedir. “Babil Güneşi” unvanını taşıyan hükümdar, hatta bir tanrı mertebesine kadar yükseltilmiştir. Böylece Babil toplumunda Marduk üzerine yapılan

⁴²⁶ M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s. 9.

⁴²⁷ J. Oates, *a.g.e.*, s.79.

⁴²⁸ Marc Van De Mieroop, *Hammurabi*, (çev. Bülent O. Doğan), İsbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 97.

yeminler gibi Hammurabi'nin ismi üzerine yapılan yeminlerin de dini bir öneme sahip bulunduğu kabul edilmiştir⁴²⁹.

Mezopotamya kanunlarında lehte veya aleyhte yapılan bir iddia, ya yazılı bir antlaşma (*riksu, riksātu*), ya da şahit (*šībun*) göstermek veyahut da hakim önünde yemin etmek suretiyle ispat edilirdi. Yemin tanrı huzurunda veya tanrının sembolü önünde yapılırdı. Bu mahkeme içinde de olabilir. Mabette de olabilirdi. Hata suçu konu alan mahalde de tanrı veya sembolü bulunmak şartıyla yemin edilebilirdi. Yemin etmek için “*wamā'un/wamúm*” daha geç devirlerde “*tamum*” kelimeleri kullanılmakla beraber yeminin tarzı, çeşidi hakkında başka terimler de kullanılırdı. *nīš ilim zakāru*: tanrı üzerine söylemek, yani tanrının hayatı üzerine yemin etmek anlamına gelirdi⁴³⁰.

2.8.8. Orta Asur Kanunlarında Dini Normlar

Hamurabbi Kanunları'ndan sonra Mezopotamya'nın en önemli hukuk belgesi, Orta Asur Dönemi'ne (M.Ö.1500-1000) ait olduğu kabul edilen Asur Kanunları'dır. Kanunların başlıca konusu kadınlarla ilgili suçlar ve yine kadınların mülkiyet hakları ile ilgilidir. Bu yasaların tıpkı *Eşnunna Kanunları*'nda olduğu gibi ne bir *prologue* ne de bir *epilogue* vardır⁴³¹. Ancak kanun maddelerinden hareketle tanrısal iradeyi ve kralların hukuk üzerindeki tesirini yakinen izleyebilmekteyiz. Buna göre kanun metninin ilk maddesinin tapınağa karşı ilenebilecek bir suça karşı verilecek cezaya ayrılması son derece manidardır. İlgili maddenin tercümesi şöyledir:

Kol. I, § 1) “*Eğer bir kadın, ister bir beyin eşi, ister bir beyin kızı olsun, tanrı evine girer (ve) tanrı evinden kutsal hücreye (ait) herhangi bir şeyi çalarsa (ve) elinde yakalanırsa, ister onu suçladıkları (zaman), ister bu suçu ispat ettikleri zaman delili alıp, (kadına ne yapılacağını) tanrıya soracaklar, emrettiği gibi muamele edeceklerdir*”⁴³².

Bu madde bizlere ayrıca, “*tanrıya soracaklar*” ifadesinden hareketle Mezopotamyalıların hukuk yönündeki kararları alırken “tanrısal kehanet” yöntemine başvurduklarını açık bir biçimde göstermektedir.

⁴²⁹ R. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 38-39.

⁴³⁰ M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s. 277.

⁴³¹ E. Memiş, *a.g.e.*, s.154-155.

⁴³² M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s. 246.

Tüm bunlarla birlikte *Orta Asur Kanunları*'nda da kralın başyargıçlık görevini üstlendiğini açıkça dillendiren maddeler bulunmaktadır. Aşağıdaki madde buna iyi bir örnektir:

Kol. VII, § 47) “*İster bir kadın, ister bir erkek olsun büyü yaparsa (büyü) ellerinde yakalanırsa, itam ve ispat edilirlerse, büyü yapanı öldüreceklerdir. Büyü yapan adamı gören bir görgü şahidinin ağzından büyüü “ben gördüm” dediğini duyan, kulak şahidi olarak (ortaya) çıkacak ve krala söyleyecek. Görgü şahidi krala, (önceden) söylediğini inkar ederse, Güneşin Oğlu Boğa Tanrısı'nın önünde şöyle derse: “o söylemedi (o zaman) o serbesttir. (önce) Söyleyen ve (sonra) inkâr eden görgü şahidini kral sorguya çekecek ve geçmişini araştıracaktır. Büyücü getirildiği zaman “krala ve çocuğuna yaptığın yeminden seni çözmeyecekler, kral ve oğluna yaptığın yemin tablete uygun olan yemindir”*”⁴³³

Kol. VII, § 53) “*Eğer bir kadın kendi kendine (isteyerek) bir çocuk düşürürse, onu itham ve ispat ederlerse kazığa çakacaklar, onu gömmeyeceklerdir. Eğer çocuğunu düşürme sırasında ölürse, onu kazığa çakacaklar ve gömmeyecekler. Eğer çocuğunu düşüren kadın onu saklarsa ve krala söylemezse.....*”⁴³⁴.

Kol. II, § 8) “*Eğer bir adam, bir hayvanı ve herhangi bir şeyi çalarsa suçlanıp, ispat edilirse (mahkum edilirse) [x MANA] kalay verecek (ona) elli sopa vuracaklar [x gün kralın hizmetinde çalışacaktır]. Memleketin hakimleri bu hükmü [verdiler]. Eğer krala ulaşırsa (mahkeme kral huzurunda olursa), çalınan şeyi çaldığı kadar az veya çok ödeyecek (ayrıca) kralın verdiği cezayı çekecektir*”⁴³⁵.

Kol. II, § 10) *Eğer bir adam, komşusunun emanetinin (değerini) artırırsa yüksek gösterirse ve onu yazı ile tespit eder, suçlanıp mahkûm edilirse o hırsızdır. Kralın istediği cezayı çekecektir*”⁴³⁶.

Ayrıca *Orta Asur Kanunları*'nın, Kol. IV. § 7-8-9-10, Kol . V. § 12-14-15, Kol. I. § 2, Kol. II. § 8⁴³⁷ maddelerinde işlenen suçun bedelinin kralın hizmetinde çalışarak ödenmesi gerektiği söylenmektedir.

⁴³³ M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s. 254.

⁴³⁴ M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s. 255.

⁴³⁵ M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s. 259.

⁴³⁶ M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s. 259.

⁴³⁷ M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s. 257-259.

Orta Asur Kanunları'nın yukarıda verilen maddelerinin içeriği, Asur Devlet yönetiminin krallar tarafından ortaya konulan ve ilahi kaynaktan beslendiği ima edilen kanunlarla yönetildiğini göstermektedir. Ayrıca kanunlardan anlaşıldığı kadarıyla cezası en ağır suç, tanrının mekanı kabul edilen tapınaktan herhangi bir şeyi çalmaktır.

Netice olarak bahsi geçen kanunların *prologue* ve *epilogue*'larında kanun koyucuların, ne maksatla kanun yaptıkları hususundaki ifadeleri çok dikkat çekicidir. Örneğin Urukagina talimatnamesinde:

“(Kral) eskiden mevcut olan hüküm ve âdetleri tekrar tesis etti ve tanrısı Ningirsu'nun, sözünü (memlekette) hâkim kıldı”

Ur-Nammu Kanunları'nın *prologue* kısmında: Sümer memleketindeki bürokratik suiistimallerin reformlarla bu Kral tarafından bertaraf edildiği, tartı ve ölçülerin ıslâh edildiği, yetimlerin, sakatların, fakirlerin fena muamelelerden korunduğu ifade edilmekte idi.

Lipit-İştar Kanunları'nda:

“Kralın büyük tanrılar tarafından memlekette adaleti tesis etmek, şikâyetleri dindirmek, Sumerlilere ve Akadlılara iyilik getirmek” maksadıyla seçildiğinden bahsedilmektedir.

Eşnunna Kanunları'nda da:

“kralın tanrı Enlil tarafından seçildiğinden ve Eşnunna krallığına tanrılar tarafından bu kanunun ihsan edildiğinden” söz edilmektedir.

Hammurabi Kanunları'nın *prologue* ve *epilogue* kısmında ise :

“kralın adaleti memlekette hakim kılmak için hakikatin koruyucusu olan tanrılar tarafından çağırıldığı, hak ve adaleti memleketin diline koyduğu” beyan edilmektedir.

Bütün bu ifadeler, temeli muhakkak yine Sümer görüşüne dayanmak üzere, Sümerli olsun, Sami olsun, Mezopotamyalı devlet adamlarının belli ve açık bir din ve devlet anlayışı içerisinde ve tesiri altında, idareleri altındaki halka, kendileri için, halkın refah ve saadeti için dâimi gayret içerisinde olduklarını duyurmak ve bunu gelecek nesillere de böylece intikal ettirmek ihtiyacını duymakta olduklarının delilleridir⁴³⁸.

⁴³⁸ E. Bilgiç, *a.g.m.*, s. 116.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU MEDENİYETLERİNDE: DİN-SİYASET

3.1. HİTİT DEVLETİ'NİN TEOKRATİK YAPISI

Hititlerin Anadolu'ya M.Ö. 2. binyıl başlarında göç ettikleri varsayılmaktadır. Anadolu'da bu dönemde, yerel beyliklerle anlaşmalı olarak ticaret yapan Assurlu tüccarların kurdukları pazar yerleri (*karumlar*) ve menzil istasyonlarından oluşan bir örgüt bulunmaktaydı. Bu tüccarların kullandıkları "çivi yazısı" ile yazılmış Assurca belgelerde geçen şahıs adlarından ve bazı teknik terimlerden Hint-Avrupalıların, kendi idarelerinde küçük beylikler kuracak kadar uzun bir süredir Anadolu'da yerleşik olduklarını anlıyoruz. Hititler öncesinde Anadolu'da, ülkeye adlarını veren Hattilerin yaşadıkları bilinmektedir. Hattice ve Anadolu'nun güneydoğusu ve Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya'da konuşulan Hurri Dili, modern akrabaları açısından Kafkas dillerine yakınlık göstermektedirler. Bu dilleri konuşanlarla Hint-Avrupalılar arasında dinsel, kültürel ve siyasi her türlü ilişki ve doğal olarak etkileşim olmuştur. Hititler başkent, Çorum sınırları içinde kalan ve eski adı Hattuşa olan Boğazköy olmak üzere M.Ö. 1600 yıllarında devlet kurmuşlardır. Ancak bugün hâlâ tam olarak açıklığa kavuşturulamamış bir soru vardır: Hititler Anadolu'ya bir halk mıdır, yoksa Anadolu'ya göç yoluyla başka bir yerden mi gelmişlerdir? Öyleyse nereden ve hangi yollarla gelmişlerdir? Çoğunlukla kabul edilen görüş; Hititlerin Anadolu'ya küçük gruplar halinde geldikleri ve kültürel olgularını yavaş yavaş kabul ettirdikleri şeklindedir. Hint Avrupalı toplumların anavatanı için ise, pek çok bilim adamı Karadeniz'in kuzeyini teklif etmektedir. Tarihleri boyunca genişlemeci bir politika izleyen Hititler, düzenledikleri askeri seferler ile Kuzey Suriye'ye, Batı ve Güney Anadolu'ya kadar yayılmışlardır. M.Ö. 13. yüzyılda Hitit Devleti altın çağını yaşamış, birçok ülkeyi kendine bağlamış, böylece hem siyasi hem de ekonomik açıdan güçlenmiştir. Boğazköy

(Hattuša)'deki arşivlerde 25.000'den fazla sayıda tablet ve tablet parçası bulunmuştur. Ayrıca Anadolu'da yapılan diğer kazılarda Tokat ilinin Zile ilçesi yakınlarındaki Maşathöyük (Tapigga), bugün Çorum'a bağlı olan Ortaköy (Şapinuwa) ve Sivas-Kuşaklı (Şarişsa)'da da arşivler ortaya çıkartılmıştır. Başkent Hattuša'daki arşivler tam anlamıyla bir devlet arşivi niteliğindedir. Mitolojiden tıbbı, dinden hukuka çeşitli konularda kayıtlar bulunmaktadır⁴³⁹. Nitekim bu muazzam devlet arşivi, Hitit siyasi yapısının temel dinamiklerini oluşturan din-siyaset birlikteliğini de açıkça gözler önüne sürmektedir.

Hititlerin gerek toplum hayatında gerekse devlet yönetiminde dine ne kadar önem verdikleri ele geçen vesikalardan anlaşılmaktadır. Nitekim Hattuša devlet arşivi vesikalarının çoğu dini niteliklidir. Bu durum Hititlerin başka topluluklarla yaptıkları antlaşmalara da yansımıştır. Devlet antlaşmalarında tanrıların şahit olarak belirtilmesi idari yapıya dinin büyük ölçüde tesir ettiğini göstermektedir⁴⁴⁰. Gerek arkeolojik gerekse yazılı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Hitit dini, bir devlet dini görünümündedir. Devletin resmi tanrıları “Yazılıkaya” açık hava tapınağındaki kaya kabartmalarında (Ek. 2) görülebilmektedir⁴⁴¹.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Hititler, M.Ö. 1600 yıllarında Hattuša merkezli bir devlet kurmuş halk olup bu tarihleri izleyen süreçte Eski Yakınoğu'nun en önde gelen siyasi güçlerinden biri olmuşlardır. Anadolu'daki yerel prensliklerin hepsini tek çatı altında birleştiren Hititlerin din politikası da bu durumla paralellik arz etmektedir. Hitit kralları, Anadolu'daki yerel kültürleri kabul edip, himaye altına almak yanı sıra, fethettikleri topraklarda tanıştıkları tanrı ve tanrıçaları da başkentte özenle oluşturulan pantheona tereddüt etmeksizin ilave etmişlerdir⁴⁴². Böylelikle Hitit dini çok tanrılı bir yapıya bürünmüştür. Nitekim birçok dini unsuru bir arada görebileceğimiz için Hitit dinine *synkretizmin* (çok dinlilik) varlığından bahsedilebilir⁴⁴³. Zira çivi yazılı bir belgede “*Hatti ülkesinin bin tanrısı*”ndan söz edilmektedir. Bu çok sayıda tanrılar

⁴³⁹ Meltem Doğan Alparşlan, *Eski Anadolu Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2011, s. 45.

⁴⁴⁰ Veli Ünsal, *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s. 64-65.

⁴⁴¹ Veli Sevinç, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003, s. 184.

⁴⁴² Fatma Sevinç, “Hitit Dininde Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Onunla Özdeş Tutulan Diğer Tanrıçalar”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, 2008, s. 176.

⁴⁴³ Meltem Doğan Alparşlan, “Hitit İnanç Sistemi”, *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 270.

değişik kökendedirler: Hurri, Hatti, Hint-Avrupa, Luvi, Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye'nin yanında İndra, Varuna ve Mitra gibi İndo-Ari menşeli olanları bile vardır⁴⁴⁴.

Hititler bin tanrılı bir halk olana denk, fethettikleri her kentin yontu biçiminde cisimlendirilmiş tanrısal varlıklarını derleyerek, zaten çok zengin olan pantheonlarına eklemişlerdir. Nitekim bin tanrı bir abartı olmayıp gerçeği ifade etmektedir⁴⁴⁵. Bilindiği gibi bir yerin yerel tanrısı o kentin güç kaynağıdır; bu tanrı suretleri düşman eline geçtiğinde söz konusu tanrı kültü yerine getirilemiyordu ve kent o tanrının koruyucu etkisinden ve gücünden yoksun kalıyordu. Böylece bu tanrıların gücünden onları yeni tapınaklarına yerleştiren taraf faydalanabiliyordu⁴⁴⁶.

Hititlerin hem yerli kültürlerine ve inançlarına hem de topraklarına yeni katılan halkların kültür ve inançlarına saygı göstermeleri, uyguladıkları askeri ve idari politikanın bir uzantısıdır. Hitit Devleti geniş bir coğrafyada, farklı etnik kökenlere mensup bir tebaaya hükmediyordu. Nitekim politik bir tercih olarak görülen bu girişim ile farklı toplumların tanrıları resmi bir pantheonda birleştiriliyor ve böylece Hitit egemenliği altına giren bu toplumların, merkezi bir güç altında bir arada yaşaması sağlanıyordu⁴⁴⁷. Zira Hititler teolojik anlamda, yerel ya da yabancı bütün tanrı ve tanrıçaları başkentte onurlandırarak, onların lanetinden korunmayı ve izledikleri politikada onlardan destek görmeyi beklemişlerdir. Dünyasal anlamda ise, kült şehirlerini Hitit merkezine bağlamak, tapınaklar ve tapınakların önde gelen temsilcileri ile iyi ilişkiler kurmak ülkenin iç istikrarı bakımından gerekliydi⁴⁴⁸.

Krallığın ilerleyen yıllarında başka toplumların tanrılarını da benimseyen Hititlerin, önceden beri kutsadıkları kendi tanrıları da vardı. *Šiu/Šiuna/Šiuni* şeklinde isimlendirdikleri bu tanrının adı zamanla tanrı teriminin genel ismi olarak anılmaya başlamıştır⁴⁴⁹.

Hititlerin devlet pantheonunun en üst sırasında Fırtına Tanrısı *IM* ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası *UTU* yer almaktadır. Bu iki kutsal güç, karı-koca olarak

⁴⁴⁴ V. Sevin, *a.g.e.*, s. 184

⁴⁴⁵ Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, TUBİTAK, Ankara 1998, s. 119.

⁴⁴⁶ Birgit Brandau-Hartmut Schickert, *Hititler*, (çev. Nazife Mertoğlu), Arkadaş Yayınları, Ankara 2011, s. 55-56.

⁴⁴⁷ M. D. Alparslan, *a.g.m.*, s. 270.

⁴⁴⁸ F. Sevinç, *a.g.m.*, s. 176.

⁴⁴⁹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 67.

düşünülmekteydi⁴⁵⁰ ve oğulları Nerik ve Zippalanda şehirlerinin Fırtına Tanrıları ile kızları Mezulla da onlar gibi büyük saygı görmekteydi⁴⁵¹. Fırtına Tanrısı krallığın kurucusu Anitta döneminden itibaren Hititlerin baş tanrısı olarak kutsanıyor ve Hitit tanrıları arasında en büyük yeri işgal ediyordu. Hitit öncesi Anadolusunda da kutsanan Fırtına Tanrısı'nın Hattice'deki adı *Taru*, Luvice'de adı ise *Tarhunza*⁴⁵², ydi⁴⁵³. Esasen Arinna'nın Güneş Tanrıçası Eski Krallık Dönemi'nin ilk kralı kabul edilen I. Hattuşili'nin yıllıklarından itibaren karşımıza çıkmaya başlamıştır. I. Hattuşili bu yıllıklarda kendisini “Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın sevdiği” olarak açıklamakta ve tanrıçayı iki kez *GASĀN-IA* “Hakimem” sıfatıyla anmaktadır. Ayrıca Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın tapınağını seferlerde elde ettiği ganimetlerle doldurmuş, tanrıçanın kültürünü zenginleştirmiştir⁴⁵⁴. Hattušaš'ın Fırtına Tanrısı, yerin ve göğün hâkimi, dünya düzeninin koruyucusudur. Yerin hâkimi olarak insanlar da dâhil yeryüzünde yetişen her şeyin efendisiydi. Yeryüzündeki valisi olarak Hattušaš büyük kralı tüm ülkeyi temsil ederdi⁴⁵⁵.

Hatti kökenli oldukları düşünülen bu tanrı ve tanrıçaların yanında Hititlerin bizzat kendilerine ait olduklarını düşündüren ve pantheonunda en üst sıralarda yer alan diğer tanrı Güneş Tanrısı *Šiušummi*'dir⁴⁵⁶. Ayrıca Hitit gücünün yükselmesiyle birlikte, eskiden küçük tarım topluluklarının koruyucuları olan tanrılar, hızla kendilerini sarayın ve büyük bir imparatorluğun bekçileri konumunda bulmuşlardır⁴⁵⁷.

Yerli ve yabancı bilim adamlarına göre Hititlerin idare şekli genellikle teokratik monarşi olarak tanımlanmaktadır. De Martino, siyasi erk ve dini erkin yakından bağlantılı olduğunu düşünür. Çünkü hükümdar meşruluğunu tanrılara borçludur⁴⁵⁸. Darga'ya göre ise krallıkta feodal ve teokratik bir sistem göze çarpmaktadır. Darga bir başka çalışmasında, Eski ve Yeni Hitit Devleti'nde teokratik düzenin varlığının belirgin olduğunu belirterek bu durumu şöyle açıklar. Darga, ele geçen küçük bir dua parçasında “ülkenin, göğün, toprağın ve insanların Fırtına Tanrısı'na ait olduğunu ve “Labarna

⁴⁵⁰ Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Yayınları, İstanbul 2007, s. 106.

⁴⁵¹ Fatma Sevinç Erbaşı, *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 30-31.

⁴⁵² Tanrı Tarhunza adına kurulmuş olan Tarhuntaşa şehri için bkz. Hasan Bahar, *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya 2010, s. 208.

⁴⁵³ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 69.

⁴⁵⁴ F. Sevinç, *a.g.m.*, s. 176.

⁴⁵⁵ B. Brandau-H. Schickert, *a.g.e.*, s. 74.

⁴⁵⁶ F. S. Erbaşı, *a.g.e.*, s. 30-31.

⁴⁵⁷ J. G. Macqueen, *Hititler*, (çev. Esra Davutoğlu), Arkadaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 129.

⁴⁵⁸ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 47.

Kralın Fırtına Tanrısının naibi olarak bütün Hatti memleketini ona verdiğini ifade eder⁴⁵⁹. Veli Sevin'e göre de Hitit Devleti feodal ve teokratik karakterlidir⁴⁶⁰.

3.1.1. Hitit Krallarının Dini Sistem İçerisindeki Yeri

Hitit devlet yönetiminde yetki, Fırtına Tanrısı'nın yeryüzündeki temsilcisi konumundaki Büyük Kral'ın elinde toplanmıştı. Hitit kralları yönetim hakkının kendilerine tanrı tarafından verildiğine inanmışlar ve yönetimdeki bütün faaliyetlerinde kendilerini tanrıya karşı sorumlu hissetmişlerdir. Bu anlayış sebebiyle Hitit kralları önce beylikten meşruti monarşiye daha sonrasında da Eski Yakınoğu anlayışındaki gibi tanrısal güçlerle desteklenen mutlak hâkim durumuna gelmişlerdir. Nitekim Hitit kralları kendilerinin mutlak hâkim olduklarını göstermek adına bazı unvanlar kullanmışlardır. Hitit kralları Eski Krallık zamanında kendilerinden sadece “LUGAL-Kral” olarak bahsetmişlerdir⁴⁶¹. Yeni Krallık zamanlarında ise Hattiler döneminin yalın “Kral” unvanı artık kalkmıştı. Fırtına tanrısı Tarhunda'nın ve onun kraliçesi Arinnalı Güneş Tanrıçası'nın vekili olarak, krala artık “Güneşim” diye hitap ediliyordu⁴⁶². Ayrıca “Haşmetmeab” diye tercüme ettiğimiz “Güneşim” deyimini, Yeni Hitit İmparatorluğu krallarının yaşamakta iken kendilerine verdikleri bir unvandı⁴⁶³. Bu sıfat kral sembolü olarak kullanılan ve mühürlerde Hitit hiyeroglifleriyle yazılmış kral adının üstünde bir çatı oluşturan kanatlı güneş figürünün sözlü anlatımı olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁶⁴.

Nitekim Hititlerde, Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve güneşe verilen büyük önem kralların mühür baskılarında da açıkça görülmektedir. Örneğin IV. Tuthaliya'nın Suriye'de Ras-Şamra (Ugarit)'da bulunan bir tablet üzerindeki mühür baskısında, orta alanda “Majeste” anlamına gelen kanatlı güneş altında Tuthaliya'nın adının hiyeroglifleri yer almaktadır. Aynı mühür baskısında Tuthaliya figürünün sol yanında Güneş Tanrıçası ve çifte güneş hiyeroglifleri görülmektedir (Ek. 3). Bu noktada güneş kursları da üzerinde durulması gereken bir konudur. Güneş kursları kanatlı ve kanatsız

⁴⁵⁹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 47.

⁴⁶⁰ V. Sevin, *a.g.e.*, s. 168.

⁴⁶¹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 51.

⁴⁶² Seton Lloyd, *Türkiye'nin Tarihi*, (Enver Varinlioğlu), TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2012, s. 46.

⁴⁶³ Sedat Alp, “Hitit Kanunları Hakkında”, *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 5, S. 5, 1947, s. 469.

⁴⁶⁴ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, s. 363.

olmak üzere başlıca iki kategoriye ayrılmaktadır. Yukarıda sözünü etmiş olduğumuz “kanatlı güneş kursu” krallık simgesi olarak kullanılmıştır ve “Güneş-Kral=Majeste” anlamına gelmektedir. Krallar tarafından kullanılmış olan bu sembol, hükümdarların isimleri ile bağlantılı olarak ortaya çıkmaktadır. Kanatlı güneş kursunu sembol olarak ilk kez kullanan I. Şuppiluliuma olmuştur. I. Şuppiluliuma’dan sonra Hitit kanatlı güneş kursu, kralların ve kraliçelerin ikonografilerinin bir parçası haline gelmiştir. Hitit yazılı kaynaklarında geçen güneş kursları genellikle Arinna’nın Güneş Tanrıçası ile ilişkilendirilmektedir⁴⁶⁵. Kanatlı güneşin çivi yazılı metinlerdeki karşılığı “UTU^{su}” dir⁴⁶⁶.

Hükümdara atfen kullanılan “Benim Güneşim” ifadesinin, I. Hattuşili’nin Vasiyeti’nde ve Zitanda’nın Kizzuvatna Kralı Pillia ile yaptığı anlaşmalardan anlaşıldığına göre Eski Krallık Dönemi’nde de kullanıldığı belirtilmektedir⁴⁶⁷.

Hitit kralları Mısır ve Mezopotamya kralları gibi “Evrenin Kralı, Kahraman, Hatti Ülkesinin Kralı, İmparator ve Tanrının Gözdesi”, gibi uzun unvanlar taşımalarının yanı sıra, analarında kendilerinden “Güneşim” diye bahsetseler de, yaşamları süresince hiçbir zaman tanrısallaştırılmamışlardır⁴⁶⁸. Ancak kralların kendileri hayattayken tanrı değilse de, buyrukları tanrı buyruğu kadar baş eğdirici idi. Karşı gelmenin cezası ölümdü. Nitekim kralın gücünü tanrılardan aldığı kabul edilirdi⁴⁶⁹. Hitit kralları ancak öldüklerinde “Tanrı oldu” ifadesiyle anılmışlardır⁴⁷⁰. Öldükleri zaman tanrı olan Hitit kralları kendilerini Güneş Tanrısı’na bağlamışlardır. Kralların öldüğünde büyük olasılıkla Güneş Tanrısı oldukları düşünülmüştür. Hitit krallarının öldükten sonra tanrı oldukları, büyük olasılıkla da Güneş Tanrısı oldukları II. Murşilli’nin Yıllıkları’ndan çok iyi anlaşılmaktadır. II. Murşilli’nin Yıllıkları’nın ilgili kısmının tercümesi şöyledir:

“...babamın tahtına henüz oturmadan önce çevredeki tüm düşman ülkeleri savaştılar. Babam tanrı olduğu zaman kardeşim Arnuwanda babasının tahtına oturdu. Arkadan o da hastalandı...kardeşim Arnuwanda tanrı olunca...Hatti ülkesinin kralı olan babası kahraman bir kraldı. O düşman ülkelerini yendi. O tanrı oldu. Babasının tahtına oturan oğlu o da eskiden bir kahramandı. O, hastalandı. O da tanrı oldu...”⁴⁷¹.

⁴⁶⁵ E. Uncu, *a.g.m.*, s. 357.

⁴⁶⁶ Sedat Alp, *Hitit Güneşi*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2011, s. 24.

⁴⁶⁷ Fiorella Imperati, *Hitit Yasaları*, (çev. Erendiz Özbayoğlu), İtalyan Kültür Heyeti, Ankara 1992, s.29.

⁴⁶⁸ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 52.

⁴⁶⁹ M. D. Alparslan, *a.g.e.*, s. 51.

⁴⁷⁰ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I., s. 363.

⁴⁷¹ S. Alp, *a.g.e.*, s. 16.

Bu ifadenin bir diğeri örneği de Telepinu Fermanı'nda karşımıza çıkmaktadır, *“Hantili'de yaşlanınca, tanrı olmaya başladı.(ölüm yatağına düştü)*⁴⁷². Hitit kralları tanrı değildi ama tanrılarla çok yakın bir ilişkisi vardı. Hitit kralı IV. Tuthaliya'nın Yazılıkaya Tapınağı'ndaki kabartmasında bir tanrının ona sıkıca sarıldığı görülür. Bu sahenin minyatürü bazı kraliyet mühürlerinde de görülmektedir⁴⁷³.

Ancak kurban listelerinden ve diğeri belgelerden anlaşıldığı üzere ölen krallar “gerçek tanrılar” gibi görülmemişlerdir. Zira ölen krallara tanrı gibi muamele edilerek kült tahsis edilmiş ve kurbanlar sunulmuş olsa da⁴⁷⁴ bunların adları, diğeri tanrılar gibi, antlaşma metinlerindeki yeminlerde geçmemektedir⁴⁷⁵.

Aşağıda Eski Hitit Dönemi'ne ait ölmüş krallara ve onların eşlerine yapılan öküz ve koyun kurbanlarına ait örnek bir metin verilmiştir:

*“Kral Labarna'ya bir sığır (ve) ay[nı sekilde] bir koyun, Kraliçe Kadduši'ye bir sığır (ve) aynı sekilde bir koyun, Kral Mursili'ye bir sığır (ve) aynı sekilde bir koyun, Kraliçe Kali'ye bir sığır (ve) aynı sekilde bir koyun, Kral Pimpira'ya aynı sekilde sığır, Hakmis'li adam Kral Huzziya'ya [bir] sığır (ve) aynı sekilde bir koyun, Kral Hantili'[ye] bir sığır (ve) aynı sekilde bir koyun, Kraliçe Harapşeki'[ye] bir sığır (ve) aynı sekil[de] bir koyun, Kral Ammuna'[ya] bir sığır (ve) aynı sekil[de] bir koyun, Kraliçe Tawanna'[ya] bir sığır (ve) ay[nı sekilde] bir koyun*⁴⁷⁶.

Hattušaş'ın ilk kralları tüm eski kültürlerde olduğu gibi en yüksek rahip sıfatı da taşımaktaydı. Nitekim krallar siyasal güçlerini yıl içinde kutsal merkezleri ziyaret edip oradaki dinsel törenleri yönetmesine dayanıyordu⁴⁷⁷. Nitekim bu ziyaretler bir noktada kralın siyasi propagandasında bir araç olarak kullanılmaktaydı.

Büyük kral imparatorluğun iç kesimlerine düzenli seyahatlerde bulunur çeşitli tören ve şenliklere katılırdı. Bunlar arasında en uzun olanı 32 gün süren “Büyük Bahar Şenliği” AN.TAH.ŞUM.ŞAR ve 21 gün süren “Güz Şenliği” nuntariyasha olmak üzere bir dizi şenliğe katılırdı. Belli başlı kasabalarda birkaç tören yapılması gerekse de Fırtına Tanrısı ile Arinna'nın Güneş Tanrıçası gibi büyük kültler Hattušaş içerisinde

⁴⁷² Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2002, s. 60.

⁴⁷³ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I., s. 363.

⁴⁷⁴ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 52.

⁴⁷⁵ M. D. Alparslan, *a.g.e.*, s. 51.

⁴⁷⁶ Fatma Sevinç, *Hititlerde Ölümlere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007, s. 216.

⁴⁷⁷ B. Brandau-H. Schickert, *a.g.e.*, s. 57.

toplanmıştı. Böylelikle başkentte düzenlenen büyük şenlikler, halkı kralın kentine çekmekteydi⁴⁷⁸.

Hitit kralları başrahiplik görevlerinin gereği ve tanrının yeryüzündeki temsilcileri olmaları sebebi ile dini bayramlarda ve törenlerde yapılması gereken işleri hiç aksatmadan yerine getiriyorlardı. Aksi taktirde tanrıların, kendilerini ve ülkelerini cezalandıracağı endişesini taşıyorlardı. Bu tür dini ayinlerde temizliğe çok önem veren Hitit kralları kıyafetlerine de özen gösteriyorlardı⁴⁷⁹. Hitit kralı bu tarz dini törenleri tasvir eden kabartmalarda genellikle Güneş Tanrısı kostümü içerisinde görülmektedirler⁴⁸⁰. Yazılıkaya'nın A galerisininin 34 no'lu figüründe görünen Güneş Tanrısı'nın (Ek. 4) giysisi, A galerisindeki 64 no'lu kral figürünün ve B galerisindeki 81 numaralı kral figürünün giysileri ile karşılaştırılırsa, Hitit Kralı'nın giysisinin, bir takkeye benzeyen yassı başlığından uzun cübbesine ve kralın amblemi olan ucu kıvrık asaya kadar her şeyin Güneş Tanrısı'nın giysisi ile tamamen aynı olduğu görülür⁴⁸¹.

Daha sonraki yıllarda Hitit İmparatorluğu'nun genişlemesiyle birlikte, krallar artık tüm kült merkezlerini gezemez hale gelmişlerdi. Bu duruma bir çözüm olarak da bölgelerin inanılan tanrıları ana merkezde toplanmaya başlamıştır. Nitekim arkeologlar Hattušaş'ta bu amaçla inşa edilmiş 31 tane tapınak bulmuşlardır⁴⁸².

Hitit inancına göre insan gibi düşünülen tanrıların bir de yaşadıkları evleri olmalıydı. Sümerceden “tanrının evi” olarak çevrilen *É.DINGIR*, insanların ibadetlerini gerçekleştirdikleri tapınaklardı. Tapınak kelimesinin Hititçe karşılığı ise, *É karimmi/ É karimna*'dır⁴⁸³. Devlet dini oluşturan Hititler'de, bu tapınak yapılarının özel bir odasında, tanrıyı simgeleyen bir de heykel bulunurdu. Bu heykel her gün belirli bir törenle temizlenirdi. Tanrıya sunulmak üzere, onu temsil eden bu heykelin önüne, kurbanlar konulurdu⁴⁸⁴. Nitekim tapınak görevlileri tanrının temel gereksinimleri için uğraşır, onu yıkar değerli giysiler giydirirler yiyecek içecek verirler, müzik ve dansla eğlendirirler. Tapınak kayıtlarında ele geçen küçük bir tablet parçasından bu çaba anlaşılmaktadır:

⁴⁷⁸ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I., s. 363.

⁴⁷⁹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 54.

⁴⁸⁰ Harry A. Hoffner, “Hititler Anadolu'sunda Yasal ve Sosyal Kurumlar”, (çev. Sevgül Çilingir), *Tarih Okulu Dergisi*, S. 6, 2010, s. 236.

⁴⁸¹ S. Alp, *Hitit Güneşi*, s. 17.

⁴⁸² B. Brandau-H. Schickert, *a.g.e.*, s. 57.

⁴⁸³ M. D. Alparslan, *a.g.m.*, s. 270.

⁴⁸⁴ M. D. Alparslan, *a.g.e.*, s.56

“Ah, efendim Zappalanda'nın Fırtına Tanrısı...karnını doyur, susuzluğunu gider ve hoşnut ol”⁴⁸⁵.

Ayrıca tapınağın bu en kutsal mekânları olan tanrı heykellerinin bulunduğu odalara bazı rahipler, tapınak görevlileri ile kral ve kraliçe dışında kimse giremezdi. Tapınak görevlilerine ilişkin düzenlemelerin yanında Hitit tapınaklarına girmekte ciddi bir biçimde sınırlandırılmıştır. Belli koşullarda bazı kişilere tapınağa giriş izni verilirdi. Tapınağa girme suçu işleyen bir yabancı bunu hayatıyla öderdi. Tapınağa izinsiz girmek ve tanrıya bakmak, kutsiyete karşı işlenen ağır bir suçtu⁴⁸⁶.

Görüldüğü gibi Hititlerin gözünde tanrı efendiydi, insanların amacı da tıpkı hizmetkârların efendilerine yaptığı gibi onlara hizmet etmektir. Bunun karşılığında da tanrı iyi bir efendi olarak hastalık, kıtlık ve düşman saldırılarına karşı koruma sağlar ve dinsel görevini ihmal eden kötü hizmetkârları da cezalandırırdı. Böylece Hitit toprakları genişledikçe kralın omuzlarına binen yük de artmaktaydı. Tanrıların en önemli hizmetkârları olarak ülkesindeki bütün tanrıları gözetmekle sorumluydu. Dolayısıyla da imparatorluğu bir bütün olarak tutma konusunda kilit öneme sahipti. Kralın öncelikli görevi tanrıları hoş tutmaktır. Bir şekilde hizmette kusur ederse tanrılar öfkeye kapılırlardı. Bu öfkenin nedenini bulmak, kusurunu düzeltmek ve af dilemek de yine kralın boynunun borcuydu. Böyle durumlarda tam olarak ne kusur işlediğini bulmak zordu çünkü her ne kadar tanrılar insan biçiminde olsalar da, kusurun niteliğini açıklamak için kulların karşısına çıkmıyorlardı. Sıkça rüyalarda mesaj iletirlerdi ama kusurun niteliğini keşfetme işi çoğu zaman kehanete kalıyordu. Kurban bağırsaklarını incelemek, kuşların uçuşunu izlemek ya da ayrıntıları bilinmeyen bir tür piyango yoluyla tanrıların öfkesinin sebebi bulunmaya çalışılıyordu⁴⁸⁷.

Tanrı iradesini öğrenmek için başvurulan yollardan biri de *omen* terimi ile ifade edilen Hititçe *sagai*, Sümerce *GISKIM* “işaret, belirti” anlamına gelen doğa dışı olayların verdiği işaretlerdir (ay, güneş ve yıldızların işareti, ay ve güneş tutulmaları, hatalı doğum, doğum olayının gidişatındaki bazı aksaklıklar vb). Boğazköy Arşivleri'nde orijinal dildeki Akadca kehanet metinleri ve bunlardan bir kısmının Hititçe çevirileri ele geçmiştir⁴⁸⁸.

⁴⁸⁵ B. Brandau-H. Schickert, *a.g.e.*, s. 70-71.

⁴⁸⁶ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 85.

⁴⁸⁷ J. G. Macqueen, *a.g.e.*, s. 129.

⁴⁸⁸ Yasemin Arıkan, “Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme”, *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 38, S. 1/2, s. 9-10.

Kehanet metinleri tarih, din, saray entrikaları ve Hitit günlük yaşamıyla ilgili bilgilerle doludur; keza tanrısal öfkeyle ortaya çıkan olumsuzlukların nedenlerinin bulunabilmesi için söz konusu günah ve cürümler falcıların huzurunda bir bir sayılmıştır. Ayrıca tıpkı mahkeme duruşmalarında olduğu gibi sayısız tanıklar dinlenmiş, ilahi cezadan aşırı derecede korkulduğu için yalan söylenmemiş ve böylece tüm gizler ortaya çıkmıştır. Tüm bu soruşturma ve itiraflar Hititli kâtipler tarafından kayda alınmıştır⁴⁸⁹.

Dinsel temizlikle ilgili kaygılar Hitit metinlerinde sıkça karşımıza çıkan temalardır. Pek çok eylem ve olay dinsel kirliliğe neden olabilir ve bunları göz ardı etmek çok tehlikeli sonuçlar doğurabilir. Çünkü kirlilik kendini veba şeklinde belli ederek bütün halkı kırıp geçirebilir. Kudretli Hitit ordusundan genellikle zafer haberleri gelse de yenildikleri zamanlarda ordu kirlenmiş kabul edilirdi. Herhangi bir savaştan mağlubiyetle dönen Hitit ordusunun mutlaka temizlenmesi de gerekmektedir:

“Askerler düşman tarafından yenildiği zaman ırmağın “arkasında” bir kurban adanmalı: Biri ırmağın arkasında bir adamın, bir çocuğun ve köpek veya domuzun yavrusunun karnını deşer, yarısını bir tarafa, diğer yarısını öbür tarafa koyar. Onun önüne (bir tür) tahtadan kapı diker, kapıya ip gerer. Sonra kapının her iki yanına ateş yakar. Askerler buradan geçerken, ırmak kıyısına geldiklerinde o kişi üzerlerine su serper”⁴⁹⁰.

Ayrıca Hititlerin savaş açmayı dahi bir haklılık ve haksızlık sorunu olarak gördüklerini, bu bakımdan, haklı olan tarafın savaşı kazanması için, tanrıların bu konuda yargıya varmaları gerektiğine inandıklarını biliyoruz⁴⁹¹. Bununla birlikte savaşın galibiyetine ya da mağlubiyetine karar veren taraf tanrılar olmakla birlikte, bunun sefasını ya da cefasını çekecek olan taraf da tanrıların yeryüzündeki temsilcileri olan krallardı. Nitekim ordunun yenilgiye uğradığı ve veba salgını baş gösterdiği durumlarda, savaş tutsaklarından bir erkekle bir kadın yakalanırdı. Kral düşman ülkesine giden yolda durur, saray elbiseleri giydirilerek süslenmiş erkek ve kadın, görevliler tarafından kralın huzuruna getirilirdi:

⁴⁸⁹ Ahmet Ünal, “Hititlerde Fal”, *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 278.

⁴⁹⁰ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I., s. 360.

⁴⁹¹ M. D. Alparslan, *a.g.e.*, s.53.

“eğer düşmanın bir tanrısı veba musibetini üstümüze saldıysa, işte bedel olarak giydirilip kuşatılmış bir adam/bir kadın onunla yetin, o vebayı düşmana geri götürecektir”

Ardından kral ve kraliçeye bedel seçilmiş çift, önlerinde süslü püslü bir öküz ve koyunla birlikte düşman ülkesine gönderilirdi. Bu örnekte yenilginin ve vebanın sorumlusu olarak kral ve kraliçenin görüldüğü açıktır. Dolayısıyla kazandığı zaferle Hatti ülkesine kötülük etme ihtimali yükselmiş olan ülkenin tanrıları yalnızca kraliyet çiftini temsil eden kişileri kabul edecektir⁴⁹².

Benzeri bir uygulamanın Eski Mezopotamya siyasi hayatında da var olduğu bilinmektedir. Nitekim ordu savaşa çıkmadan önce de dini ritüeller düzenlenirdi. Bu ritüellerde düşmanı simgeleyen iç yağından küçük bir heykel hazırlanır ve bozguna uğradığını göstermesi için heykelin kafası arkaya çevrilirdi. Bu heykelin karşısına kralı temsil eden bir subay çıkarılırdı. Bu kişi kralı felaketlerden korumakla ve yaşamını kurtarmakla görevliydi⁴⁹³.

3.2. HİTİT HUKUKU'NUN DİNİ NORMLARI

Uygar toplumlarda adaleti, düzeni, can ve mal emniyetini sağlayan ve bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen kanunlar, yüzyıllar boyu birikmiş, adli değerleri sınanmış örf ve adetlerin yazıya geçirilmiş şeklidir. Yasalar, örfler, adetler ve dinler, insanlararası ilişkilerin pürüzsüz işlemlerini sağlar. Yasaların “yasak” dediğine toplum “ayıp” (*hurkel*) ve din “günah” (*wastul*)⁴⁹⁴ dese de önemli olan düzene aykırı ve “suç” oluşturan davranışların önüne geçmek, asayiş sağlamaktır⁴⁹⁵. Nitekim Hitit devleti gibi, bünyesinde birçok ırkı, farklı topluluğu barındıran ve toplumsal yaşantısında sınıf farklılıkları bulunan bir toplumsal birliktelikte hak ve adalet mefhumlarının çok sağlam kanuni temellere oturmuş olması bir zaruriyettir⁴⁹⁶. Ancak Anadolu gibi her türlü hukuki, folklorik, sosyolojik yapı ve inançlara gebe toplumların yaşadığı topraklarda, askeri ve siyasi otorite ne kadar katı olursa olsun, ortak hukuki normlar yaratmak ve bunu her yerde istisnasız uygulamak neredeyse imkânsızdır. Ülkenin dağınık coğrafi

⁴⁹² A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I., s. 361.

⁴⁹³ Suzan Akkuş Mutlu, “Eski Mezopotamya’da Beddua ve Felaketlerden Korunma Ritüelleri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, S. 9, 2014, s. 285.

⁴⁹⁴ Eski Yakındoğu dünyasında suç ve günah kavramlarının henüz birbirinden ayrılmadığı görülür. Bu sebeple de Hititçe *waštul* kelimesi her iki anlamda karşılık gelmektedir. bkz. B. Dinçol, *a.g.e.*, s. 11.

⁴⁹⁵ A. Ünal, *a.g.m.*, 278.

⁴⁹⁶ Füzüzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK. Basımevi, Ankara 1998, s. 147-148.

yapısı, zengin örf ve adetlere sahip etnik gurupların çokluğu, ortak kültürel ve sosyolojik değerler yaratılmasını engeller; ortak hukuki normlar, uzak ve ücra bölge ve köylere kadar girmez. Buralarda ortaya çıkan sabıkalar Hattušaš veya başka idari merkezlerdeki mahkemelere kadar taşınmaz, insanlar onları kendi hukuk geleneklerine göre hallederler. Dolayısıyla, Hitit yasalarının toplumun tümünü bağladığı asla iddia edilemez⁴⁹⁷.

Nitekim Boğazköy arşivinin bulunması, Hititler'in manevî kültürünün her sahasında olduğu gibi hukuk düzeninin anlaşılması açısından ölçüsüz bir kazanç oldu⁴⁹⁸. Nitekim Hititlerde yazılı yasaların varlığı, Boğazköy'de bulunan yazılı belgeler arasında, kanun maddelerini içeren iki tablet ve bu tabletlerin çeşitli zamanlarda kopyaları yapılarak çoğaltılmış versiyonlarının ve Hitit İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yazılmış bir paralelinin ortaya çıkarılması sonucu anlaşılmıştır. Sözünü ettiğimiz bu iki tabletin birincisi “eğer bir adam”, ikincisi ise “eğer bir bağ” sözleriyle başlamakta ve toplam 200'e yakın kanun maddesini içermektedir. İlk tablet bireylerin hukukunu ve mülkiyetini koruyan konuları; ikincisi ise, arazi edinme ve tarım gereçlerine sahip olma ile ilgili konuları kapsamakta, bir fiyat tarifesi içermekte ve cinsiyete ilişkin suçlara verilecek cezaları saymaktadır. Tabletten kendisi ele geçmemiş olmakla birlikte, arşiv dışında bulunmuş bir *kitaplık etiketi* üzerinde “üçüncü tablet: eğer bir adam” şeklindeki bir içerik özetinin varlığı, muhtemelen bulunan iki tablete ek olarak bir üçüncünün daha yazıldığını kanıtlamaktadır⁴⁹⁹. Nitekim Hitit toplumu gibi, oldukça gelişkin bir yapıya sahip bir insan topluluğunda, meydana gelebilecek bütün suçları ve düzene sokulması gerekli bütün sosyal ilişkileri, sadece 186 madde ile karşılamanın imkânsızlığı açıktır. Ayrıca Hitit kanunları değişmez bir nitelik taşımamış, toplumun gelişmesi ve kralların istekleri üzerine zamanla değişmelere uğramıştır. Gerek tabletlerde kullanılan ve “*duktus*” adını verdiğimiz yazı karakterinden, imlâ ve dilbilgisi kurallarındaki yeniliklerden gerekse pek çok maddede rastlanan, “eskiden” ve “şimdi” sözlerinden bu kanun maddelerinin ihtiyaçlara göre yenilendikleri tespit edilmektedir⁵⁰⁰.

Hititlerin hukuka bakış açısı bütünüyle dinseldir. Nitekim en ağır siyasi suçlardan en ufak kabahatlere kadar hepsi tanrı yeminine bağlıdır⁵⁰¹. Tanrılar onlara

⁴⁹⁷ A. Ünal, *a.g.m.*, 278.

⁴⁹⁸ S. Alp, *a.g.m.*, s. 465.

⁴⁹⁹ M. D. Alparslan, *a.g.e.*, s.53.

⁵⁰⁰ Nilüfer Çolpan, *Hititlerin Anadolu'ya Göçü ve Çevre Kültürlerle Etkileşimi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 77.

⁵⁰¹ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 148.

göre bütün varlıkların haklarını koruyan, adil ve dürüst efendilerdi. Onların adaleti, köpek ve domuzu bile kapsıyordu. “Kendi ağzıyla konuşamayan sığır”ın dahi haksızlığa uğramasına, tanrılar izin vermezdi. Kötüyü cezalandıran tanrılardı. Hitit kanunlarının yazılı olduğu tabletlerin baş tarafında bir *epilogue* bulunmadığından, yargılama yetkisini tanrıların ölümlü insanlara nasıl verdiklerini bilmiyoruz. Fakat yeryüzünün sahibi olan tanrılar, Hatti ülkesinin idaresini krallara verdikleri ve kralların da onların temsilcisi olarak, ülkeye egemen olduklarını söyledikleri gibi, herhâlde kanun koyma yetkisini yine tanrılardan devralmış olmalıdırlar. Ne yazık ki bu tanrısal yetkinin bir Hitit kralına verilmesini tasvir eden bir yazılı belge veya bir sanat eserinden yoksunuz⁵⁰². Bununla birlikte Anadolu’da da hukuk kurallarının dini bir kökene sahip olduğu ve teokratik devlet yapısının içerisinde krallar tarafından uygulaması sağlanan tanrı buyrukları olarak algılandığı Hitit Kanunları’nın muhtevassından açıktır. Dolayısıyla eski devirlerde yaşayan kavimlerin hukuk anlayışının din mefhumunun içinde olduğu iddiası son derece doğru bir yaklaşımdır⁵⁰³.

Öte yandan Hitit Güneş Tanrısı adaletin koruyucusu olarak görülmekteydi: Nitekim II. Muvatalli’nin dualarında, Güneş Tanrısı’nın adaleti temsil ettiği şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

“*Ey Göklerin Güneş Tanrısı, Efendi, İnsanlığın Çobanı!*”, “*Sen Ey Göklerin Güneş Tanrısı, denizden doğdun ve göğe yükseldin. Ey Göklerin Güneş Tanrısı, her gün insanı, köpeği, domuzu, vahşi hayvanları sen yağıyorsun*”⁵⁰⁴.

Aynı zamanda Hitit toplumunda yargıç olarak da karşımıza çıkan Güneş Tanrısı çiviyazılı belgeler de *handanza hannešnaš išhas* “hükümün adil efendisi” sıfatıyla da anılmaktadır⁵⁰⁵.

Gerçekten de Hitit metinlerinde en çok zikredilen tanrılardan biri de güneş tanrılarıdır. Çünkü Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası’ndan başka adı UTU ideogramı ile gösterilen bir erkek güneş tanrısı daha vardı. Ayrıca metinlerde “Göğün Güneş Tanrısı”, “Yerin Güneş Tanrısı” ve “Suyun Güneş Tanrısı” tabirleri geçmektedir⁵⁰⁶. Netice olarak Hititlerde eril ve dişil olmak üzere her iki cinsten birçok güneş tanrısı vardı. Ancak Hitit

⁵⁰² A. M. Dinçol, “Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuku ile Etkileşimi”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 1990, s. 86.

⁵⁰³ Y. Kılıç, *a.g.e.*, s. 18.

⁵⁰⁴ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 71.

⁵⁰⁵ B. Dinçol, *a.g.e.*, s. 11.

⁵⁰⁶ F. Kınal, *a.g.e.*, s. 210.

Güneş tanrıları daha çok dişil bir Güneş Tanrıçası olarak tapınım görüyordu. Ayrıca Güneş Tanrıçası Arinna'nın adı Hitit antlaşma metinlerinde belirtilen tanrılar listesinin ilk sırasında yer almaktadır⁵⁰⁷.

Bununla birlikte Hitit krallarının ikonografisi iki yaygın kıyafet içerirdi: Güneş Tanrısı'nı içeren tören kıyafeti ve Hattušaş'nın şehir kapısında gösterilen Savaş Tanrısı'nı içeren savaş kıyafeti⁵⁰⁸. Bu hal çerçevesinde savaşçı bir karakter gösteren Hitit Devleti'nde kralların Savaş Tanrısı misyonunu üstlenmeleri gayet doğaldır. Ancak bunun yanı sıra adaletin de temsilcisi olarak Güneş Tanrısı'nın kostümünü kullanıyor olmaları da son derece manidardır.

Hitit kralları başlarına gelen bir musibet ya da sorumluluklarını yerine getirmeyip pişman olduklarında, Güneş Tanrısı'nın kendilerine merhamet ve şefkat göstermesi için şu şekilde yalvarırlardı:

*“Ey Güneş Tanrısı, Efendim, Yargının Gerçek Efendisi, Evrenin Kralı. Toprakları hep sen yönet. Zaferi sadece sen bahşet. Adil olan sadece sensin, sadece sen hep merhametlisin, yardım dualarına sadece sen cevap verirsin”*⁵⁰⁹.

Hititlerde kral aynı zamanda başyargıçtı ve son karar ona aitti. Mahkemelerin yetkisini aşan konularda en yüksek otorite olarak son kararı verirdi. Bu durum Hitit arşivinde yer alan metinlerden anlaşılmaktadır. Örnek bir metinde şöyle denilmektedir:

*“Tanrıları kutsadıkları zaman tanrıların önünde hiç kimse çok fazla içki içmesin ve şenlik evinde hiç kimse sarhoş olmasın, Ayrıca rahiplere, zanaatkârlara, merhemli rahiplere, rahibelere saygılı olsun. Rahipler, merhemli rahipler, rahibeler de tanrılara saygılı olsun. Eğer her hangi bir dava (olursa) mühürlü tableti huzura getirsin sınır kent askeri valisi yöneticisi davayı iyi bir şekilde karara bağlasın ve onu neticelendirsin. Eğer dava çok yüklü ise onu büyük kralın huzuruna göndersin”*⁵¹⁰.

Yine aynı husus Hitit Kanun Metni'nde şöyle karşılık bulmuştur:

§173. A. 11. *Eğer kralın yargısına biri karşı çıkarsa*

12. evi... olsun. Eğer saygıdeğer birinin yargısına,

⁵⁰⁷ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 70-71.

⁵⁰⁸ H. A. Hoffner, *a.g.m.*, s. 236.

⁵⁰⁹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 71.

⁵¹⁰ Çiğdem Atakuman ve diğerleri, *Hititler*, (ed. İlker Koç), ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2006, s. 110.

13. biri karşı çıkarsa, onun başı

14. kesilsin⁵¹¹.

Görüldüğü gibi ülkenin en yüksek mahkemesi kralın başkanlık yaptığı kraliyet mahkemesiydi. Bu bir temyiz mahkemesiydi. Yasada yer verilen belirli durumlarda “kralın mahkemesini” (yasa: 44-71-102-111-176) ya da “Onu kralın kapısına getirecekler” (yasa: 71, 187-188) cümleleri dikkati çekmektedir. Ayrıca “kral onun idam edilmesini ya da affedilmesini emredebilir” ya da buna benzer ifadeler içeren örnekler (yasa: 187-188-197-198-199) vardır⁵¹². Bu örneklerden en belirginini:

§197. 6. Eğer bir adam bir kadını dağda alırsa, suç adamındır <dır> ve o ölsün

7. Ama eğer <onu> evde alırsa, suç kadının (dır) (ve) kadın

8. ölsün. Eğer adam <=koca> <onları> bulursa

9. ve onları öldürürse, onun eylemi cezaya değer değil<dir>.

§198. 10. Eğer sarayın kapısına onları götürürse ve derse:

11. “benim karım ölmesin”, o zaman karısını hayatta bırakır,

12. ve zina yapan erkeği <de> hayatta bırakır, ve onun <=zina yapan erkeğin> başını

13. örter. Eğer derse: “işte tam ikisi de ölsün”,

14-15. o zaman tekerleğe diz çöksünler, kral onları öldürür, kral onları yaşatır.

§197’nin sonunda, kocanın karısını zina durumunda yakalaması durumunda onu ve onunla birlikte yakaladığı adamı o anda öldürebileceği belirtilir, ama suçluları sarayın kapısına götürürse karısının yaşamasını isteyebilir ve bu isteği gerçekleşebilir. Ancak bu şekilde zina yapan adam da hayatta kalabilir ve olasılıkla herkesin görebileceği bir utanç simgesi olarak başı örtülür. Tersine, eğer koca her ikisinin de öldürülmesini isterse o zaman “tekerleğe diz çökerler” ve kral ölüp ölmeyeceklerine karar verir. “Tekerleğe diz çökmek” yani *hurkin/halienzi* ifadesi çok tartışılmış ve değişik şekillerde yorumlanmıştır. L’Orange’ın, Eski Dünya’da krallığın evrensel kavramının ikonografi belgelemesi üzerine olan kitabında, bu kavrama, göre Eski Yakındoğu’nun birçok halklarının nasıl, ay ve günlerin sayıları gibi, “evrensel” sayılar temel alınarak bölündükleri açıkça ve ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir. Ayrıca biliyoruz ki bazı doğu krallarının taht odaları daire biçimindeydiler ve kendi eksenini etrafında dönen

⁵¹¹ F. Imperati, *a.g.e.*, s.161-163.

⁵¹² H. A. Hoffner, *a.g.m.*, s. 231.

ve göğü simgeleyen bir kubbe ile örtülüydüler. Kubbenin dönmesi mevsimler ve burçlar kuşağı işaretlerine göre dönem krallık tahtıyla bağlantılıydı. Taht odalarının, tahtların ve hatta tapınakların bu dönme kavramı temelinde “güneş” bulunmalı ve güneşin varsayılan dönüşüyle bir bağ kurulmuş olmalıydı. Bizim için ilginç olan şey ise bu astral salonların adaletin yerine getirildiği mahkeme salonları olarak kullanılmış olmasıdır⁵¹³.

Nitekim Güneş, Anadolu’da bir doğa varlığı olarak üç ayrı doğrultuda ele alınıp işlenmiştir. İlk olarak güneş bir tanrıdır, koruyucudur ve bütün evrenin yöneticisidir. Tanrı kabul edilen güneş canlılığın ve yaşamın kaynağıdır. Son olarak güneş kraldır ve Anadolu’da yeryüzünü yöneten krallar onun soyundan gelmiştir⁵¹⁴.

Netice olarak Hitit toplumunda Güneş Tanrısı’nın adaletin temsilcisi ve koruyucusu olarak görülmesi ve böylesi bir misyon taşıması sebebiyle, buna bağlantılı olarak da tanrıların yeryüzündeki vekilleri olarak kabul edilen kralların “Güneşim” unvanını kullanıyor olması, ayrıca da kral huzurunda görülen mahkemelerde “tekerleğe diz çökmek” değiminin kullanılıyor olmasının birbiriyle bağlantılı olduğunu dillendirmek yersiz olmayacaktır. Zira hukuk maddelerinde yer edinmiş olan, “tekerleğe diz çökmek” teriminde kullanılan “tekerlek” figürünün yapısal formunun “güneşle” olan benzerliğinin ve Eski Yakındoğu toplumlarında var olan “evren döngüsü” algısıyla ilgili olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Öte yandan Hitit siyasi yapısında hukuk kaidelerinin belirlenmesinde dini yapının ne denli önemli olduğunu göstermesi açısından dinsel suçlara verilen cezaların ağırlığının da göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Nitekim “Hitit Kanun Metni” irdelendiğinde diğer tüm çağdaşı olan kanun metinlerinden daha insancıl bir yapı arz etmekte ve böylelikle de özellikle “Mezopotamya Kanun Metinleri”nde görülen kısasa kısas prensibinin (*talion*) terkedilerek suçlara karşı daha ziyade maddi cezaların verildiği tespit edilmektedir. Lakin söz konusu olan suç şayet tanrılara, dinsel bir objeye ya da tapınağa karşı işlenmişse bu prensip terkedilerek suçlunun cezası kaçınılmaz bir biçimde “ölüm” olmuştur.

⁵¹³ F. Imparati, *a.g.e.*, s. 279-280.

⁵¹⁴ E. Uncu, *a.g.m.*, s. 354.

Bu konuyla ilgili olarak tapınak görevlilerinin uyulması zorunlu olan talimatnameleri içeren bir metinde dile getirilen ifadeler, tanrılara ait hayvanların nasıl korunduğuna dair değerli bilgiler vermektedir:

“...bundan başka (tapınağa ait) harman yerinde kullanılacak koşum öküzü alan sizler; eğer bir koşum öküzü satacak olursanız veya kesip etini yerseniz, onu kendiniz için tanrıdan çalarsanız ve ‘zayıflıktan öldü’ veya ‘vurup kırıyordu’ veya ‘kaçtı gitti’ veya ‘bir boğa onu vurdu’ diye (yalan söyler, gerçekte ise) onu yerseniz ve durum sonradan anlaşılırsa, onu telafi edersiniz”.

Metnin devamında kişinin suçsuz olması onun “Koruyucu Tanrı”nın himayesi altında olması ile açıklanmış, kişinin suçlu olması durumunda ise ölüm cezasına çarptırılacağı belirtilmiştir⁵¹⁵.

3.3. HİTİT KRALİ YAZITLARINDA ve ANTLAŞMALARINDA DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

Boğazköy arşivine ulaşılmasıyla birlikte Hitit Devleti’nin arşiv vesikaları gün yüzüne çıkarılmıştır. Arşiv vesikalarının dörtte üçünün dine dair olması, Hitit siyasi yapısında dine verilen önemin ne denli büyük olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca belgelerden anlaşıldığına göre Hitit krallarının çıkardığı fermanlardan, yaptıkları anlaşmalara kadar her şey tanrı ve tanrıçaların izni ile gerçekleşiyordu. Hatta diğer devletlerle yapılmış olan tüm antlaşma metinlerinde de her iki tarafın tanrıları, alınan kararların geçerliliğini muhafaza edecek birer merci olarak görülmekte ve antlaşma metinlerinin sonunda pek çok tanrı ismi zikredilmekteydi⁵¹⁶. Bu tür yazışmaları gerçekleştiren kâtipler, tanrıların listesini çıkarıyordu. Böylece hem Hitit kralları hem de Hitit krallarının siyasi faaliyetleri tanrıların koruması altında oluyordu⁵¹⁷.

3.3.1. Anitta Yazıtı

Bilindiği üzere Anadolu tarihinde ilk siyasi birliği sağlayan ve hemen sonrasında da iki yüzyıldan beri Anadolu’nun zengin maden kaynaklarını sömüren Asurlu kolonistleri sınır dışı ederek Anadolu’daki Asur Ticaret Kolonileri Çağı’na (M.Ö. 1974-

⁵¹⁵ Özlem Sir Gavaz, “Hitit Kanunlarında Hayvanlarla İlgili Maddeler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, C. 23, S. 83, 2012, s. 95.

⁵¹⁶ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 207.

⁵¹⁷ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 65-66.

1719) son veren Kuşşara Kralı Anitta, Hitit krallarının atası olarak kabul edilmektedir⁵¹⁸. Nitekim adları saptanabilen ilk Hitit kralları M.Ö. 18. yy'da yaşadıkları belirtilen Pithana ve onun oğlu Anitta'dır⁵¹⁹.

“Anitta Metni” adı verilen metin Hitit çivi yazısıyla yazılmış en eski tarihi belge olma özelliği taşımaktadır. Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın son aşamasında yazılmış olan ve Erken Hitit Çağı kralı Anitta'yı konu alan bu metnin elimizdeki nüshalarının tümü Anitta'dan çok daha sonraki dönemlerde yazılmıştır⁵²⁰.

Hitit Devleti'nin kuruluşundan önce kaleme alınmış olup, Anadolu'nun Hitit Dönemi öncesi tarihi hakkında bilgi veren Anitta Metni'nin bizim için önem arz eden kısmı ise bu dönemde Anitta'nın kurmaya çalıştığı merkezi otoritenin dinin yapısıyla ilgili olmasıdır. Metinden anlaşıldığı kadarı ile bu merkezi yapı tanrılarca korunmaktadır. Metinde bahsi geçen koruyucu tanrı ise Fırtına Tanrısı'dır. Anitta bu metinde, Neşa (Kaniş) ve bazı şehirleri ele geçirdiğini ve bunu tanrıların yardımı ile gerçekleştirebildiğini dile getirmektedir⁵²¹. Metnin muhtevası şöyledir:

1 “Kuşşara kralı Pithana'nın oğlu Anitta (Şöyle der): Konuş:

2 Göğün Fırtına Tanrısına (karşı) iyi idi,

3 ve Fırtına Tanrısına (karşı) iyi olunca,

4 Neşa kralı Kuşşara kralına (karşı) savaş açtı[]

5 Kuşşara [kr]alı şehirden aşağıya [ki]tle halinde ge[ldi,]

6 [ve Ne]şa'yı geceleyin güçlü bir saldırı ile al[dı].

7 [N]eşa kralını yakaladı ve Neşalılardan

8 hiçbirine kötülük yapmadı.

9 [Onları] (kendisinin) anaları, babaları yaptı.

10 Babam [Pi]thana'dan sonra aynı yılda

⁵¹⁸ Ekrem Memiş, “Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü”, *Belleten*, S. 222, 1995, s. 19.

⁵¹⁹ Turgut Yiğit, “Hitit Krallığında Velihtın Belirlenmesi Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 34, 2003, s. 142.

⁵²⁰ Turgut Yiğit, “Hitit Çivi Yazısının İlk Ortaya Çıkışı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 37, 2005, s. 82.

⁵²¹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 89.

11 Bir savaş kazandım. Güneş Tanrısı tarafından (doğudan)

12 [ha]ngi ülke başkaldırdı ise onların hepsini [y]en[dim.]”⁵²².

Ayrıca metnin devamından anlaşıldığı kadarıyla, Kuşşra Kralı Anitta, Kral Piyuşti tarafından yönetilmekte olan Hattuşa’yı zaptetmiş ve şehri lanetlemiştir⁵²³.

17 Ha[rk]iuna’yı sıcak bir zaman [da yendim.]

18 [Ulla]ama’yı geceleyin güçlü (bir saldırı) ile aldım.

19 [...]’yi sıcak bir zaman [da yendim.]

20 Onu Göğün Fırtına Tanrısına adadım.

21 [] Fırtına Tanrısına tekrar ...ettik.

22 Kim benden sonra kral olursa,

23 [...]’yi ve Harkiuna’yı Ne[ša]’dan]

24 tekrar hiç kimse iskan etmesin. Ne[ša] onun

25 düşmanı olsun. Ve bütün ülkenin

26 [düşmanı] olsun. Ve (bir) aslan gibi [bütün] ülke [onu yensin?]

27 [...] bir şey [...] sa,

28 [] iskan ederse, onu Fırtına Tanrısına [...]sınlar]⁵²⁴

Netice olarak Kuşşra’lı Anitta tarafından M.Ö. 1750’li yıllarda Anadolu’da ilk siyasi birlik kurulmaya başlamıştır. Devletin başkentini Kuşşra’dan Kayseri yakınlarında bulunan Neša (Kaneş)’ya taşıyan Anitta, sonradan Hitit Devleti’nin başkenti olacak olan Hattuşa kentini fetetmiş ve burayı tekrar iskân edecek kişiyi lanetlemiştir. Buna karşın lanete aldırış etmeyen ve kendi adını Hattuşili olarak değiştiren Labarna, Hattuşa’yı ise başkent olarak seçmiştir⁵²⁵.

⁵²² S. Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, s.53.

⁵²³ Ahmet Ünal, “Hitit Kenti Ankuwa’nın Tarihçesi ve Lokalizasyonu Hakkında”, *Belleten*, C. 45/2, S. 180, 1981, s. 180.

⁵²⁴ S. Alp, *a.g.e.*, s.53-54.

⁵²⁵ Ali Dinçol, “Hititler”, *Arkeo Atlas (Anadolu’nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 261-262.

3.3.2. I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesi

Görülen o ki, M.Ö.2. binyıl başlarından itibaren Anadolu'da görülmeye başlayan ve M.Ö. 1750 yıllarında Orta Anadolu'da birçok kenti ele geçirerek siyasi birlik oluşturmaya çalışan Hititler M.Ö. 1650 yıllarında ise I. Hattuşili'nin (M. Ö. 1650–1620) liderliğinde Hattuşa (bugünkü Çorum ili sınırları içindeki Boğazköy) merkezli bir devlet kurmuşlardır. Hititler yaklaşık 600 yıl boyunca da Eski Yakındoğu'daki en etkili güçlerden biri olmuşlardır. Esasen I. Hattuşili, Hititlerin ilk kralları olmamasına rağmen Hattuşa şehrinde tahta oturan ilk kral olarak bilinmektedir⁵²⁶. I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesi olarak adlandırılan aslında kralın ülkesinin ileri gelenlerine buyruklarını iletmiş olduğu belge Eski Hitit Dönemi'nin en bilinen fermanıdır⁵²⁷.

Tüm bunlarla birlik de I. Hattuşili'nin ismine dair alanın uzmanları tarafından yapılan tartışmalar devam etmektedir. Zira Telepinu Fermanı'nın başlangıç bölümünde I. Hattuşili'den önce gelen Labarna/Tabarna adlı bir kralla Tavananna adındaki bir kraliçeden söz edilir. Olasılıkla bunlar ilk Hitit hükümdarıyla karısının adlarıydı. Ancak I.Hattuşili'nin vasiyeti kendisine genellikle Labarna/Tavarna denildiğini göstermektedir. Dolayısıyla Labarna ve Tavananna'nın Hitit kral ve kraliçesinin unvanları olduğu açıktır. Hattuşili kendisinden önce de onlardan söz ettiğine göre bunların Hattuşili'nin selefleri olduğu kesindir. Hattuşili'nin Hattuşa'yı başkent yaptığı⁵²⁸ için bu ismi aldığı düşünülmeyle birlikte gerçek isminin ne olduğu hala bir muammadır⁵²⁹.

Yeniden vasiyetname bahsine geçerse, I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesi'nde Hitit Krallığı'nda gerçekleşen veraset sistemiyle ilgili bazı bilgiler bulunduğu gibi bu metinde bizi asıl ilgilendiren meseleler metin içerisinden çıkarılabilen dini konulardır. Bu konuyla ilgili olarak metnin bir yerinde:

“Ancak sizler tanrılar da saygıdan geri kalmayınız. Onların ekmek payı, onların şarap payı, onların çorbaları, onların yemekleri sofraya konmalıdır ve sen Murşili bunu

⁵²⁶Fatma Sevinç, “Hititlerde Yeraltı Dünyası”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 9, s. 233.

⁵²⁷ Turgut Yiğit, “Eski Hitit Dönemine Ait Bir Ferman”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 41, 2007, s. 2.

⁵²⁸ Elmar Schwertheim, *Antikçağda Anadolu*, (çev. Nuran Batu), Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 17.

⁵²⁹ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I., s. 315.

*ne savsaklamalısın ne de unutmalsın. Ama savsaklarsan felaket yine gelir, eskisi gibi...*⁵³⁰.

İfadeleri yer almaktadır. Buradan anlaşıldığına göre, I. Hattuşili kendinden sonra krallığın başına geçecek olanlara dinsel bazı öğütlerde bulunmuştur. Onun bu tavsiyeleri devletin geleceğinin tanrılarla iyi geçinilmesiyle mümkün olacağı şeklinde yorumlanabilir. Nitekim Hitit İmparatorluk Çağı kralları devletin başına kötü bir durum geldiğinde bunun tanrılarının gazabıyla ilgili olduğunu düşünmekteydiler⁵³¹.

3.3.3. Telepinu Fermanı

Eski Hitit Dönemi'ne ait bir diğer meşhur ferman ise Hitit sarayında peş peşe yaşanan suikastlar ve cinayetlere bağlı olarak ortaya çıkan karışıklıklardan sonra Telepinu'nun istikrarı yeniden sağlamak adına tahta geçiş kurallarını, kesin olarak belirlediği Telepinu Fermanı'dır⁵³². Nitekim M.Ö. 1500'lerde tahta çıktığı zaman Telepinu'nun önünde iki hedefi vardı. İlki imparatorluğu tekrar birleştirip güçlendirmek, ikincisi bitmez tükenmez kanlı taht kavgalarına son vermektir⁵³³. Zira I. Murşili'nin kayınbiraderi ve taş ustası olan Hantili tarafından, Zidanta'nın yardımı ve kışkırtmalarıyla katledilmesinden Telepinu'nun tahta çıkışına dek geçen yaklaşık 70 yıl boyunca Hitit tarihini etkisi altına alan süreç kanlı cinayet ve gasp öykülerinin geçtiği dönemdir⁵³⁴. Bu yüzden bu döneme "Gasıp Krallar Devri" adı da verilmektedir⁵³⁵.

Hitit tarihi için çok önemli olan bu metinden anlaşıldığı kadarıyla, Hitit tanrılarını krallıkta gerçekleşen taht kavgalarına müdahil olmuşlardır. Ayrıca "*Bağlar, bahçeler meyve vermedi. Koyunlar, sığırlar doğurmadı*" ifadesi belki de taht kavgalarına müdahil olan tanrılarının gazabıyla ilgilidir⁵³⁶. Bu durum Telepinu Fermanı'nda şöyle izah edilmektedir:

⁵³⁰ I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesi'nin Akadca ve Hititçe tam metninin iki dilli Türkçe çevirisi için bkz. S. Alp, *a.g.e.*, s.68-71.

⁵³¹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 91.

⁵³² T. Yiğit, *a.g.m.*, s. 2.

⁵³³ B. Brandau-H. Schickert, *a.g.e.*, s. 95.

⁵³⁴ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, s. 320.

⁵³⁵ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Yayınevi, Bursa 2013, s. 96-99.

⁵³⁶ Veli Ünsal, *a.g.e.*, s. 94.

“Hantili de yaşlanınca, tanrı olmaya başladı.(ölüm yatağına düştü) Zidanta, Hantili'nin oğlu [Pişeni 'yi] oğulları ile birlikte öldürdü. Önde gelen hizmetkârlarını da öldürdü.

Zidanta da kral oldu. Tanrılar Pişeni'nin kanının intikamını aldılar. Ona oğlu Ammuna'yı tanrılar düşman etti. Babası Zidanta'yı öldürdü.

Ammuna da kral oldu. Tanrılar babası Zidanta'nın kanının intikamını aldı. Onun elinde ekinler, bağlar, sığırlar (ve) koyunlar [iyi ol] madılar... Elinde mahvoldular.

“ülke ona düşman oldu. ... Ammunu da tanrı olunca(ölünce)...”⁵³⁷

3.3.4. I. Arnuwanda ve Karısı Aşmunikal'in Dua Metni

II. Tuthaliya'dan sonra krallığın başına I. Arnuwanda geçmiştir. Arnuwanda döneminde Hitit ülkesine kuzey komşuları Kaşkalar yoğun saldırılar düzenlemişlerdir. Kaşkalarla başa çıkamayan I. Arnuwanda ve karısı Aşmunikal⁵³⁸ çareyi tanrılara yalvarmakta bulmuşlardır. Bu dua metninin bir kısmı şöyledir:

“[Majes]te büyük kral Arnuwanda ile [Büyük Kraliçe Aşmunikal şöyle (derler): ... Arinna'nın güneş tanrıçasına ve bütün tanrılara sesleniyoruz. Bizi işitin!] Arnuwanda ve Aşmunikal ve []... []

[Yalnız] Hatti ülkesi sizin tanrılarınız (için) [gerçekten temiz] bir ülkedir. Yalnız Hatti ülkesinde sizi temiz, büyük ve lezzetli kurbanlar ver.[iriz ve] siz tanrılara yalnız Hatti ülkesinde saygı duyarız.

Siz tanrılar tanrısal duygunuzla bilirsiniz. Eskiden beri hiç kimse sizin tapınaklarınızla bizim gibi ilgilenmedi...

⁵³⁷ S. Alp, *a.g.e.*, s.60.

⁵³⁸ Arnuwanda ve Kraliçe Aşmunikal (M.Ö. 1420-1400) yaptırdıkları mühürleri üzerinde verilen soylarına göre kardeş görünmektedir ve bu durum Hititologlarca çok tartışılan bir konudur. Arnuwanda kendisini Tuhaliya'nın oğlu Aşmunikal ise Tuthaliya'nın ve Nikkalmati çiftinin kızı olarak gösterir. Fakat böyle bir kardeş evliliği Hitit toplumunda kabul edilemez bir suçtur ve yasalara göre ölüm cezası gerektirmektedir. Hititologlar bu duruma başka açıklamalar getirmişlerdir. Bunlardan biri iki kardeşin sadece kral ve kraliçelik makamlarını işgal ettikleri ama birbiriyle evlenmedikleri görüşüdür. Son zamanlarda daha çok kabul gören açıklama ise Arnuwanda'nın annesinin adını vermemesine dayanarak öne sürülen, onun Tuthaliya tarafından evlat edinmiş bir çocuk olduğu yönündedir. Bu durumda Arnuwanda'nın babalığının kızı ile evlenmesi suç oluşturmamaktadır. bkz. A. Dinçol, *a.g.m.*, s.264-265.

[Şim]di biz büyük kral Arnuwanda [ve] büyük kraliçe Asmunikal siz tanrılarla [] ilgilendik, siz tanrılara tekrar tekrar yakarıyoruz.

Kaşkalılar ...[] siz tanr[rılara.....] geldiler. Burada Hattuşa'd[a Tuhasuna'ya saldırdılar.] [.....] Tahatari'ya saldır[dılar...]. kentin kapısına aşağıya geldiler. Sonra Hum[....]kentine[.....]

Biz tanrılara saygılı olduğumuzdan onların bayramları ile ilgileniyoruz. Kaşkalılar Nerik ülkesini aldıklarından biz Nerik'in Fırtına Tanrısı için ve Nerik'in tanrıları için kurbanları Hattuşa'dan Hakmiş'e gönderiyoruz. Kurban ekmeklerini, kurban içkilerini, sığırları (ve) koyunları.

Kaşkalıları çağırıyoruz ve onlara hediyeler veriyoruz. Onlara yemin ettiriyoruz: "Nerik'in Fırtına Tanrısı için gönderdiğimiz kurbanları (iyi) karşılayın! Onlara yolda kimse saldırmayın!" (diyoruz)"⁵³⁹.

Bu dua metninde I. Arnuwanda ve Aşmunikal çifti tanrılara yaptıkları hizmet ve sunulara karşılık onlardan medet ummuşlardır. Görüldüğü gibi Hitit tanrılarına yaptıkları hizmetleri, bir sıkıntı ile karşılaştıklarında bu sıkıntıdan kurtulmak bir araç olarak kullanmışlardır. Eğer tanrılar hizmetin devamını istiyorlarsa onların da siyasi erke yardımcı olmaları gerekmektedir. I. Arnuwanda ve Aşmunikal çiftinin dualarında bu duruma vurgu yapılmış ve Kaşka saldırılarından sadece Hitit ülkesine değil tanrılarının da zarar göreceği anlatılmak istenmiştir. Zira bu durumun devam etmesi halinde tanrılara kurban sunan ve hediyeler getiren insanlar olmayacaktır. Bu durumun benzerini II. Murşili'nin "Veba Duaları"nda da rastlanmaktadır⁵⁴⁰.

3.3.5. I. Şuppilulima ve II. Murşili Dönemi'ne Ait Tarihi Vesikalar

Hitit tahtında M.Ö. 1380-1345 yılları arasında hüküm sürmüş olan I. Şuppilulima⁵⁴¹, Hitit Devleti'ni İmparatorluk sürecine sokan kral olarak bilinmektedir. Zira ülke toprakları bu kral döneminde son derece genişlemiştir⁵⁴².

⁵³⁹ Orta Hitit Devleti Krallarından Arnuwanda ile Kraliçe Aşmunikal'in Arinna'nın Güneş Tanrıçasına ve tanrılarına Kuzey Anadolu'daki Kaşkalılar'dan şikayet eden dualarının tam metni için bkz. S. Alp, *a.g.e.*, s.72-75

⁵⁴⁰ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 98-99.

⁵⁴¹ Daha geniş bilgi için bkz. Özlem Sir Gavaz, "Hitit İmparatorlu Devri Krallarından I.Şuppilulima Döneminde Anadolu", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 1, 2008. (21-39)

⁵⁴² A. Dinçol, *a.g.m.*, s. 265.

I. Šuppilulima'nın Mitanni Kralı Tušratta'yı yendikten ve bağımsız Mitanni Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra Mitanni tahtına oturttuğu Tušratta'nın oğlu Mattiwaza ile yaptığı antlaşmadaki ifadeler onun da tıpkı selefleri gibi meşruiyetini tanrılara dayandırması ve siyasi vakalarda tanrısal güce duyduğu itaati göstermesi açısından son derece önemlidir. Bu antlaşma metninin ilgili kısmının tercümesi şöyledir:

“Fırtına Tanrısının sevgilisi, Hatti ülkesinin kralı kahraman Büyük Kral ben Majeste Šuppilulima savaşa gittim. ... Bu tabletin bir nüshası Arinna'nın güneş tanrıçası krallığı ve kraliçeliği yönettiğinden Arinna'nın güneş tanrıçasının önüne (tapınakta heykelin önüne) kondu. Diğer bir nüsha Mitanni ülkesinde Kahad kentinin Kurimnu (tapınağının) efendisi Tešup'un önüne kondu. O belli aralıklarla Mitanni Kralı'nın ve Hurrilerin önünde okunacak! Kim bu tableti Kahad'ın Kurimnu'sunu efendisi Tešup'un önünden kaldırırsa ve onu gizli bir yere koyarsa (ya da) onu kırarsa ya da tabletin sözlerini değiştirtirse bu antlaşmanın yapılışında tanrıların toplanmaları ve tarafların tanrılarının hazır bulunmaları, işitmeleri ve tanıklık etmeleri için çağırdık: Hatti ülkesinde krallığı ve kraliçeliği yöneten Arinna'nın güneş tanrıçası, göğün efendisi güneş tanrısı, Hatti ülkesinin efendisi fırtına tanrısı, Šeri ve Hurri, Nanni ve Hazzi dağları, KALAM'ın efendisi fırtına tanrısı, ordunun efendisi fırtına tanrısı, yardımın efendisi fırtına tanrısı... Tanrıça İşhara, dağlar ve ırmaklar, göğün tanrıları ve yerin tanrıları ; bu anlaşmanın sözlerinin sonunda onlar hazır bulunsunlar! İşitsinler ve tanık olsunlar! Eğer sen, prens Mattiwaza ve siz Hurrililer antlaşmanın sözlerini uygulamazsanız, yeminlerin sahibi olan tanrılar (seni) Mattiwaza'yı, (sizi) Hurrilileri ve ülkenizi karılarınızı ve sahip olduğunuz her şey ile birlikte yok etsinler! (sizleri) Malt (bitkisini) kabuğundan (çeker gibi) çeksinler! Nasıl bir Pupuwahi'den (kısır bir kişiden) bir bitki (tohum) çıkmazsa, senin de Mattiwaza alacağın ikinci bir kadından, siz Hurri adamları karılarından, çocuklarından ve ülkelerinden tohum olmasın! Tarafların bu tanrıları size sefalet ve felaket getsinler. (senin) Mattiwaza'nın tahtını devirsinler! Bu tanrıların huzurunda edilen yeminler seni Mattiwaza'yı ülkenizle birlikte kamışlar gibi kırsınlar!... Diğer taraftan sen Prens Mattiwaza ve (siz) Hurrililer bu anlaşmayı ve yemini uygularsanız, tanrılar seni Mattiwaza'yı Hatti ülkesinin kızı (olan) karınla, onun çocukları ve torunları ile ve sizi Hurrilileri karılarınızı, çocuklarınızı, torunlarınızla ve ülkenizle birlikte korusunlar! Mitanni ülkesi eskiden ulaştığı yere geri dönsün, gelişsin ve genişlesin! Sen Mattiwaza ve Hatti ülkesinin Büyük Kralı'nın kızından gelen

oğulların ve torunların (siz) Hurrililer ebedi bir krallığa sahip olasınız! Babanın tahtı sürsün, Mitanni ülkesi sürsün!”⁵⁴³.

Ayrıca metnin sonunda dikkat edileceği gibi I. Şuppilulima, antlaşma hükmünün geçerliliğini tanrıların garantörlüğüne bırakarak, hükme uyulmaması durumunda Hurri halkını lanetleme yoluna giderek, tanrılara yakınlık derecesini göstermiştir.

I. Şuppilulima’dan sonra tahta geçen oğlu II. Arnuwanda vebaya yakalandığı için ülkesine sadece M.Ö. 1345-1343 tarihleri arasında hükmedebilmiştir. Onu izleyen kardeşi II. Murşili, Hitit tarihinin en kudretli krallarından biridir. Ayrıca II. Murşili hem babası I. Şuppilulima’nın hem de kendisinin icraatlarını yıllara bölerek ayrıntılı belgeler bırakması bakımından bir tarih yazıcısı sayılmaktadır. Nitekim genç Murşili küçük yaşta kral olduğu için iktidarının ilk yıllarında, düşmanlarının çocuk diye nasıl kendisini küçük gördüklerini, fakat Arinna kentinin Güneş Tanrıçası’nın yardımıyla on yıl içerisinde tüm düşmanlarını nasıl yenilgiye uğrattığını yine bu yıllıklarda anlatmaktadır⁵⁴⁴.

Nitekim II. Murşili ile başlayan Hitit tarih yazıcılığı bugün bizlerin Hitit tarihine dair somut ve büyük ölçüde doğru bilgilere ulaşabilmemizi sağlamaktadır. Zira kral tanrılara dualarında (veba) ya da Hattušaş’ı bereket ve esenliğe kavuşturup kavuşturamadığı konusunda hesap verdiği yıllıklarında, yalan söyleyemez ya da tanrıyı kandıramazdı. Tarih yazıcılığının ilk biçimi işte bu inanç sistemiyle oluşturulmuştur. Ülkenin durumu kötüye gittiğinde ya da savaşlarda yenilgi yaşandığında bunun tanrıların isteğinden mi yoksa insanın yetersizliğinden mi kaynaklandığını ancak tanrı bilebilirdi. Bu yüzden kral tüm olayları gerçekte tam olarak olduğu gibi yazdırmak zorundaydı. Çağdaşlarının yaptığı gibi siyasi propaganda aracı olarak tarihin olumlu yanlarını yazmak ya da daha ileriye giderek tarihi saptırmak, tanrıların her şeyi bildiğine inanan Hititlerde pek anlam taşımıyordu. Ancak Hattušaş krallarının genellikle olayları biraz daha yanlı yansıttıkları da oluyordu. Sözelimi galibiyetleri kendileri sahiplenirken, yenilgileri hiç üstlenmeyip “yanlış ordu kumandanı” seçmeye

⁵⁴³ S. Alp, *a.g.e.*, s.93-96; Güngör Karauğuz, “Hitit Devleti’nin Siyasi Antlaşmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mısır-Hitit Ebedi Barış Antlaşması (Kadeş) ve Eski Önasya’da Barış*, (ed. Şakir Batmaz-Hasan Ali Şahin), Kapadokya Araştırma Merkezi, Nevşehir 2007, s. 58-59.

⁵⁴⁴ A. Dinçol, *a.g.m.*, s. 268.

bağlıyorlardı. Tanrı korkusuyla yazılan bu hesap verme niteliğindeki raporlar bugün bilim camiasında tarihi yansıtan birer ayna olarak kabul edilmektedir⁵⁴⁵.

Murşili döneminin en çarpıcı olaylarından biri de ülkeyi kasıp kavuran veba salgınıdır. II. Murşili bu salgının çıkış nedenini babası I. Şuppilulima'nın, Genç Tuthaliya'yı öldürterek tahtı ele geçirmesine bağlar⁵⁴⁶. II. Murşili'nin "Veba Duaları" adı verilen metninde I. Şuppilulima'nın Hitit tahtını III. Tuthaliya'nın elinden zor kullanarak aldığını şöyle anlatmaktadır:

"...genç Tuthaliya Hitit ülkesinde egemen iken O'na bütün prensler, memurlar ve askerler bağlılık andı içmişlerdi. Babam da ona bağlılık andı içmişti. Fakat babam Tuthaliya'yı cezalandırmaya kalkınca, prensler, soylular, Hattuşa'daki yüksek memurların hepsi babamın tarafını tuttu. Tuthaliya'yı ve ona yardım eden kardeşlerini öldürdüler. ...buna karşılık siz tanrılar, efendilerim, babamı korudunuz. Hatti ülkesinin toprakları düşman eline geçtiğinde, babam onlara karşı sefere çıkıp, onları yendi, toprakları geri aldı. ...onun döneminde Hatti ülkesi iyi idi. Ülkedeki insanlar, sığırlar ve koyunlar çoğalıyordu. Fakat siz tanrılar, efendilerim, (sonradan) Genç Tuthaliya'nın öcünü babamdan aldınız. Babam, Tuthaliya'nın katli yüzünden öldü. ... siz tanrılar, efendilerim, Tuthaliya'nın (dökülen) kanının öcünü almak istiyorsunuz, (ama) Tuthaliya'yı öldürenler (yaptıklarını) ödediler, Hatti ülkesi de ödedi. Şimdi (felaket) benim üzerime de gelince, ben de tüm ailemle kefalet ödeyeceğim. ...(herkes ölünce) size kimse kurbanlar getirmez... Vebayı kovunuz, onun düşman ülkelerine gönderiniz. Hatti ülkesine karşı yine iyi olunuz! Ben sizin bir rahibeniz ve hizmetçiniz olduğuma göre bana karşı merhametli olunuz. Kalbimdeki bu acıyı ve ruhumdaki bu korkuyu alınız..."

Metnin bu kısmı I. Şuppilulima'nın Telepinu Fermanı'nı çiğnemesinden bahsetmektedir. II. Murşili'ye göre III. Tuthaliya'nın I. Şuppilulima tarafından öldürülmesi tanrıların gazabına sebep olmuştur. Böylece Hitit ülkesi büyük bir felakete karşı karşıya kalmıştır. II. Murşili tıpkı I. Arnuwanda ve Aşmunikal'in dualarında olduğu gibi kendini acındırmakda ve Hitit ülkesinin bu felaketten kurtulması için

⁵⁴⁵ B. Brandau-H. Schickert, *a.g.e.*, s. 75-76.

⁵⁴⁶ A. Dinçol, *a.g.m.*, s. 268.

tanrılara yalvarmaktadır. Bu durum bize göstermektedir ki Hitit kralları başlarına gelen her olaydan tanrıları sorumlu tutmuşlardır⁵⁴⁷.

3.3.6. Kadeş Savaşı ve III. Hattuşili Dönemi'ne Ait Diğer Vesikalar

Fenike kıyıları boyunca uzanan Amurru Krallığı ve Kadeş, Firavun III. Thutmosis döneminden itibaren Mısır hâkimiyetinde bulunmaktaydı. Fakat IV. Amenophis ve Akhenaton'un başarısız idareleri sırasında ise Mısır hâkimiyetinden çıkmışlardır. Ancak II. Ramses'in babası I. Sethi, Kadeş'i yeniden fethetmiş, lakin anlaşmayla Hititler'e bırakmak zorunda kalmıştır. Hemen ardından ise II. Ramses fazla çaba harcamadan Amurru'yu geri almıştır. Bunun üzerine Hitit kralı Muvatalli tanrılara bir adak adayarak Amurru'yu tekrar kendisine bahşetmeleri halinde Hitit tanrılarına zengin sunular da bulunmaya söz vermiştir. Bahsi geçen metnin tercümesi ise şöyledir:

*"...Zati şahanem sefere çıkacak ve sizler, ey Tanrılar, bana yardım edecek olursanız ve ben Amurru topraklarını yeniden fethedecek olursam –silahların gücüyle ona karşı zafer kazanayım veya barış yapayım- ve Amurru kralını bizzat ele geçirecek olursam o zaman (...) sizlere cömert teşekkür edeceğim, ey Tanrılar !"*⁵⁴⁸.

II. Murşili öldüğü zaman arkasında üç oğul bırakmıştır. En büyük olanı Muvatalli babası yerine Hitit tahtına geçmiştir. Bu kral zamanında Eski Yakındoğu'nun iki büyük devleti Hitit ve Mısır tarihin kaydettiği ilk büyük meydan savaşını yaptıkları halde bu muazzam olaya dair Hitit kaynaklarında çok az bilgi bulunmaktadır. Bununla birlikte Kadeş Savaşı'na dair teferruatlı bilgiler Mısır vesikalarından edinilebilmektedir. Hitit kaynaklarında ise yalnızca III. Hattuşili'nin Yıllıkları'nda kısa bir kayıt yer almaktadır. Bu bilgiye göre ise III. Hattuşili, Kadeş Savaşı'na ordu komutanı olarak katılmıştır. Kadeş Savaşı'nın kaç sene veya kaç sefer halinde devam ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Kadeş Savaşı, Mısır Firavunu Ramses'in iktidarının beşinci senesinde başlamış (M.Ö.1296) ancak iki devlet arasındaki büyük anlaşma Ramses'in iktidarının 21. senesinde M.Ö.1280'de yapılabilmektedir. Barış anlaşması imzalandığı zaman Hitit devletinin başında ise III. Hattuşili bulunmaktaydı. Tüm bunlarla birlikte Hattuşili'nin selefi olan Muvatalli'nin akıbeti hakkında ise hiçbir bilgi mevcut değildir.

⁵⁴⁷ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 101-102.

⁵⁴⁸ Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, (çev. Muna Cedden), Dost Yayınları, Ankara 2005, s. 93-94.

Bu hal doğrultusunda alanın uzmanları tarafından uzun süren askeri seferlerden birinde ölmüş olduğu düşünülmektedir⁵⁴⁹.

Netice olarak, dünya tarihinin bilinen ilk meydan muhaberesini sonlandıran Kadeş Antlaşma Metni (Ek. 5) hem Mısır hiyeroglif yazısı hem de dönemin diplomatik dili Akadça ve çivi yazısıyla yazılmıştır. Savaş sahneleri ve hiyeroglifli yazıt Karnak'taki Amon Tapınağı ile Ramesseum'un duvarlarına kazınmıştır. Buradaki hiyeroglif yazıtın çevirisi 1903'te J. H. Breasted ve 1960'da Sir A. Gardiner tarafından yapılmıştır. Akadça olan metin yine 20. yy. başlarında dünyaya duyurulmuştur. Ancak her iki metnin karşılaştırmalı yayını E. Edel'in *Der Vertrag Zwischen Ramses II. von Ägypten und Hattusili III. von Hatti*, adlı kapsamlı çalışmasıyla 1997 yılında değerlendirilmiştir⁵⁵⁰.

Kadeş Antlaşma Metni'ni imzalayan tarafların yemin tanrılarının garantörlüğünde antlaşmalarını daha da sağlamlaştırdıkları görülmektedir. Metinler incelendiğinde genellikle “*senin için yaptığım bu antlaşma tabletine (gelince), işte bak, Bin Tanrı toplantıya çağrıldı*” cümlesinin ardında altmış üzerinde tanrı ve tanrıça ismi anılmaktadır. Bu tanrı listelerinde geçen tanrı ve tanrıçaların isimleri her ne kadar antlaşmanın yapıldığı yöreye göre değişse de Göğün Güneş Tanrısı, Arinna Kenti'nin Güneş Tanrıçası, Göğün Fırtına Tanrısı, Hatti Kenti'nin Fırtına Tanrısı'nın isimleri mutlaka anılma ihtiyacının hissedildiği metinlerden çıkarılabilmektedir. Antlaşma şartlarına uyulmaması ve majesteye yüz çevrilmesi durumunda, “*yemin tanrıları seni bırakmasın, onlar seni mahvetsinler, bu meseleyi aranıza koymasınlar*” cümlesiyle antlaşmayı ihlal eden taraf lanetlenmektedir⁵⁵¹.

Kadeş Savaşı'na ordu komutanı sıfatıyla katılan III. Hattuşili'nin Mısır seferinden dönüşte Kizzuvatna'da çok önemli bir kült şehri olan Lavazantiya şehri başrahibi Pentipşarri'nin kızı Puduhepa ile evlenmesi ise yine dini karakterdedir⁵⁵². Nitekim III. Hattuşili ile Puduhepa'nın evlilik hikâyesi Hattuşili'nin yaşamını anlattığı otobiyografisinde yer edinmiştir. Puduhepa'nın babası, Antik Saros Irmağı'nın kaynağı olan Kizzuvatna ülkesindeki Lavazantiya kentinin tanrıçası olan İstar'ın rahibiydi. Hattuşili, Kadeş'ten dönerken, adak sunmak için Lavazantiya'ya uğradı ve burada

⁵⁴⁹ F. Kinal, *a.g.e.*, s.109-115.

⁵⁵⁰ G. Karauğuz, *a.g.m.*, s. 50.

⁵⁵¹ G. Karauğuz, *a.g.m.*, s. 58.

⁵⁵² F. Kinal, *a.g.e.*, s.116-117.

rüyasında İstar'ı gördü. İstar, Hattuşili'ye rahibesi Puduhepa'yla evlenmesini emretti⁵⁵³.

III. Hattuşili bu olayı şöyle anlatmaktadır:

“Mısır ülkesinde savaştan geri geldiğim zaman ve tanrıçanın emri üzerine Bentipşarri'nin kızı Puduhepa'yı zevce (eş) olarak aldım ve düzen kurduk ve tanrıça bize karı koca sevgisi verdi, oğlan ve kız çocuklar yaptık. Hakimem İstar bana tekrar rüyada göründü ve 'ailemle birlikte hizmetime gir' dedi ve ailemle birlikte hizmetine girdik. Kurduğumuz evimizde ailemize tanrıça girdi ve ailemiz ileriye gitti. Tanrıça İstar'ın teveccühü sayesinde gittim Havarkina ve Dermuna kentlerini inşa ettim. Hakmiş kenti bana karşı savaşa başladı. Kaşkaları kovdum. Kendi gücümle durumu düzelttim. Ben Hakmiş Kralı oldum. Karım da Hakmiş Kraliçesi oldu”⁵⁵⁴.

Bu metinden hareketle III. Hattuşili Puduhepa ile olan evliliğinin sıradan bir evlilik olmadığını vurgulamaktadır. Nitekim bu evliliği tanrıça İstar'ın istediğini ve bu evliliğin ilahi bir anlam taşıdığını ifade etmektedir.

III. Hattuşili'nin Puduhepa ile olan evliliği neticesinde Hitit panteonunda da bir takım değişikliklerin yaşandığı görülmektedir. Nitekim Hurri asıllı olan Puduhepa doğduğu ülkeye sadık kalmış böylece Hitit topraklarında kendi geleneklerini güçlendirmiştir. Zira kraliçenin adından da anlaşılacağı üzere ailesi ve kendisi tanrıça Hepat (Hepatu) inancına bağlıydı. Ayrıca Hurri tanrısı Hepat, Hititler'deki Güneş Tanrıçası Arinna'yla eşdeğerdir⁵⁵⁵. Bu denklik de beraberinde Hitit panteonunda Güneş Tanrıçası Arinna'nın değerinin artmasına sebebiyet vermiştir.

Tüm bunlarla birlikte bütün yaşamı boyunca dini politikaya alet eden III. Hattuşili, başarılarını büyük ölçüde din çevrelerinin yardımı ile sağlamıştır. Bu tutumunun nedeni belki de küçüklükten beri yaşadığı hastalık ve çocukluğundan itibaren rahip olarak yetiştirilmesinden kaynaklanmaktadır. III. Hattuşili'nin dindarlığı kendisine ait mühürlere de yansımıştır. III. Hattuşili, Ugarit'te bulunan bir mühründe dindarlığı şu şekilde ifade eder:

⁵⁵³ B. Brandau-H. Schickert, *a.g.e.*, s.254.

⁵⁵⁴ S. Alp, *Hitit Güneşi*, s. 57.

⁵⁵⁵ M. Desti, *a.g.e.*, s. 60.

“Büyük Kral, Hatti Ülkesi Kralı, Kahraman, Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın, Nerik Kenti'nin Fırtına Tanrısı'nın ve Şamuha Kenti'nin İştari'nin Gözdesi, Hattuşili”⁵⁵⁶.

Nitekim III. Hattuşili'nin Yıllıkları'ndan öğrendiğimiz bilgiye göre: Hattuşili hastalıklı bir çocuk olduğundan babası tarafından rahipliğe verilmesi kararlaştırılmış ve Şamuha şehri tanrıçası İştari'nin rahibi olmuştur. Bundan dolayıdır ki III. Hattuşili hayatındaki bütün başarılarını İştari'nin lütfuna borçlu olduğunu düşünmektedir. Bunlarla birlikte yine yıllıklarından edindiğimiz bilgilere göre, III. Hattuşili'nin babası Mürşili ölüp de yerine ağabeyi Muvatalli geçince yeni kral Hattuşili'yi “Büyük Meşedi” yapmış ve yukarı memleketlerin idaresini ona vermiştir. İlerleyen süreçte ise Kral Muvatalli, III. Hattuşili'ye başarılarından dolayı “Harp Arabaları Kumandanlığı” rütbesini vermiştir. Böylelikle III. Hattuşili bizzat Kadeş Savaşı'na iştirak etmiştir⁵⁵⁷.

III. Hattuşili'nin otobiyografisi ve tahta çıkmadan önceki olaylar ile ilgili savunmasında seceresi ve çocukluğuyla ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

“...Kuşşara kralı Hattuşili'nin torunu, Hatti ülkesinin kralı, Büyük Kral Şuppiliuma'nın torunu, Hatti ülkesinin kralı Büyük Kral Mürşili'nin oğlu, Hatti ülkesinin kralı Büyük Kral Tabarna Hattuşili şöyle(der):

Tanrıça İştari'nin tanrısal düzenini (adaletini) anlatacağım: Onu insanoğlu işitsin! Gelecekte Majestemin oğlu, torunu ve Majestenin soyundan gelen herkes tanrılar arasında (en çok) Tanrıça İştari'ye saygılı olsun!

Babam Mürşili (ve annem) bizi dört çocuğu, Halpaşulipi'yi, Mutawalli'yi ve kız çocuğu Matanazi'yi dünyaya getirdiler. Hepsinin arasında (ben en) sondaki çocuk idim. Ben henüz çocuk iken dizgin tutucu idim. Hakimem Tanrıça İştari babam Mürşili'ye kardeşim Mutawalli'yi rüyada gönderdi (ve ona şöyle dedi): “Hattuşili'nin yılları kısadır. (uzun zaman) yaşamayacak! Onu bana teslim et! O benim rahibim olsun! Böylece hayatta (kalabilir).” Babam (beni) çocuğu yukarıya kaldırdı. Beni tanrıçanın hizmetine verdi. Tanrıçaya rahip olarak kurban sundum. Hakimem Tanrıça İştari'nin elinden iyilik gördüm. Hakimem Tanrıça İştari beni elimden tuttu ve beni tanrısal düzen içine koydu.

⁵⁵⁶ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 124.

⁵⁵⁷ F. Kinal, *a.g.e.*, s.116.

*Babam Murşili tanrı olunca (ölünce), kardeşim Mutawalli babasının tahtına oturdu. Ben de kardeşimin huzurunda Ordu Kumandanı oldum. Kardeşim beni koruma kıtası başkanlığına (zipkinci başılığa) atadı. Yukarı ülkeyi de yönetimime verdi. Yukarı ülkeyi yönettim. Benden önce orasını Zida'nın oğlu Arma-Tarhunta yönetiyordu. Hakimem Tanrıça İştâr beni beğendiğinden, Mutawalli de beni iyi tuttu*⁵⁵⁸.

3.4. URARTU DEVLET'İN KURULUŞUNDA DİN TESİRİ

Qumran metinlerinde “Urarat”, Tevrat İbranicesinde ünsüz harflerle “rrt”⁵⁵⁹ olarak geçen, Asurluların “Urartu”, Babillilerin ise “Uraştu” adını verdiği fakat kendilerine “Biainili” (Vanlı) diyen⁵⁶⁰ bu kavim Ön-Asya coğrafyasında, Orta Demir Çağ’ında hüküm sürmüştür⁵⁶¹. Van adı ise Urartuların kendi öz varlıklarını tanımlamak için kullandıkları “Biane/Biainei” terimiyle bağlantılıdır⁵⁶². Yaklaşık 3000 yıllık bir geçmişe sahip olan Van sözcüğü de Bian kelimesindeki B ile V’nin yer değiştirmesiyle doğmuştur. İlginçtir ki günümüze değin bu krallık, can düşmanı Asurluların vermiş olduğu ad ile tarihte anılmıştır⁵⁶³.

Urartu Devleti çağdaşlarından güneyde Asur İmparatorluğu batıda Melitia (Melid, Melitealhe, Malatya), Tablani (Tabal/Kayseri ve çevresi) ve Kumaha (Kummuh, Adıyaman) başta olmak üzere Geç Hitit Devletleri, Orta Anadolu’da Frigler, Kuzeybatı İran’da Mana ve Medler ile siyasal ve ticari anlamda ilişkiler kurmuştur. Ayrıca Urartu Devleti, çağının en büyük askeri gücüne sahip olan Asur Devleti başta olmak üzere söz edilen siyasi güçlerle mücadele etmiştir⁵⁶⁴.

Bugün malik olduğumuz bilgiler ışığında Urartuların köken itibariyle Hurri asıllı oldukları bilinmektedir. Nitekim Doğu Anadolu Bölgesi M.Ö. 4. binyılından itibaren yoğun bir iskana uğramıştır. M.Ö. 3. binin başlarından itibaren ise Transkafkasya’dan

⁵⁵⁸ S. Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, s.134-141.

⁵⁵⁹ İbrani kaynaklarında Nuh Tufan’ı hikâyesinde hatalı bir biçimde Ararat olarak okunmuştur. “*Gemi yedinci ayın on yedinci günü Ararat dağına oturdu*” bkz. *Tevrat*, Yaradılış, 8/4, s. 7.

⁵⁶⁰ Veli Sevin, “Urartu Devleti”, *Arkeo Atlas (Anadolu’nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.423; A. Erzen, *a.g.e.*, s. 27.

⁵⁶¹ Oktay Belli, “Urartu Krallığı’nın Tarihsel Gelişimi”, *Urartu: Savaş ve Estetik*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.52.

⁵⁶² M.Taner Tarhan, “Tuşpa-Van Kalesi Demir Çağın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. Oktay Belli), Başak Matbaacılık, Ankara 2000, s.191.

⁵⁶³ O. Belli, *a.g.m.*, s.52.

⁵⁶⁴ Pınar Pınarcık, “Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 27, S. 2, 2012, s. 460.

Hurri kökenli kavimler büyük kabileler halinde Doğu Anadolu coğrafyasına göç etmişlerdir⁵⁶⁵. Zira Habur Vadisi'nde bulunan çivi yazılı tabletler sayesinde Hurrilerin, Akadlar Dönemi'nde burada yaşamakta olduklarını öğrenmekteyiz. Bu belgeler M.Ö. 2. binyılda özellikle M.Ö. 18. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu coğrafyasında kurulmuş olan Hurri memleketlerinden bahsetmektedirler. Nitekim Kuzey Kafkasya'dan, Güney Suriye ve Yukarı Mezapotamya'ya Toroslar'dan, Doğu Zagros Dağları'nın ötesinde bulunan Umriye Gölü'ne kadar uzanan saha Hurri memleketi olarak adlandırılmaktadır. M.Ö. 1550-1350 tarihlerine gelindiğinde Hurri-Mitanni Devleti'nin, Eski Yakınoğu'nun en kudretli devletlerinden biri olduğu görülmektedir. Hurri-Mitanni Devleti'nin başkenti ise bugünkü Resülayn yöresinde bulunan Vaşşugani şehri idi. Ancak bu kudretli devlet Hittitlerin büyük imparatoru Şuppiluliuma'nın doğuya doğru yaptığı seferleri sonucunda güç kaybetmiş ve Hittitlere bağlı vassal bir ülke konumuna gelmiştir. Bu vassallığın bedelini de Hitit-Asur devletleri arasında tampon vazifesi görerek ödemiştir. Uruatri ve Nairi Kabileleri Birliği, Hurri ve Proto-Urartu kabile başkanlarının idaresi altında filizlenmiştir. Nitekim bu surutle Hurrilerle Urartuların aynı menşeden gelmiş oldukları kabul edilmektedir. Zira Urartu dili ne Sami ne de Hint-Avrupai bir dil olmayıp, Asianique bir dil olan Hurri dili ile akrabadır. Diğer taraftan Hurriler ile Urartular arasındaki ilişkilerin yalnızca dil sahasında kalmayıp diğer kültür alanlarında da varlığını açıkça belli ettiği görülmektedir. Özellikle de çivi yazılı kaynakların verdikleri bilgilere göre, Urartu ve Hurri tanrı-tanrıçalarının aynı menşeden gelmeleri çok ilgi çekicidir. Bu hal çerçevesinde ise, Urartu ve Hurri tanrı-tanrıçalarının aynı menşee dayanması her iki kavim arasındaki sıkı akrabalık ve kültür birlikteliğini ifade etmektedir⁵⁶⁶.

Urartu Devleti'nin siyasi tarihi "Erken Urartu Tarihi (Beylikler Dönemi)" ve "Klasik Urartu Tarihi" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. "Erken Urartu Tarihi"ni kapsayan "Beylikler Dönemi" çivi yazılı Asur kaynaklarının verdiği bilgiye göre M.Ö. 13. yüzyılın başlarından M.Ö. 9. yüzyılın ortalarına kadar geçen süreyi kapsamaktadır. "Klasik Urartu Krallığı"nın tarihi ise M.Ö. 9. yüzyılın ortalarından M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına değin geçen zaman dilimini içermektedir⁵⁶⁷.

⁵⁶⁵ Recep Yıldırım, *Eskiçağ'da Anadolu*, Meram Yayıncılık, İzmir 1996, s. 105.

⁵⁶⁶ A. Erzen, *a.g.e.*, s. 18-27.

⁵⁶⁷ O. Belli, *a.g.m.*, s.45.

Diğer taraftan M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren, Urartu'nun "Erken Urartu Tarihi (Beylikler Dönemi)" olarak adlandırdığımız dönemi hakkındaki bilgileri, genellikle Asur yazılı kaynaklarımızdan öğrenebilmekteyiz. Nitekim bu konudaki noksanlığımız kazıların yetersizliğinden daha çok bu kazılardan elde edilen yazılı belgelerin azlığından kaynaklanmaktadır. Urartu krallığının "devlet arşivi" niteliği taşıyan bir arşivin henüz bulunamayışı, kaya yazıtlarının ise bu konuda çok sınırlı kalışı, Urartu tarihinin bazı evreleri ile ilgili birçok karanlık noktanın var oluşuna neden olmaktadır⁵⁶⁸. Bu sebeple tarihçiler Urartu tarihinin izini sürerken Asur belgelerine güvenmek zorundadırlar⁵⁶⁹.

Son Tunç ve Erken Demir Çağlarında bölgenin çok sayıdaki küçük politik birimlerden oluşan bölük pörçük bir yapısı olduğu açıktır. Asurlular bu grupların yöneticilerinden "Kral" olarak bahsetmelerine rağmen tek bir seferde birçoğunu ele geçirmeyi başarabiliyorlardı⁵⁷⁰.

Nitekim M.Ö. 2. binyılda Doğu Anadolu Bölgesi'nde hüküm süren Hurri kökenli boy ve kabilelerden oluşan küçük beylikler genellikle yarı göçebe bir yaşam sürdürüyorlardı⁵⁷¹. İlk kez Asur Kralı I. Salmanassar (M.Ö.1274-1245) dağlık bölgelerdeki bu ülkeden "Uruatri" olarak söz etmekte ve sekiz kabileden oluştuğunu bildirmektedir⁵⁷².

*"...rahipliğimin başlangıcında Uruatri ülkesi ayaklandı...ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım..."*⁵⁷³.

Daha sonra Asur Kralı I. Tikuleti Ninurta (M.Ö.1244-1208) ise Doğu Anadolu Bölgesi'nden "Nairi" olarak adlandırdığı ülkenin 60 kralının olduğunu bildirmektedir. Burada belirtilen "Uruatri" sözcüğü etnik anlamda kullanılan bir deyim olmayıp dağlık bölge anlamında kullanılan coğrafi bir deyimdir. "Nairi" deyimini ise düşman halk anlamında kullanılmaktadır. Maden ve hammadde yatakları yönünden çok fakir olan Mezopotamya'da, Asur kralları Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'ndeki beyliklerden haraç olarak çeşitli maden, bronzdan yapılmış eşya ve at almaktaydılar.

⁵⁶⁸ Altan Çilingiroğlu, "Yeni Urartu Kazılarına Doğru", *XI.Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.1, TTK. Basımevi, Ankara 1994, s.283.

⁵⁶⁹ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. 2, s.229; Haluk Sağlamtimur, "Urartu Devleti'nde Sosyal ve Ekonomik Yapılanma", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.476.

⁵⁷⁰ Paul Zimansky, "Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 464.

⁵⁷¹ Celal Tuna, *Kentten İmparatorluğa*, C.2, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.25.

⁵⁷² O. Belli, *a.g.m.*, s. 45-46.

⁵⁷³ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlar, İzmir 1994, s. 1.

Hatta alınan bu haracı sürekli hale getirmek için Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nin beylerin, erkek çocukları tutsak olarak Asur'a götürülmekteydi⁵⁷⁴.

Zira M.Ö. 1200 yıllarında meydana gelen “Ege Kavimleri Göçü” nedeniyle Anadolu'da Hitit Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte, Eski Yakındoğu coğrafyasının tüm dengeleri değişmiştir. Bu hal çevresinde bozulan siyasi birlikten en karlı çıkan taraf Asur Devleti olmuştur. Nitekim Anadolu coğrafyasında varlıklarını devam ettirmeye çalışan küçük krallıklar ile Asur Devleti arasında ortak düşmana karşı önce yakınlık kurulmuş, bir süre sonra da bu yakınlık Asur Devleti'nin lehine gelişen, Asur'a bağlı bir vassallığa dönüşmüştür⁵⁷⁵.

Bunun sonucu olarak da yükselişe geçen Orta Asur Devleti'nin ilerleyişine karşı, Anadolu'daki küçük siyasi teşkilatlarda varlıklarını korumak gayesiyle aralarında birleşerek, bu büyük ve kudretli düşmana karşı ortak bir savunma cephesinde bulunmak zorunda kalmışlardır. Nitekim Asur belgelerinden öğrenildiğine göre, M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren Van Gölü çevresinden Batı İran'a kadar olan bölgelerde bulunan “Nairi” ve “Uruatri” kabileleri ile Asur arasında mücadeleler devam etmekteydi⁵⁷⁶. Bu küçük beylikler zaman zaman ortak düşman Asur Krallığı'na karşı “Nairi” veya “Uruatri” adı altında federasyonlar kurmuşlarsa da Doğu Anadolu'nun topografik ve iklimsel özellikleri nedeniyle federasyon üyelerinin birbirleri ile olan bağları oldukça gevşekti⁵⁷⁷.

Ele geçen belgelerin verdikleri bilgilerin yorumlanmasıyla ulaşılan neticeye göre M.Ö. 13. yüzyılda Hitit ve Mitanni devletlerinin tarih sahnesinden silinmesiyle, Eski Yakındoğu'nun değişen siyasi dengesini kendi lehine çevirmek isteyen Asur Devleti, özellikle Doğu Akdeniz ticaretini ve Doğu Anadolu'daki madeni zenginlikleri eline geçirerek süper güç olmak amacındaydı. Ancak süreklileşen Arami göçleri ile uğraşması, Asur'un bu amacını engellerken konfederasyonlar halinde yaşayan Urartuların, Asur karşısında güçlenmesine olanak vermiştir⁵⁷⁸.

Asur Devleti'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan beylere karşı yapmış olduğu yağma ve yıkım seferleri ile almış olduğu maden haracı, bunları ortak düşman

⁵⁷⁴ O. Belli, *a.g.m.*, s. 46.

⁵⁷⁵ H. Hande Duymuş, “Asur Kaynaklarına Göre Demirçağı'nda Tabal Krallığı”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, 2011, s. 35-36.

⁵⁷⁶ A. Erzen, *a.g.e.*, s. 24.

⁵⁷⁷ O. Belli, *a.g.m.*, s. 46.

⁵⁷⁸ V. Sevin, *a.g.e.*, s.204; Pınar Pınarcık, *a.g.m.*, s. 460.

Asur Devleti'ne karşı siyasi bir yapı altında birleşmeye zorlamıştır. Sonuçta 10. yüzyılın ortalarında Urartu Devleti kurulmuştur⁵⁷⁹. Bu mücadeleler neticesinde kurulan Urartu Devleti kuruluş yıllarında sadece Van Gölü ve çevresine hâkimken, M.Ö. 8. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Doğu Anadolu'nun tüm dağlık alanlarına hâkim olduğu gibi, batıda Malatya sınırlarından doğuda Hazar Denizi'ne, kuzeyde Aras Nehri'nden güneyde Toros Dağları'na, güneydoğuda Urmiye Gölü havzasına kadar geniş bir alana egemen olmuştur⁵⁸⁰.

M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Asur saldırıları sıklaştıkça özellikle Asur Kralı III. Şulmana-aşerid Dönemi'nde yüksek alanlarda politik bir gücün yoğunlaştığı görülür. Yazılı kaynaklarda Şulmana-aşerid'in savaştığı düşmanlar, adları belirtilecek kadar önem kazanmıştır ve Urartuların “kraliyet merkezleri”nden bahsedilir. Ancak bu kentlerin henüz hiçbiri arkeologlar tarafından bulunamamıştır⁵⁸¹.

Yine çivi yazılı Asur kaynaklarından öğrendiğimize göre bu devletin ilk kralı başkent Sugunia'da oturan Aramu'dur⁵⁸². Asur kralı III. Salmanassar'ın yıllıklarında, kralın iktidarının 3. ve 15. yıllarında Urartulu Aramu'ya karşı kazanılan askeri başarılarından söz edilir. M.Ö. 858 yılında korunaklı kent (āl dannútu) Sagunia, Asurlular tarafından ele geçirilir ve yakılır. III. Salmanassar'ın 3. iktidar yılında ise, Aramu'nun başkenti diğer bir kente yani Arşaşkun (āl šarrúttī-šu)'a nakledilir⁵⁸³. Hemen ardından ikinci başkent Arşaşkun da M.Ö. 855 yılında Asur orduları tarafından aynı akıbete uğratılmıştır. Her iki başkent de hakkında fazla bilgi olmadığı için coğrafi koordinatları tam olarak tespit edilememektedir. Bu şehirler hakkındaki bilgilerimiz sadece Asurlulara ait ünlü “Balawat Kapısı”nın bronz levhaları üzerindeki betimlemelere dayanmaktadır. Niekim bu levhalar Asur ordusunun Sugunia ve Arşaşkun kentlerinin kuşatılışı, alevler içerisinde bırakılışı ve tutsaklarla birlikte birçok ganimetin ele geçirilişini tasvir etmektedir⁵⁸⁴.

Bununla birlikte Aramu'nun köken bakımından Urartu değil Arami olduğu tahmin edilmektedir. Zira Aramu adı “Arame” olarak yazılır ve “Aramiler” kalıbına tamamen uymaktadır. Aramu isminin daha sonra M.Ö. 9. ve 7. yüzyıllar arasında ülkeyi

⁵⁷⁹ O. Belli, *a.g.m.*, s.51.

⁵⁸⁰ P. Pınarcık, *a.g.m.*, s. 460.

⁵⁸¹ P. Zimansky, *a.g.m.*, s. 465.

⁵⁸² O. Belli, *a.g.m.*, s.51.

⁵⁸³ Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 36.

⁵⁸⁴ O. Belli, *a.g.m.*, s.51.

yöneten hanedan tarafından kullanılmamış olması ise Hitit tarihindeki Pithana ve Anitta örneğinde olduğu gibi daha sonra bir başka hanedanın iktidara geldiğini düşündürmektedir⁵⁸⁵. Nitekim Aramu'dan yaklaşık 15 yıl sonra Urartu tahtına başka bir sülaleden gelen Lutipri oğlu I. Sarduri (M.Ö.840-830) çıkmıştır⁵⁸⁶.

Aramu önderliğinde geçen süreçte Asur baskıları sonucunda siyasi anlamda bir başarı sağlayamamış olan Uruatri ve Nairi beylikleri bir araya gelerek Aramu'dan 15 yıl sonra tahta çıkan I. Sarduri (M.Ö. 840-830) önderliğinde Tuşpa'yı başkent yaparak, Urartu siyasi teşkilatını kurmuşlardır⁵⁸⁷. Bu sebeple I. Sarduri, Urartu Devleti'nin ikinci kurucusu olarak kabul edilebilir. Zira kendisi Tuşpa'yı ikamet yeri olarak seçmiş ve müstahkem bir hale getirmeye başlamıştır⁵⁸⁸.

Ayrıca I. Sarduri'nin kendisini selefi Aramu'ya değil de hakkında bir bilgi bulunmayan Lutibri'ye bağlaması, I. Sarduri'nin farklı bir hanedandan yani asıl Urartulardan olduğunu düşünmemize sebep olmaktadır. Netice olarak I. Sarduri, ülkeyi M.Ö. 7. yüzyılın 2. yarısındaki çöküşe kadar yöneten Urartu Hanedanı'nın ilk üyesidir⁵⁸⁹.

Bununla birlikte Urartu Devleti için kurulma aşamasındaki en büyük engeli yine hiç şüphesiz Asur Devleti oluşturmaktaydı⁵⁹⁰. Zira “*Asur tehdidi olmasaydı, Urartu Devleti olmazdı*” şeklindeki bir denklem neredeyse doğrudur⁵⁹¹. Nitekim Urartu Devleti'nin kuruluş yıllarının Asur Devleti'nin bölgede baskısının arttığı yıllara denk gelmesi, Asur idaresinin zayıfladığı dönemde Urartu Devleti'nin genişlemesi, ayrıca Urartu siyasi yapısının çöküşünün de Asur ile yakın zamanlarda olması, aralarındaki yakın ilişkiyi anlatmaktadır⁵⁹². Urartu Devleti'nin tarihi boyunca en güçlü askeri ve ekonomik rakibi Asur Devleti olmuştur. Ancak çeşitli kabilelerin Asur baskısına karşı bir araya gelmeleri sonucunda ortaya çıkan Urartu Devleti'nin rakibine karşı koyabilmesi için izleyeceği model yine Asur siyasi teşkilatıydı⁵⁹³. Doğrudan olmasa da

⁵⁸⁵ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 36.

⁵⁸⁶ O. Belli, *a.g.m.*, s.52.

⁵⁸⁷ V. Sevin, *a.g.e.*, s.204; P. Pınarcık, *a.g.m.*, s. 460.

⁵⁸⁸ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 43.

⁵⁸⁹ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 44.

⁵⁹⁰ Selma Pehlivan, “Urartu Krallığı ve Dış Politikası: I. Sarduri (M.Ö. 844-828, İşpuini (M.Ö. 828-810) ve Menua (M.Ö. 810-785) Dönemi”, *History Studies*, Vol. 5, 2013, s. 193.

⁵⁹¹ V. Sevin, *a.g.m.*, s.434.

⁵⁹² P. Pınarcık, *a.g.m.*, s. 460.

⁵⁹³ Ali Dinçol, “UrartuYazısı ve Dili”, *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.460.

dolaylı olarak merkezi bir gücün oluşmasına yol açan bu süper gücün yaptığı seferler sonucunda, Urartu'nun kültürel, askeri, politik anlamda etkilendiği, hatta devlet işleyişini de model almış olabileceği düşünülmektedir⁵⁹⁴.

Nitekim Urartu Devleti'nin bilinen ilk başkent Arzaşkun'du. I. Sarduri (M.Ö. 840-830) ile birlikte devletin başkenti Van Ovası içindeki yalçın kayalığın üzerinde kurulmuş bulunan ve Asurluların Turuşpa dediği Tuşpa'ya taşınmıştı⁵⁹⁵. Belki başkent yer değiştirmesinde bile model Asur'dan alınmıştır. Ayrıca Asur siyasi teşkilatı örnek alınarak yapılan yeni güçlü monarşi yaratma amacına yönelik reformlardan en önemlileri; dinde ve orduda yapılanlardır. Çeşitli gelenek ve göreneklere sahip boy ve kabilelerin tanrılarının bir devlet sistematiği altına alınması amacıyla din, bu boy ve kabileleri toplayıcı bir etken olarak kullanılmaya başlanmıştır. Böylelikle yeni bir panteon yaratılmıştır. Tanrılar hiyerarşinin zirvesine, yönetici sülalenin koruyucusu, Muşaşirli savaş tanrısı Haldi oturtulmuştur⁵⁹⁶.

Sonuç olarak Doğu Anadolu M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında Urartu Devleti ile birlikte merkeziyetçi ve teokratik bir sitemle yönetilmeye başlamıştır⁵⁹⁷. Yani Urartu Devleti'nin siyasi karakteri, krallığın siyasi tarihi gibi iki şekilde kendini göstermektedir. Başlangıçta, yani beylikler zamanında feodal bir karakter gösteren yönetim tarzı, krallıkla birlikte merkeziyetçi bir yönetime, yani mutlakiyete dönüşmüştür⁵⁹⁸. "Devletleşme" amacına M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında ulaşan Urartu siyasi birliği, aynı yüzyılın sonunda 110'dan fazla yazıtta adı geçen⁵⁹⁹ Kral Menua'nın (M.Ö.810-785) başa geçmesiyle güçlenmiş ve teokratik monarşiye dönüşmüştür⁶⁰⁰. Zira Menua'ya ait olan Anzavurtepe Yazıtı'nda:

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bir Haldi kapısı yaptırdı ve Aludiri şehrinde bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua, tanrı Haldi'nin buyruğu üzerine babasının tahtına oturduğu zaman..." denilmektedir.

Anzavurtepe Yazıtı bize Urartu krallarının nasıl tahta geçtiği konusunda bilgi vermektedir. Yazıttan anlaşıldığı gibi, krallık babadan oğula geçen bir monarşidir ve

⁵⁹⁴ P. Pınarcık, *a.g.m.*, s. 460.

⁵⁹⁵ V. Sevin, *a.g.e.*, s.204.

⁵⁹⁶ V. Sevin, *a.g.m.*, s.439.

⁵⁹⁷ R. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 116; V. Sevin, *a.g.e.*, s.210.

⁵⁹⁸ V. Ünsal, *a.g.e.*, 171.

⁵⁹⁹ A. Erzen, *a.g.e.*, s. 29.

⁶⁰⁰ Recep Yıldırım, "Urartu'nun Batı Bölgesi", *XI.Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.1, TTK. Basımevi, Ankara, 1994, s.287.

ayrıca krallığın asıl sahibi tanrı Haldi'dir ve yönetmesi için ülkeyi Menua'ya verilmiştir. Aslında bu durum sadece Menua için geçerli değildir. Tüm Urartu kralları da tıpkı diğer Eski Yakındoğu siyasi teşekküllerinde bulunan krallar gibi krallığın ve yönetme yetkisinin kendilerine tanrı tarafından verildiğine inanmaktaydılar⁶⁰¹.

Görüldüğü gibi Urartu Devleti'nin siyasi yapısı Urartu tanrıları ile yakından ilişkilidir. Nitekim krallık, başında tanrı Haldi'nin bulunduğu teokratik ve merkeziyetçi bir sitemle yönetilmekteydi. Krallıkta gerçekleşen her faaliyetten, resmi devlet panteonunda baştanrı olarak karşımıza çıkan Haldi'nin görevlendirdiği krallar sorumluydu⁶⁰². Böylece tanrı tarafından vazifelenen krallar; yönetme erkini, yetkisini ve sorumluluğunu ilahi güçle elinde bulundurmaktaydı. Böylelikle meşruiyet kaynakları tanrısallaşmaktaydı, ancak Urartu toplumunda kralın kendisinin tanrısallaşması söz konusu değildi. Nitekim din ve devlet işlerinin birlikte yürütüldüğü monarşik ve teokratik sitemde kral, aynı zamanda tanrıların en büyük başrahibidir ve himayeleri altındadır. Buna karşın krallar kendilerini baştanrı Haldi'nin görevlisi olarak görüp krali ve ilahi kimliklerini bu şekilde tanımlarlardı. Bütün imar faaliyetleri, savaşlar, kurulan yeni kentler, bağ ve bahçe gibi yapılan düzenlemelerin tamamı tanrı Haldi'ye ithaf edilmiş durumdaydı⁶⁰³.

Urartu kralları güçlerini göstermek için Eski Yakındoğu'da çok yaygın bir geleneğin sonucu olarak, Asur kralları gibi kendilerini büyük unvanlarla anmışlardır. Bu tür unvanları ilk kullanan Urartu Kralı I. Sarduri'dir⁶⁰⁴. Kurucu kralların en güçlüsü olduğu anlaşılan I. Sarduri tarafından yaptırılan, Tuşpa'nın en eski krali yapısı olan ve günümüzde de bölge halkı tarafından güçlülüğün bir simgesi olarak görülen ve Madır Burç (Bahadır Burcu) (Ek. 6) ismiyle anılan⁶⁰⁵ anıtsal yapı 1998'de C.F. Lehmann/Haupt tarafından "Sardurburcu" diye adlandırılmıştır. Burç her biri 8-10 ton ağırlığında oldukları hesap edilen özenle yontulmuş devasa kalker bloklarla inşa edilmiştir. Bu kalker blokların üzerinde üçü doğu diğer üçü de batı cephede yer almak üzere altı kez yinelenen inşa yazıtı Yeni Asur çivi yazısı ile yazılmış olup Asur dilindedir⁶⁰⁶. Ayrıca bu kitabeler her ne kadar Asurca olarak yazılmış olsa da Urartu

⁶⁰¹ V. Ünsal, a.g.e., s. 211.

⁶⁰² V. Sevin, a.g.m., s.468; V. Ünsal, a.g.e., 170.

⁶⁰³ H. Sağlamtımur, a.g.m., s.476.

⁶⁰⁴ V. Ünsal, a.g.e., 173.

⁶⁰⁵ O. Belli, a.g.m., s.53.

⁶⁰⁶ M. T. Tarhan, a.g.m., s.194.

tarihinin ilk yerli yazılı kaynakları olma özelliği de taşımaktadır⁶⁰⁷. Bununla birlikte Madır Burç (Sardurburcu) kitabelerinin en büyük özelliklerinden bir diğeri ise Urartu krallarının kullandıkları unvanlara dair önemli bilgiler içeriyor olmasıdır. Kitabede şu ifadeler yer almaktadır:

*“Lutipri oğlu Sarduri, Büyük Kral, Güçlü Kral, Evrenin Kralı, Nairi Ülkesinin Kralı, Şahane Çoban, dik başlı uyruklarla savaştan çekinmeyen kralın yazıtı. Lutipri oğlu Sarduri, krallar kralı her kraldan haraç almış olan (benim). Lutipri oğlu Sarduri şöyle der”*⁶⁰⁸.

Görüldüğü gibi kitabede çeşitli unvanlarla kendini tanımlayan I. Sarduri özellikle de “Şar Kişşati=Evrenin Kralı” unvanı ile ezeli düşman Asur’a kendi dilinde meydan okumakta ve böylece onunla aynı düzeyde olduğunu belirtmektedir⁶⁰⁹. Urartu Devleti’nin I. Sarduri zamanında yazılmış en eski yazıtları Asurcadır. Ancak daha sonra gelen krallar çivi yazısını kendi dillerine uyarlamışlardır. Nitekim bunu I. Sarduri sonrasına tarihlenen ve Madır Burç (Sardurburcu)’un kurulduğu kayanın yüzüne nakşadılmış birçok uzun yazıtta görebilmekteyiz⁶¹⁰.

Başka yazıtlardan da hareketle Urartu krallarının, “Kralların Kralı”, “Bian Sakinlerinin Hükümdarı”, “Tuşpa Şehrinin Valisi” diye unvanlar kullandıkları da bilinmektedir⁶¹¹. Ayrıca Urartu tarihinde kuşkusuz en önemli şehir, krallığın başkenti Tuşpa’ydı. Nitekim Urartu Devlet yönetimine göre sınırsız yetkilerle donatılan ve başkentte oturan krallar başka bazı unvanların yanı sıra kendilerini daima “Tuşpa’nın Efendisi” olarak anıyorlardı. Urartu tarihinde M.Ö. 7. yüzyılda yönetim merkezinde meydana gelen değişiklikler sırasında bile Urartu kralları “Tuşpa’nın Efendisi” unvanını kullanmaktan vazgeçmemişlerdir⁶¹².

Tüm bunlarla birlikte bugün “Van Kalesi” adını taşıyan Tuşpa, Urartu tarihinin mihenk taşlarından biridir. M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Asur çivi yazılı kaynaklarında “Turuşpa”, antik kaynaklarda “Thospia, Tosp/Dosp” adıyla anılır. Urartu kaynaklarında ise “Tuşpa” olarak geçer. Tuşpa adının Urartu tanrıçası “Tuşpuea” ile bağlantılı olduğu

⁶⁰⁷ A. Erzen, *a.g.e.*, s. 27.

⁶⁰⁸ Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, (yay. Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 17; V. Sevin, *a.g.m.*, s.438.

⁶⁰⁹ M.T. Tarhan, *a.g.m.*, s.194.

⁶¹⁰ S. Llyod, *a.g.e.*, s.110.

⁶¹¹ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. 2 s.240.

⁶¹² V. Ünsal, *a.g.e.*, 174.

ileri sürülür⁶¹³. Meher Kapı Yazıtı'ndaki üçüncü tanrıça Tušpuea'dır, erkek tanrıların üçlemesine uygun olarak bunun da Güneş Tanrısı'nın eşi olduğu kabul edilir ve ses benzerliğinden dolayı Tušpa ile ilişkilendirilmiştir ki buna göre de Tušpa "Güneş Tanrısı'nın Kenti" anlamına gelmektedir⁶¹⁴.

Urartulara M.Ö. 830-630 yılları arasında başkentlik yapmış olan Tušpa, M.Ö. 1. binyılın ilk yarısında dünyanın en görkemli, en kalabalık başkentlerinden biriydi. Yani bu süreçte Tušpa; I. Sarduri, Minua, I. Arğişti, II. Sarduri ve II. Rusa gibi güçlü krallara başkentlik yapmıştır⁶¹⁵.

Tušpa'da bulunan Sarduri'nin yaptırdığı Madır Burç (Sardurburcu)'un taş bloklar üzerinde başkent Tušpa'nın inşası şu sözlerle ifade edilmektedir:

*"Lutipri oğlu Sarduri şöyle der: Bu taşları Alniunu'dan getirdim ve bu duvarı yaptım"*⁶¹⁶.

Metinde Sarduri, kent inşasında kullanılan taşların Alniunu kentinden getirdiğini belirtmektedir. Bu kent başka hiçbir kaynakta karşımıza çıkmamaktadır. Alniunu'nun yeni arazi çalışmaları neticesinde, Van'ın güneyinde bir taş ocağı olduğu tahmin edilmektedir⁶¹⁷. Doğu Anadolu'nun en büyük taşocağı ve atölyesini oluşturan Alniunu kenti, Van Kalesi'nin 147 km güneyinde, bugünkü Edremit bucağının hemen doğusunda yer almaktadır⁶¹⁸.

Ayrıca Urartu kralı II. Rusa'nın gözünde, efendisi olmakla gurur duyduğu başkenti Tušpa ve çevresinin ayrı bir yeri ve önemi vardı. En pahalı, özenli ve lüks yatırımlar bu çevrede gerçekleştirilirdi. Burada kutsal kentler kurdurmuştur. Büyük masraf ve emek gerektiren bu şaşırtıcı etkinlikler için gereken finans ve iş gücü; Lulu, Asur, Targuni, Etiuni, Tablani, Qainaru, Muški, Hate, Halitu ve Şiluquni gibi düşman ülkelerinden elde edilen ganimet ve esirlerle sağlanmıştır. Van Gölü'nün doğu, kuzey

⁶¹³ M. T. Tarhan, *a.g.m.*, s.191.

⁶¹⁴ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 200.

⁶¹⁵ Veli Sevin-Aynur Özfırat, "Van-Altın-tepe Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. Oktay Belli), Başak Matbaacılık, Ankara 2000, s.217.

⁶¹⁶ M. R. Payne, *a.g.e.*, s. 17; V. Sevin, *a.g.m.*, s.438.

⁶¹⁷ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 44.

⁶¹⁸ O. Belli, *a.g.m.*, s.56.

ve batı kıyıları üzerinde kurulmuş olan bu kentler savunmaya dönük askeri olmaktan daha çok, tanrı Haldi ve kültürüne yönelik dinsel amaçla oluşturulmuş kentlerdi⁶¹⁹.

M.Ö. 7. yüzyılda Kral II. Rusa döneminde yönetim merkezi Toprakkale (Rusahinili)'ye nakledildi. Ancak başkent Tuşpa hiçbir zaman önemini kaybetmemiş, krallık yıkılıncaya kadar da bütün Urartu kralları “Tuşpa'nın Efendisi” unvanını kullanmışlardır⁶²⁰.

3.4.1. Urartu Birliği'nin Kuruluşunda Birleştirici Bir Faktör Olarak Din

Urartu dini, kraliyet ailesinin tapınımda bulunduğu yani krallık tarafından desteklenen bir devlet dini olarak karşımıza çıkmaktadır. Urartu dininin ortaya çıkmasında krallık öncesi geleneklerin etkili olduğu bilinmektedir. Ancak Urartu dininin oluşturulmasındaki temel amaç, devletin korunması ve ülke sınırları içindeki çeşitli kökenlere mensup insanlar arasındaki birliğin sağlanmasıydı⁶²¹. Bu siyasi birliğin yaratılabilmesine katkıda bulunulacak öğelerin başında ortak bir dil, ülke içerisinde yaşayan halklara hizmet edecek paylaşılmış ekonomik katkı ve tüm halklar tarafından benimsenmiş ortak bir tanrılar âlemi gerekmektedir. Siyasi bütünlüğün oluşmasında şekillendirici unsur olan din ve dinin içine alınmış farklı tanrılar ile dini yürütmekle görevlendirilmiş din adamları da ayrı bir öneme sahipti⁶²². Aslında bu politika amacına ulaşmış ve Urartu ülkesinde yaşayan Hurri kökenli akraba topluluklarla, farklı etnik kökene sahip yabancı toplulukların inançları ve tanrılarını birleştirilerek geniş katılımlı bir din tesis edilmişti⁶²³. Zira Urartu dininde, Hurri, Hitit, Asur, Babil ve İran öğelerine sıkça rastlanmaktadır. Urartu dininin birçok öğeyi beraberinde bulundurması bu dinin çok tanrılı olmasını da beraberinde getirmiştir⁶²⁴. Bunun sonucu olarak da Hititlerde olduğu gibi Urartu toplumunda da panteon oldukça kalabalıktı. Çünkü o çağın uluslarında her bölgede hatta her kentte yerel tanrılar bulunurdu ve bir ulus bir

⁶¹⁹ V. Sevin, *a.g.m.*, s. 457-458.

⁶²⁰ M. T. Tarhan, *a.g.m.*, s. 192.

⁶²¹ R. Yıldırım, *Eskiçağ Tarih ve Uygarlıkları*, s. 168.

⁶²² Altan Çilingiroğlu, “Urartu Dini”, *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 474.

⁶²³ V. Ünsal, *a.g.e.*, 183.

⁶²⁴ R. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 182.

başkasının elindeki bölgeyi, kendi egemenliği altına alınca o bölgenin kentin yerel tanrılarını da kendi ulusal panteonu içine katardı⁶²⁵.

Bu anlayış içerisinde Urartu tanrılar alemi tesis edilmiş ve bu tanrılar yönetim tarafından tüm Urartu halklarına resmen duyurulmuştur. Kral İşpuini tarafından inşa edilen ve Meher Kapı olarak anılan kaya nişi içine Urartu topluluklarında kutsanacak tüm tanrıların isimleri ile bu tanrılara ne kadar kurban kesilmesi gerekli olduğu yazılmıştır⁶²⁶. Nitekim Meher Kapı Yazıtı'ndaki ifadeler yöneticilerin resmi duyurusu niteliğindedir⁶²⁷. Bu metin Urartu Devleti'nin resmi dininin devlet teşkilâtı ile olan münasebetini açıkça göstermektedir. Bu Urartu panteonuna, fethedilmiş şehirlerin ve komşu milletlerin tanrıları da dahil edilmiştir⁶²⁸. Ayrıca Sarduri'ye ait Madır Burç (Sardurburcu) Yazıtı'nda herhangi bir tanrı adının olmayışı bu resmi din kavramının Kral İşpuini ile birlikte şekillenmeye başladığının göstergesidir⁶²⁹.

Zira Urartu Devleti'nin kurucusu I. Sarduri'nin Asurca yazdırmış olduğu ünlü Madır Burç (Sardurburcu) Yazıtı'nda Tanrı Haldi'nin adı olmadığı gibi diğer tanrılarının da adı bulunmamaktadır. Böylece I. Sarduri döneminde Haldi'nin henüz ulusal tanrı olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca I. Sarduri'nin oğlu Kral İşpuini tarafından yaptırılan kaya kabartmalarının ilk örneklerini oluşturan Hazine Piri Kaya Kapısı'ndaki dört satırlık çivi yazısı da şöyle demektedir:

“Sarduri oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu, efendiye bu yazıtı yaptırdı”.

Görüldüğü gibi burada henüz ulusal tanrı Haldi'nin adı geçmemektedir. Buna karşın yazıtta onun tanrısal bir unvanı olan “efendi” sözcüğü geçmektedir. Kral İşpuini'ye ait bugüne değin bulunan çivi yazılı yapı yazıtlarından yalnızca iki tanesinde tanrı Haldi'nin adı geçmektedir. Ancak Kral İşpuini oğlu Menua ile birlikte ortak yönetimi sırasında resmi Urartu dini oluşturulmuş ve Haldi, Urartu dininin başına getirilmiştir. Böylelikle İşpuini döneminde ele geçirilen bölgelerin yerel tanrıları Urartu

⁶²⁵ Bilge Umar, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkilap Yayınları, İstanbul 1999, s. 200.

⁶²⁶ “Meher Kapı Kaya Yazıtı”nın tam metni için bkz. M. R. Payne, *a.g.e.*, s. 42-46.

⁶²⁷ A. Çilingiroğlu, *a.g.m.*, s.474.

⁶²⁸ B.B. Piotrovskiy, “Urartu Dini”, (çev. İsmail Kaynak), *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 23, S. 1/2, 1965, s. 37.

⁶²⁹ A. Çilingiroğlu, *a.g.m.*, s.475.

pantheonuna dâhil edilmiştir. Bu yüzden Meher Kapı Yazıtı, Kral İşpuini döneminden itibaren Urartu Krallığı'nın politik haritasının canlı bir şeklini yansıtmaktadır⁶³⁰.

Nitekim Urartu dininin bir devlet dini olduğunun göstergesi, Urartu krallarının bıraktıkları yazıtlarla sabittir. Urartulara ait çivi yazılı metinlerin ilk cümlesi tanrılara hitapla başlamaktadır⁶³¹. Ayrıca din alanında yapılan reform ile kutsanan tanrı ve tanrıçaların büyüklük derecelerine göre sıralanması bunlara sunulan adak ve kurbanların belirli bazı kurallara bağlanması tesis edilen devlet dinini bir sistematiğinin olduğunun da en açık göstergesidir⁶³².

Ayrıca birleştirici gaye ile oluşturulmuş devlet panteonunda baştanrı görevine Urartu toplulukları içerisinde yaşayan ve belki de nüfus oranı açısından en kalabalık topluluk olan, Hurrilerin tanrısı Teişeba'nın geçmesi beklenebilirdi. Zira Teişeba böyle bir görevi Anadolu'da yürütmüştü⁶³³. Nitekim Teişeba ve Şivuni, krallığın kuruluşundan önce Doğu Anadolu'da özellikle de Van Havzası'nda asli dinsel unsurları oluşturmaktaydılar. Ayrıca Hazine Piri Kaya Yazıtı'nda görülen Teişeba ideogramı krallık kurulmadan önce Teişeba'nın bölgenin baş tanrısı olduğunu göstermektedir⁶³⁴. Ancak Urartu siyasi teşkilatının ilerleyen sürecinde de Teişeba'nın baştanrı olarak kabul edilmesi yönetici sınıfın da Hurrili olması anlamına gelirdi. Bir başka anlatım ile böylesi bir durumda yörenin etnik topluluğu siyasi egemenliği de ele geçirecekti. Oysa Urartu hanedanlığını I. Sarduri ile birlikte ele geçiren insanların Urartu topluluklarında azınlık olarak nitelendirilebilecek bir beylik olduğu kesin olmamakla beraber beyliğin Van Gölü'nün güneydoğusunda yaşadığı önerilebilir. İdareyi ele geçiren beyliğin kutsadığı tanrının da Urartu krallığı için baştanrı seçilmesi doğaldır. Krallık bünyesi içinde yer alan diğer beyliklerin tek bir baştanrıya inanması ve kutsaması krallığın sağlam temeller üzerine oturmasını sağlayabilirdi. Netice olarak bu tanrı Haldi'dir⁶³⁵.

Böylesi bir tercih yapılırken baz alınan temel etken kalabalık nüfustan ziyade yönetici sınıfın meşruiyet çabasıydı. Nitekim Haldi, I. Sarduri ve kabilesinin yerel tanrısıydı. Böylelikle iktidarı eline geçirmiş olan aile kendi yönetimiyle birlikte kendi ilahını da panteonun en üstüne oturtarak, bir noktada Babilli Hammurabi'nin Tanrı

⁶³⁰ Oktay Belli, *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1998, s.32-33.

⁶³¹ R. Yıldırım, *a.g.e.*, s.168.

⁶³² V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 184.

⁶³³ A. Çilingiroğlu, *a.g.m.*, s.474.

⁶³⁴ Atilla Batmaz, "Urartu Anıtsal Kaya Nişlerinin Olası Kaynakları", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, (ed. Haluk Sağlamtimur v.d), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s.155.

⁶³⁵ A. Çilingiroğlu, *a.g.m.*, s.474.

Marduk'tan aldığı gücü almaktaydı. Bunu gerçekleştirecek olan Urartu kralı ise I. İşpuini olacaktır. Zira resmi panteonda ilk ve baştanrı iktidar erkinin tanrısı Haldi iken ikinci sıradaki tanrı da kalabalık nüfusa sahip Hurrilerin yerel tanrısı Teişeba olmuştu. Nitekim farklı geleneklere sahip toplulukların oluşturduğu siyasi yapılaşmada, her topluluğun nüfus oranı ve yönetimdeki etkinliği aynı zamanda bu insanlara hitap edecek dinin de karakterini meydana getirmekteydi⁶³⁶.

Bu nedenle de I. İşpuini'nin en önemli icraatı Haldi kültürünü Urartu'ya getirmesi olmuştur. Bu tanrıya tapınım I. İşpuini'nin siyasetinde merkezi bir rol oynamıştır. Bu tür dini ve siyasi bir reform yeni bir hanedanın egemenliği altında birleşmiş olan dağ kabilelerini ideolojik bakımdan kaynaştırmak anlamına gelmiştir. İşpuini, Kelişi'ndeki çift dilli yazıtta babasının unvanlarını devam ettirmektedir. Nitekim burada kullandığı "Güçlü Kral" unvanıyla Asur kalıplarından yararlanmaya devam etmektedir. Ancak bunlar arasında yeni ulusal öğelere de yer verilir. Ülkenin yerli dildeki adı Biainili başkentini adı Tuşpa ve her şeyden önce ulusal tanrı Haldi'nin adı da geçer. Daha önceki Sarduri zamanı yazıtlarında ne Tuşpa ne de Haldi'den söz edilmez. Görünüşe göre bu yeni ulusal öğelerle birlikte kral devletin kuruluş aşamasını tamamlamıştır. Tanrı Haldi'nin Urartu baştanrılığına yükseltilişi, devletin kuruluş sürecinin önemli bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Bu da kuşkusuz Urartu Devletinin 3. kurucusu İşpuini'nin kişisel gelişimine dayanmaktadır⁶³⁷.

Ele geçirilen metinlerin çok büyük bir bölümünün tanrı Haldi'ye ithaf edilmesi, Urartuların en büyük tanrısının Haldi olduğunu gösterir. Ayrıca pek çok metinde Haldi'yle beraber Teişeba ve Şivuni'nin de adı geçer. Böylece tanrılar Urartu panteonunun üst sırasında yer alan tanrılar olarak karşımıza çıkarlar. Buradan anlaşıldığı kadarı ile Urartularda bir tanrı üçlüsünün varlığı söz konusudur⁶³⁸.

Hurri kökenli Fırtına ve Gök Gürültüsü Tanrısı "Teişeba"ya Hititler "Teşup" diyorlardı. Savaşta düşmanı şimşekleri ile yaktığına inanılan bu tanrının simgesi üç şualı şimşek demeti idi⁶³⁹. Ayrıca Teişeba'nın kutsal hayvanı boğadır. Boğa, Eski Ön-Asya dünyasında fırtına tanrısının kutsal hayvanı olarak bilinir. Ayrıca boğa, fırtına tanrısına tapınaklarda kurban olarak sunulurdu. Fırtına Tanrısı Teişeba ve boğa figürü

⁶³⁶ A. Çilingiroğlu, *a.g.m.*, s.474.

⁶³⁷ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 47-49.

⁶³⁸ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 184.

⁶³⁹ V. Sevin, *a.g.e.*, s.218-222.

gücün simgesi olarak Urartuların kabartmalarında, duvar resimlerinde, kemerlerin üzerinde, kalkanlarında ve kazan kulplarında da tasvir edilmiştir⁶⁴⁰.

Fırtına Tanrısı Teşup olarak uzun süreden beri Anadolu'da kutsanan Teişeba'nın Urartu Krallığı'ndaki ayrıcalıklı konumu Meher Kapı Kaya Yazıtı'nda isminin Haldi'den sonra anılmasından da anlaşılmaktadır. Ayrıca Hurri kökenli Teişeba, Meher Kapı Kaya Yazıtı'na göre, Haldi'den sonra kurban sayısı en yüksek olan tanrıdır⁶⁴¹. Tanrı Teişeba adına Urartu Kralları'nda I. Rusa ve II. Rusa tarafından kentler kurulmuştur⁶⁴². Bu kentler içinde en ünlü olanı, II. Rusa'nın iktidarının ilk yılında Aras'ın sol kollarından biri olan Razdan Irmağı kıyısında yani Ermenicedeki adıyla *Kaşmir-Blur* (Kızıltepe)'da kurulan "Fırtına Tanrısının Kenti" (*Teişebai URU*) adını taşıyan kenttir⁶⁴³.

İşpuini ve Menua döneminden kalan "Kalatgah Yazıtı" da Tanrı Teişeba'nın önemine atfen dikkate değerdir. Bu yazıtta şu ifadeler geçmektedir:

*"Tanrı Haldi'nin kudretiyle ve tanrı Teişeba'nın kudretiyle, Biainili'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı olan Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua, Sapaili Ülkesi'ne doğru gittikleri zaman, bu ülkeyi aldılar ve kralını aldılar. Hem tanrı Haldi hem de tanrı Teişeba için bina yaptırıldılar... şehrini Tanrı Haldi için onun Uise Şehir olarak ayırdılar. Sapaili Ülkesi'nin ağaçlarını tanrı Teişeba için onun tanrısal ağaçları olarak ayırdılar....taşıdılar."*⁶⁴⁴

Urartu resmi panteonunda 3. sırada yer alan tanrı ise Güneş Tanrısı Şivini'dir. Muhtemelen Şivini sembolü kanatlı güneş kursudur. Kült tasviri bulunan Urartu mühürlerinde bunlara çok rastlanır. Bu, Asurlular'ın Şamaş tanrısının sembolüne de uymaktadır. Meher Kapı Kaya Yazıtı'nda görülen ilahe isimlerinin birbirini takiben sıralarına göre tahmin edilir ki Şivini'nin eşi Tuşpuea'dır. Çünkü bu, tanrıçalar arasında 3. yeri almaktadır. Eğer kanatlı güneş kursu hakikaten Şivini'yi temsil ediyorsa o halde kült kazanlarında sık sık görülen kanatlı kadın figürleri de Tuşpuea'yı temsil edebilir⁶⁴⁵.

İşpuini ve Menua dönemine tarihlenen bir başka yazıt Eski Van Şehri'ndeki (Surp Pogos Kilisesi) yazıttır. Bu yazıtta Tanrı Haldi ve Tanrı Teişeba'dan başka Tanrı

⁶⁴⁰ Recep Yıldırım, *Urartu İğneleri*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s.22.

⁶⁴¹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s.186.

⁶⁴² O. Belli, *a.g.e.*, s.33.

⁶⁴³ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 116.

⁶⁴⁴ B.B. Piotrovskiy, *a.g.m.*, s. 43.

⁶⁴⁵ B.B. Piotrovskiy, *a.g.m.*, s. 43.

Şivuiini'nin de adı geçer. Bu yazıtın içeriğine kısaca değinmekte fayda vardır. Neredeyse tüm Urartu yazıtlarında karşılaşıldığı şekliyle Tanrı Haldi ile başlayan yazıt:

“Efendi tanrı Haldi'ye Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua bu steli diktiler. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Uiterihu boyunu yendi, Lusa boyunu yendi ve Katarza boyunu yendi. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür...”

Metin lanet ifadelerinin olduğu ve diğer tanrıların anıldığı kısım ile son bulur:

“...Her kim bu yazıtta karşı suç işlerse, her kim çalarsa, her kim gömerse, her kim suya atarsa, her kim yerini değiştirirse, her kim güneşten saklarsa, her kim bir başkasına bunları yaptırıp “tahrip et” derse veya her kim değişik bir şey “Ben yaptım” derse; Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba ve Tanrı Şivuiini onu bırakmasınlar, ne adını ne de soyunu, yeryüzünde...”⁶⁴⁶

Bu yazıt diğer Urartu yazıtlarından bir yönüyle ayrılır. O da Urartu tanrı üçlüsünün bir arada zikredildiği ilk yazıtlardan biri olmasıdır⁶⁴⁷.

Bununla birlikte şurası açıktır ki, Urartu halkını ortak bir din çatısı altında toplamak amacıyla M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında düzenlenen bu resmi devlet tanrılarının sayısı, ele geçirilen ülke tanrılarının katılımıyla zaman içinde giderek daha da artmıştı. I. Argişti'nin batıdaki Hate ve Süpani ülkelerinden getirip Aras boyundaki Erebuni'ye yerleştirdiği 6.600 kişi ile birlikte taşınan tanrı İubşa bunun en iyi örneklerinden biridir⁶⁴⁸. Böylelikle tıpkı “Bin Tanrı Ülkesi” Hitit Devleti'nde de olduğu gibi fethedilen coğrafyaların yerel tanrıları Urartu devlet panteonuna katılarak bu toplulukların Urartu siyasi iktidarına itaatleri sağlanmak istenmiş olabilir.

3.4.2. Tanrı Haldi'nin Urartu Siyasi Tarihi'ndeki Yeri ve Kutsal Ardini (Muşafir) Kenti

Urartuların dini inançlarında ve onların siyasi hayatında önemli bir rol oynadığı bilinen Tanrı Haldi'nin Kuzey Mezopotamya'da tapınım gördüğü kutsal kentinin Ardini

⁶⁴⁶ M. R. Payne, *a.g.e.*, s. 37.

⁶⁴⁷ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 206-207.

⁶⁴⁸ V. Sevin, *a.g.e.*, s.218-222.

(Muşafir) olduğu belirtilmekte ve Haldi'nin Urartu krallığını kuran topluluklarla beraber Doğu Anadolu'ya geldiği ön görülmektedir. Nitekim Haldi kültü geleneği çok eskidir. Kuzey Mezopotamya'da tanrısal öge olarak kişi isimlerinde “Haldi” kullanımı, Orta Asur Dönemi'nde belgelenmiştir ki bu ismi taşıyanlar sadece Urartu kökenliler de değildir⁶⁴⁹. İsmi'nin etimolojisi kesin olmamakla beraber “hal” kelimesinin batı Kafkasya dillerinde “gök” olarak anıldığı ve Urartu baştanrısının isminin buradan geldiği belirtilmektedir. Urartu yazıtlarından anlaşıldığı kadarıyla Tanrı Haldi ismine ilk defa İşpuini dönemindeki yazıtlarda rastlanılmaktadır ve devletin yıkılışına kadar da tüm yazıtlarda adı geçmektedir⁶⁵⁰.

Urartu Devleti'nin baştanrısı Haldi ve Haldi'den sonra gelen tanrılar Meher Kapısı Kaya Yazıtı'nda vurgulanan özelliklerine uygun olarak çeşitli sembol, silah ve hayvanlarıyla birlikte ilk kez gerçekçi bir yöntemle Anzaf Kalesi buluntuları içerisinde ele geçen bir bronz kalkan üzerinde betimlenmiştir. Başka bir deyişle bu kalkan parçası üzerinde karşımıza çıkan Urartu tanrıları Meher Kapı Kaya Yazıtı'nda betimlenen niteliklerini kanıtlamakta ve Urartu dinine yepyeni bir boyut kazandırmaktadır⁶⁵¹. Kalkanda tanrıların önünde Urartu Krallığı'nın ulusal tanrısı Haldi bulunmaktadır. Meher Kapı Kaya Yazıtı'nda belirtildiği gibi Haldi ilk kez tüm tanrısal özellikleriyle betimlenmiştir. Haldi solundaki diğer Urartu tanrıların aksine hayvan üzerinde değil ayakta ve sağ taraftaki düşman askerlerine koşar adım gösterilmiştir. Ancak Haldi hayvan üzerinde gösterilmese de büyüklüğü hemen hemen hayvan üzerinde ayakta duran diğer tanrıların büyüklüğüne yakındır. Burada Haldi'nin en önemli tanrısal özellikleri arasında “*gövdesinde çıkan ve sanki güneşin çevresine yaydığı dairesel bir ışık demeti içineymiş gibi*” gösterilmesidir. Yani Meher Kapı Kaya Yazıtı'nda tanrı Haldi'nin özellikleri arasında belirtilen “*dasi*” çok ışıklı olma özelliği burada ilk kez anlamlı ve çok başarılı bir yöntemle betimlenmiştir⁶⁵². Netice olarak Meher Kapı Kaya Yazıtı'ndaki ifadelerden ve Anzaf Kalesi buluntuları arasında ele geçen kalkan parçası üzerindeki tasvirlerden anlaşıldığı gibi, bu dönemle birlikte Tanrı Haldi, Urartu Devleti'nde baştanrı olarak tapınım görmekteydi.

Bununla birlikte Mişafir kentinin Urartu tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Zira Urartu'nun baştanrısı Haldi'nin ana tapınım merkezi Mişafir'de bulunmaktaydı.

⁶⁴⁹ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 46.

⁶⁵⁰ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 184-185.

⁶⁵¹ O. Belli, *a.g.e.*, s.37.

⁶⁵² M. Salvini, *a.g.e.*, s. 203; O.Belli, *a.g.e.*, s.39.

Büyük ölçüde kabul gören bir fikre göre bu kent, Irak Kürdistanı'nda Revandiz Bölgesi'nde yer almaktaydı. Olasılıkla bugünkü Mudjesir Köyü'nde ismi hala yaşamaktadır⁶⁵³.

Eski Yakınoğu dünyasının en önemli kült merkezlerinden biri olan bu tapınağa Asurlular “Muşaşir”, Urartular da “Ardini” adını vermekteydiler. Bu ünlü tapınak yalnızca Urartu Krallığı tarafından değil batıda Tabal, güneydoğuda Habhi ve güneyde de Asur Krallığı tarafından kutsanmaktaydı⁶⁵⁴. Ardini (Muşaşir) doğrudan Urartu egemenlik bölgesi sınırları içinde olmadığı gibi Tanrı Haldi de başlangıçta Urartu panteonuna dâhil değildir⁶⁵⁵.

Ancak Kral İşpuini, Van Gölü'nün kuzeyinde yer alan Patnos, Ağrı, Eleşkirt bölgelerine askeri seferler düzenleyerek bu yöreyi Urartu topraklarına katmıştır. Bu kralın en önemli başarısı, saltanatının son 10 yılını oğlu Menua ile paylaşmış olmasıdır. Ancak bu iki kralın Ardini (Muşaşir) Tapınağı ve Sarayı'na yaptıkları sefer çok daha önemlidir. Bu iki kral Van'dan başlayan ve yaklaşık 300 km uzunluğunda olan “Ordu Yolu”nu aştıktan sonra Rowanduz Bölgesi'ne ulaşmışlar ve burada ünlü Kelişin Steli'ni dikmişlerdir. Asurca ve Urartuca yazılan Kelişin Steli'nde, yapılan sefer ve özellikle yine bu bölgede bulunan kutsal Ardini (Muşaşir) Tapınağı ve Sarayı'nın nasıl Urartu Krallığı'nın egemenliğine geçtiğı ve ulusal Tanrı Haldi'nin nasıl burada saygınlık kazandığı anlatılmaktadır. Urartular ve Asur krallıkları için oldukça stratejik bir konumda yer alan Ardini (Muşaşir) Tapınağı'na yapılan bu tapınma seferi sırasında, hem tapınak yönetimine 1.112 adet büyükbaş ve 21.500 adet küçükbaş hayvan ile çeşitli metal eşya ve silah bağışlanmış hem de krallığın ulusal tanrısı Haldi'nin baştanrı olarak saygınlık görmesi sağlanmıştır. Bu olay siyasal yönden çok büyük bir önem taşımaktaydı⁶⁵⁶.

Ardini (Muşaşir) kentinin Urartu egemenliğine girişini anlatan çift dilli Kelişin Yazıtı askeri içerikten çok dini bir seremoni ile alakalıdır ve en az Meher Kapı Yazıtı kadar önemlidir. Urartu dini konusunda çok önemli bilgilere sahiptir. Nitekim Kelişin Yazıtı'nda Tanrı Haldi'ye övgüler içeren şu ifadeler yer almaktadır:

⁶⁵³ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 34-35.

⁶⁵⁴ O. Belli, *a.g.e.*, s.33.

⁶⁵⁵ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁶⁵⁶ O. Belli, *a.g.m.*, s.57-58.

“Güçlü kral, Surili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı olan Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Menua, Ardini şehrine, tanrı Haldi'nin huzuruna geldikleri zaman bir tapınak yaptırıldılar ve Tanrı Haldi'ye bir stel diktirdiler. Tapınağın önünde Sarduri oğlu İşpuini kusursuz mızraklar sundu, çok kaliteli büyükbaş hayvan sundu, bakır... lar sundu, bakır kaplar sundu, ...sundu ve tekrardan birçok büyükbaş hayvan sundu. Bunları Haldi kapısına koydu ve hayatımızın sevinci olan efendi tanrı Haldi'ye verdi. 1.112 büyükbaş hayvan, 9.120 gönüllü getirilen dişi keçi ve kuzu ve 12.480 büyük dişi keçiyi kurban etti. Sarduri oğlu İşpuini, büyük kral, güçlü kral, Surili Ülkesi'nin kralı, Biainili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı, tanrı Haldi huzuruna Ardini şehrine geldiği zaman, tanrı Haldi'nin kuvvetiyle...⁶⁵⁷”

Bu yazıta göre, İşpuini ve oğlu Menua, M.Ö. 9 yüzyıldan itibaren kutsal bir şehir olduğu bilinen Ardini (Muşasir) kentini zor kullanmadan ele geçirmişlerdir. İşpuini ve oğlu Menua bu kenti ele geçirdikten sonra, Urartu dini ile ilgili bazı düzenlemeler yapılmıştır. İşpuini'nin yaptığı düzenlemelerle bu tarihten itibaren Urartu sınırları içindeki farklı inanç ve bunlarca kutsanan tanrılara da önem verilmeye başlanmıştır⁶⁵⁸.

Kelişin Yazıtı'nın devam eden satırlarında ise Eski Yakınoğu hükümdarlarının sıklıkla başvurduğu bir gelenek olan ve eserlerini ilahi koruma altına almak gayesiyle uyguladıkları dua-beddua formu göze çarpmaktadır. Buna göre İşpuini ve oğlu Menua:

“Sarduri oğlu İşpuini (ve) İşpuini oğlu Menua Ardini kentinde Haldi'nin huzuruna çıktıkları zaman Haldi'ye eşyalar adayarak dediler ki: “Haldi kapılarından her kim bir şey götürürse..., her kim bir başkasının (onları) götürmesine sebep olur ve hiçbir şey yapmazsa, her kim bunu hükümdarlardan saklarsa, Her kim Haldi'nin kapılarından eşyaların götürüldüğünü duyar ya da bir başkasına bunu yaptırırsa, Haldi onun tohumlarını yeryüzünden silsin! Her kim bu yazıtı yerinden kaldırırsa, her kim (onu) kırarsa, her kim bir başkasını böyle şeyler yapmasına sebep olur, her kim bir başkasına, git, onu yerle bir et, derse, Haldi, Teişeba, Şivini (ve) Ardini şehrinin tanrıları (onu) tohumlarını yeryüzünden yok etsin”⁶⁵⁹ denilmektedir.

⁶⁵⁷ Metnin tamamı için bkz. A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. 2, s.233-234; V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 207.

⁶⁵⁸ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 208.

⁶⁵⁹ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. 2, s.233-234.

İşpuini ve oğlu Menua zor kullanmadan ele geçirdikleri ve bunu yaparken tanrı Haldi'den yardım aldıklarını söyledikleri kutsal kent Ardini (Muşasir) M.Ö. 714 yılına kadar Urartu Krallığı'nın kült ve taht merkezi olmuştur. Nitekim II. Sarduri'den sonra Urartu tahtına çıkan I. Rusa (M.Ö. 730-714) da kutsal kent Ardini (Muşasir)'de Haldi tapınağında tahta çıktığı bilinmektedir⁶⁶⁰. Kült ve taht merkezi olarak Ardini (Muşasir)'nin seçilmesi tesadüf değil tamamen siyasi bir karardır. Çünkü pek çok Urartu kralı burada tahta çıkmıştır. Şu da unutulmamalıdır ki, Ardini (Muşasir) şehri Urartu siyasetine güç katmış ve Urartu krallarına meşruiyet kazandırmıştır⁶⁶¹. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi Tanrı Haldi Yukarı Mezopotamya'da tapınım görmekteydi ve kutsal kenti Ardini (Muşasir)'ydi. Bu doğrultuda kendi meşruiyetlerini Tanrı Haldi'ye bağlayan Urartu kralları için Ardini (Muşasir) kenti siyasi olduğu kadar dini bir önem taşımaktaydı. Nitekim yönetme erkini Tanrı Haldi'nin elinden alan Urartu kralları için onun kutsal tapınağında taç giyip tahta çıkmak; meşrulaşmak ve ilahi güçten destek almak anlamına gelmekteydi.

İlerleyen süreçte Urartu tahtına çıkan I. Rusa yönetiminde de tıpkı seleflerinin idaresinde olduğu gibi Ardini (Muşasir) kentinin çok büyük bir önemi vardı. I. Rusa'nın Ardini (Muşasir) kentine verdiği önemi anlatan en güzel yazıt çift dilli "Topzava Steli"dir. Yazıtta:

"Sarduri oğlu Rusa der ki: Ardini şehrinin kralı Urzana önüme (huzuruma) çıktı. Onun bütün ordusunu yedirdim içirdim (besledim). Bu iyilik (merhametim) sebebiyle, tanrı Haldi'nin buyruğuyla ve Rusa'nın başarılılığı için ana yol üzerinde tapınaklar yaptırđım. Urzana'yı vali atadım ve Ardini şehrine yerleştirdim. Aynı yıl ben Sarduri oğlu Rusa Ardini şehrine geldim. Urzana'yı kral atalarının yüksek tahtlarının üzerine oturttum... Urzana tanrıların önünde, tanrıların tapınağında, benim huzurumda kurbanlar sundu. Aynı zamanda kapıda efendi tanrı Haldi'ye bir tapınak yolunun ilahi gücüne bir konut yaptırđım. Urzana bana yedek kuvvet... ona özgü bir tür savaş arabası verdi. Yedek kuvveti aldım ve tanrı Haldi'nin buyruğuyla ben Rusa, Asur ülkesinin şehirleriyle karşı karşıya geldim ve onları yerle bir ettim. Bundan sonra Urzana elimden tuttu. Ona baktım... onu krallık tahtına oturttum. Ardini şehrinin halkı bu törendeydiler. Bu yurdun bağışların tümünü Ardini şehrine verdim. Ardini şehrinin halkı için bayram yaptım. Ondan sonra kendi ülkeme geri gittim. Tanrı Haldi'nin

⁶⁶⁰ V. Sevin, *a.g.m.*, s.452.

⁶⁶¹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 220.

*hizmetçisi ve halkının sadık çobanı, Rusa, tanrı Haldi'nin kudretiyle ve ordularının gücüyle savaştan korkmadı. Tanrı Haldi bana ömrüm boyunca güç, yetki ve sevinç verdi. Biainili ülkesini yönettim ve düşman ülkesini bastırdım. Bundan sonra, güneyde barış sağlanmıştır. Her kim tahrip ederse, her kim suç işlerse veya her kim bunları yaparsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve bütün tanrılar soyunu ve adını bırakmasınlar*⁶⁶² ifadeleri kullanılmıştır.

Bu yazıttan anlaşıldığı kadarıyla Ardini (Muşasir) şehri ve burada bulunan Urartu tapınağı, krallık için çok büyük öneme sahiptir⁶⁶³.

Ancak Topzava Steli'inde I. Rusa her ne kadar kahramanlığından bahsetse de onun, tedbirli bir politika izleyerek Asur ile karşı karşıya gelmekten kaçındığı bilinmektedir. Bu sırada, Asur tahtında bir değişiklik olmuş ve II. Sargon tahtı zorla ele geçirmiştir. II. Sargon bir süre sonra Urartu topraklarına, Sargon'un sekizinci seferi olarak bilinen bir sefer düzenlemiştir. Asur ve Urartu tarihi için büyük bir önem taşıyan bu sefer Ardini (Muşasir) kentinin tekrar Asur hâkimiyetine girmesiyle sonuçlanmıştır. Bu yenilgi sonucunda Urartu tarihinde önemli değişiklikler olmuştur. I. Rusa hayatını kaybetmiştir. Ardini (Muşasir)'deki Haldi tapınağı yağmalanmış, tapınaktaki Urartu hazineleri ile tanrı heykelleri Asur'a götürülmüştür⁶⁶⁴.

Bu kutsal tapınağa Tabal, Urartu, Habhi ve Asur krallıkları tarafından çok sayıda altın, gümüş ve bronzdan yapılmış çeşitli eşya, alet, törensel silah ve heykel bağışlanmaktaydı. Asur yağması sırasında tapınak ve sarayda bulunan alet, eşya, silah, heykel ve kült eşyası, kâtipler tarafından tek tek tartılarak listesi tutulmuştur. Ele geçirilen fildişi, değerli ve yarı değerli taşlar, altın, gümüş ve bronzdan yapılmış eşya, alet ve törensel silahlar ile kalay ve demirden yapılan eşyalar, Eski Doğu dünyasının en büyük ganimetini oluşturmaktaydı. Örneğin tapınak ve saraydan yağmalanan altın eşyanın ağırlığı toplam 10 ton; gümüş eşya, alet ve silahın ağırlığı 20 ton; bronz eşya, alet, silah heykelin ağırlığı ise toplam olarak 109 tondur⁶⁶⁵. Asur Kralı II. Sargon'un Urartu'ya karşı düzenlediği ünlü seferinin kayıtlarını içeren ganimet listesinde Ardini (Muşasir) kentindeki Haldi Tapınağı'na sunulan silah adakları arasında 25.212 adet tunç kalkan ve miğfer, 1.514 büyük ve küçük tunç mızrak ile 305.412 adet tunç hançer ve

⁶⁶² M. R. Payne, *a.g.e.*, s. 268-269.

⁶⁶³ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 219-220.

⁶⁶⁴ A. Erzen, *a.g.e.*, s. 36.

⁶⁶⁵ O. Belli, *a.g.m.*, s.68.

yay bulunduğu yazmaktadır⁶⁶⁶. Asur kralı Sargon'un Sekizinci Seferi sonucunda Eski Yakınoğu dünyasının en büyük tapınağı olan ve aynı zamanda Urartu Krallığı'nın kalbi sayılan bu kutsal tapınağın yağmalandığını ve hatta ulusal Tanrı Haldi heykelinin bile Asur'a götürüldüğünü duyan I. Rusa yıkılmıştır. Bu yıkımdan etkilenen I. Rusa'nın hastalanarak öldüğü sanılmaktadır. Asur yazıtları ise bu olayı farklı anlatmaktadır; Ardini (Muşaşir) Tapınağı ve Sarayı'nın yağmalandığını ve Tanrı Haldi heykelinin Asur'a götürüldüğünü duyan I. Rusa'nın üzüntüsünden kendisini yerlere attığını, saçlarını yolduğunu ve bu acıya daha fazla dayanamayarak demir hançerini kalbine saplayıp intihar ettiğini yazmaktadır⁶⁶⁷.

Sonuç olarak Asur kralı II. Sargon'un M.Ö. 714 yılında gerçekleştirdiğı sekizinci seferi Urartu tarihi için bir felaket olmuştur. Nitekim Ardini (Muşaşir) kentinin düşüşü ve tapınakta bulunan kutsal eşyaların Asur'a götürülüşü bir noktada Urartu krallığının meşruiyetlerini yitirmesi anlamına gelmekteydi. Kuruluş temeli dini meşruiyet olan Urartu idaresi için kutsiyet atfedecekleri ve Tanrı Haldi'yle bağdaştıracakları yeni tapınım merkezleri kurmaları artık şart olmuştur. Bu amaçla Urartu kralı II. Rusa başkent Tuşpa ve çevresinde kutsal kentler inşa ettirmiştir. Van Gölü'nün doğu, kuzey ve batı kıyıları üzerinde kurulmuş olan bu kentler savunmaya dönük askeri olmaktan daha çok tanrı Haldi ve kültüne yönelik dinsel amaçla oluşturulmuş kentlerdi⁶⁶⁸.

Nitekim Asur kralı II. Sargon'un sekizinci seferinin sonucunda yağmalanan Ardini (Muşaşir) kentindeki Haldi Tapınağı⁶⁶⁹ artık Urartu krallarının etki alanı dışında kalmıştır. II. Rusa ise ata yurdundaki Ardini (Muşaşir) Haldi Tapınağı'na karşı dört yeni kutsal merkez yaratarak devletiyle özdeşleşen tanrısına başrahip sıfatıyla duyduğu saygı ve sevgiyi ifade etmeye çalışmıştır. Bahsi geçen bu dört kent günümüzde Toprakkale (Rusahinili), Kef Kalesi (Adilcevaz), Ayanis ve Kaşmir-Bulur adlarını taşımaktadır⁶⁷⁰.

⁶⁶⁶ Hanifi Biber, "Urartu Silahları", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 462.

⁶⁶⁷ O. Belli, *a.g.m.*, s. 68.

⁶⁶⁸ V. Sevin, *a.g.m.*, s. 457-458.

⁶⁶⁹ A. Çilingiroğlu, "Yeni Urartu Kazılarına Doğru", s.280.

⁶⁷⁰ Özlem Çevik, "İskân Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Rusa'nın Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Kenti-Ayanis", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, (ed. Haluk Sağlamtimur v.d), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, s.198; V. Sevin, *a.g.m.*, s.458.

Ayrıca arkeolojik kalıntı ve küçük buluntular ışığında tanrı Haldi kültürünün ön planda olduğu anlaşılan kutsal bir merkez görünümündeki Toprakkale (Rusahinili) M.Ö.7. yüzyılda Urartu hükümdarlarının daha önceleri Ardini (Muşşir)'de yapılan taç giyme törenlerini gerçekleştirdikleri yeni merkez olmuştur⁶⁷¹. Bununla birlikte Toprakkale (Rusahinili)'ye atfedilen dini misyon siyasi üstünlükle de pekiştirilmek istenmiş ve kral II. Rusa yönetim merkezini değiştirerek başkenti Tuşpa'dan Toprakkale (Rusahinili)'ye nakletmiştir⁶⁷². Böylece Toprakkale (Rusahinili) dini ve siyasi gücü tek elde toplayan yegâne merkez vasfını kazanmıştır.

Urartu krallığının ulusal tanrısı olan Haldi adına yapılan en eski kare planlı tapınak ise Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunmaktadır. Aşağı Anzaf Kalesi'nin 900 m güneyinde yer alan Yukarı Anzaf Kalesi, Urartu kralı İşpuini'nin oğlu Menua (M.Ö. 810-786) tarafından kurulmuştur⁶⁷³. Urartu Krallığı'nın ulusal tanrısı Haldi'ye adanan tapınak, kalenin 1995 kodu ile en yüksek rakımını oluşturan güney kesimde yer almaktadır⁶⁷⁴. Ayrıca Yukarı Anzaf Kalesi, Urartu Krallığı'nın en önemli kült merkezlerinden birini oluşturmaktadır. Nitekim kalenin doğusu ve kuzeybatısındaki kayalıkların düzeltilen kısımlarına çeşitli biçimlere sahip anıtsal kaya işaretler yapılmıştır. Kayalıklara büyük bir özenle oyulan 22 işaret kalenin kutsallığını simgelemektedir. Kral Menua döneminde yapılan kalelerin hiçbirinde bu denli zengin ve anıtsal kaya işareti görülmemektedir. Urartu başkenti Tuşpa ve Meher Kapısı'nın yakınında dahi bu kadar çok anıtsal kaya işaretinin bulunmadığını göz önüne alırsak Yukarı Anzaf Kalesi'nin Tanrı Haldi'ye adanmış önemli bir dinsel merkez olduğu kolayca anlaşılır⁶⁷⁵.

Kalenin kuzeydoğu köşe duvarında bulunan inşa yazıtı, taşın her iki yüzüne yazılmıştır. Altı satırdan oluşan asıl metin, taşın doğu yüzüne iki kez, kuzey yüzüne de bir kez tekrar edilmiştir. Metinde şunlar okunmaktadır:

“Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde. İşpuini oğlu Menua, Tanrı Haldi'ye, efendiye, bu tapınağı ve bu kaleyi mükemmel bir şekilde inşa ettirdi”.

⁶⁷¹ V. Sevin, *a.g.m.*, s.459.

⁶⁷² M. T. Tarhan, *a.g.m.*, s.192.

⁶⁷³ Oktay Belli, “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. Oktay Belli), Başak Matbaacılık, Ankara 2000, s.203.

⁶⁷⁴ O. Belli, *a.g.e.*, s. 25.

⁶⁷⁵ O. Belli, *a.g.m.*, s. 203-204.

Bu yazıtın yine Kral Menua tarafından yaptırılan Patnos-Anzavurtepe ve Körzüt kalelerindeki tapınak yazıtlardan ayrılan en önemli özelliği, Menua'nın yapmış olduğu askeri eylemlerinden hiç söz edilmemiş olmasıdır. Bu yüzden tapınağın Menua'nın henüz herhangi bir askeri eylem yapmadığı, krallığının ilk yıllarına ait olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Yukarı Anzaf Kalesi Tapınağı, şimdiye kadar ulaşılabilen en eski Urartu tapınağı olma özelliğini taşımaktadır⁶⁷⁶.

Aşağı Anzaf Kalesi ise Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'nın 11 km. kuzeydoğusunda, bugünkü Van-İran modern kara ve demir yolunun hemen yakınında bulunmaktadır. Eskiçağda savunma yönünden çok büyük bir öneme sahip olan Aşağı Anzaf Kalesi doğuda kuzeybatı İran ve kuzeyde Trans Kafkasya'dan geçerek Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'ya inen tarihi karayollarının son düğüm noktasında kurulmuştur. Kazıda ortaya çıkan çivi yazılı inşa yazıtları Aşağı Anzaf Kalesi'nin Urartu Kralı İşpuini (M.Ö. 830-810) tarafından kurulduğunu kanıtlamaktadır. Bu yazıttan aşağıdaki ifadeler okunmaktadır:

*“Tanrı Haldin’in gücü sayesinde Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi mükemmel bir şekilde inşa ettirdi. Güçlü Kral, Büyük Kral, Bia Ülkesinin Kralı”*⁶⁷⁷.

Ayrıca Aşağı Anzaf Kalesi'nde ele geçen tunçtan yapılmış kalkan üzerindeki kısa bir adak metninde Kral II. Argiştı ve Tanrı Haldi arasındaki bağ izah edilmektedir. Burada:

*“Rusa oğlu Argiştı bu kalkanı efendi tanrı Haldi'ye sundu. Tanrı Haldi büyüklüğüyle Rusa oğlu Argiştı, güçlü kral, Tuşpa şehrinin kahramanıdır”*⁶⁷⁸ denilmektedir.

3.4.2.1. Tanrı Haldi'nin Askeri Misyonu

Urartu yazıtlarında sıkça karşımıza çıkan “... tanrı Haldi kendi silahıyla sefere çıktı. Hatti ülkesini ele geçirdi, [kral] Hilaruada'nın ülkesini de ele geçirdi. Onları Argiştı önünde yere çaldı. Tanrı Haldi güçlü ve Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür...”

⁶⁷⁶ O. Belli, *a.g.e.*, s.27.

⁶⁷⁷ O. Belli, *a.g.m.*, s.201.

⁶⁷⁸ Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1984, s. 60-64; V. Ünsal, *a.g.e.*, s.225.

söylemi Urartu Devleti'nin savaşa ve silaha ne denli önem verdiğinin ifadesidir. Urartu toplumunda silah aynı zamanda kutsal bir anlam taşır ve tapınaklara adak eşyası olarak bırakılır⁶⁷⁹.

Urartu Devleti'nin askeri zaferleri hakkındaki bilgi çok defa Tanrı Haldi'ye bağlanmaktadır. Ayrıca Urartu inancında Tanrı Haldi, kralı sefere çıkarken kutsar ve onun muzaffer olmasına yardım ederdi. Tanrı Haldi'ye atfedilmiş Ardini (Muşafir) tapınağında da mızrak ve kült kalkanlarının açık bir şekilde belirtilmiş olması tesadüfi değildir. Bu tapınağın cephesinde, alınlıkta ve kapının yanında mızraklar bulunmaktadır. Kalkanlar da cephenin sütunlarına ve duvarlarına asılmıştır. Ayrıca Ardini (Muşafir) tapınağına “kalkan evi” adı da verilmektedir⁶⁸⁰. Nitekim Tanrı Haldi Urartu resmi panteonunda baştanrı olmasının yanı sıra tıpkı Asurluların ulusal tanrısı Assur gibi savaş tanrısı olma özelliği de taşıyordu.⁶⁸¹ Bunun bir sonucu olarak da Urartuların merasimlerinde Tanrı Haldi çoğu zaman asker görünüşündedir ve genellikle silahları ile anılmıştır. “*Haldi şurisi ile yola çıktı*” ifadesi pek çok sefer yazıtında yer almıştır. Burada geçen “*şuri*” terimi ile kastedilen kelimenin silah olduğu bilinmektedir⁶⁸².

Tanrı Haldi'nin Urartu toplumunda hem baştanrı oluşuna hem de savaş tanrısı olarak kabul gördüğüne en güzel delil Menua dönemine ait olan “Palu Yazıtıdır”. Bu yazıt hem askeri bir seferden hem de burada Tanrı Haldi adına yapılan bir tapınaktan bahsetmektedir. Yazıttaki ifadeler aynen şöyledir:

“Tanrı Haldi, silahları (?) ile sefere çıktı, O Sebeteria şehrinin(^{URU} še-be-te-ri-a) ülkesini fethetti, Huzana kenti (^{URU} hu-za-na) ülkesini fethetti, Şupa(ne) kentini (^{URU} şu-pa-ni) fethetti, Haldi güçlüdür, tanrı Haldi'nin silahları () güçlüdür. Tanrı Haldi'nin gücü ile, İşpuini oğlu Menua ilerledi.....Tanrı Haldi'ye bu steli diktirdi. Sebeteria şehrinde tanrı Haldi'ye bir tapınak yaptırdı...”⁶⁸³.

Bu yazıttan anlaşılacağı kadarıyla sefere çıkan ve farklı ülkeleri ele geçiren tanrı Haldi'dir. Yazıtta geçen, “*Tanrı Haldi mızrağı ile sefere çıktı*” ifadesi bu durumun en somut göstergesidir. Yazıtın ilerleyen ifadelerinde sefere önce Haldi'nin çıktığını,

⁶⁷⁹ H. Biber, *a.g.m.*, s. 462.

⁶⁸⁰ B.B. Piotrovskiy, *a.g.m.*, s. 42.

⁶⁸¹ O. Belli, *a.g.e.*, s.33.

⁶⁸² V. Ünsal, *a.g.e.*, s.185.

⁶⁸³ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1996, s. 48; M. R. Payne, *a.g.e.*, s. 70.

ardından Menua'nın gittiği de anlaşılmaktadır. Bu yazıtta olmamakla birlikte bu döneme tarihlenen birçok yazıtta, “Tanrı Haldi önden gitti” ifadesi ile karşılaşılır. Bu ifadeler krallık için Haldi'nin öneminin ne derece arttığını gösterir⁶⁸⁴. Anzaf Kalesi Haldi Tapınağı'nda ele geçen bronz kalkan üzerinde tanrı Haldi sol bacağına ileriye doğru atarken, sağ bacağına da bir koşucu gibi arkada havaya kaldırmıştır. Yani Tanrı Haldi düşman askerleri üzerine sanki koşmuyor da atlıyormuşçasına bir canlılıkla betimlenmiştir⁶⁸⁵. Urartu krallarının yazıtlarında belirttikleri şekli ile eğer Urartu seferleri zaferle sonuçlanmışsa, bu zafer ya tanrı Haldi'nin kudretiyle kazanılmıştır ya da zaferi kazanan bizzat tanrı Haldi'nin kendisidir⁶⁸⁶.

II. Sarduri'nin yaptığı bir savaşı aktaran metin, Fırat'a bakan dik bir yamaçta, bir Urartu kalesinin (olasılıkla metinde adı geçen Tumeişki) eteğindeki sarp kayaya kazınmış olarak bulunmuştur. Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır:

“Haldi ileriye fırladı, silahını Meliddu (Malatya/Melid) ülkesinin kralı, Şahu'nun oğlu Hilaruada'nın üstüne indirdi, onu Argiştı oğlu Sarduri'nin boyunduruğuna verdi. Haldi kudretli, Haldi'nin silahı kuvvetli. Argiştı oğlu Sarduri öne çıktı...Fırat temiz bir yerdi, buraya geçmiş bir kral dahi bulunmazdı. Efendim Haldi'den, Teişeba'dan, Şivini'den Urartu tanrılarından kendime beylerin yüceliğini diledim. Tanrılar sesime kulak verdiler, bana yolu açtılar. Tumeişki'nin önünden askerlerle birlikte geçtim. Aynı gün ülkeye ilerledim. Kalava'nın güneyini kolladım, Meliddu'nun kuzeyindeki Karnişi dağlarına kadar ulaştım. Zabşa'yı aşım Muşani'ye vardım. Bir günde on dört kale ve yetmiş kasabayı zapt ettim. Kaleleri yerle bir ettim, kasabaları yaktım. Elli savaş arabasına el koydum. Savaştan dönerken Hilaruada'nın surlarla çevrili kraliyet şehri Sasi'yi kuşattım, savaşta ele geçirdim. Oradan aldığım malları, erkekleri, kadınları eve getirdim...”

Yazıtın devamındaki satırlarda ise Kral II. Sarduri şunları söylemektedir:

“...İçeri girdim, emrettim: Meliddu'nun etrafı sarılsın! Hilaruada huzuruma geldi, ayaklarına kapandı, ayaklarını tuttu. Merhamet gösterdim. Ganimet olarak altın, gümüş, mallar alıp Urartu'ya getirdim. Onu da haraca bağladım. Oradaki dokuz kaleyi aldım (ve) kendi ülkemin topraklarına ekledim: Hazani, Yaurahi, Tumeişki,

⁶⁸⁴ V. Ünsal, a.g.e., s.209-210.

⁶⁸⁵ O. Belli, a.g.e., s.42-43.

⁶⁸⁶ V. Ünsal, a.g.e., s.210.

Vasini, Maninui, Aruşi, Kulbitarini, Taşe (yani) Kuera'nın kralıdır, Urartu'nun kralı büyük kral, Tuşpa şehrinin beyidir”.

Yazıtın son satırlarında ise kral II. Sarduri yazıtın ebediyetle var olması için şu dua-beddua formunu kullanır:

“Bu yazıtı her kim silerse, kim zarar verirse, kim üstünü karalarsa, kim bunlara kalkışırsa, kim, “git, sil!” derse, Haldi, Teişeba, Şivini (ve) tanrılar onu (ve) ailesini de güneşin altından silsin. Ona sığınak (...) vermesinler, ne tanrı ne insanoğlu onun bir yere gitmesine izin versin”⁶⁸⁷.

Büyük bir mızrakla simgelenen bu tanrının savaşta daima ordunun önünde gittiğine inanılmış, adak olarak çeşitli silahlar sunulmuş ve bunlar tapınaklarda saklanmıştı. Nitekim bu tanrının Ardini (Muşşir) kenti dışındaki tapınaklarında da bir “savaş kültü ” nün varlığını kanıtlayan mızrak, kılıç, kalkan, ok ve yay gibi silahlara rastlanmıştır⁶⁸⁸. Urartu krallarının tanrılarına sunu olarak kalkan, miğfer, sadak, ok ucu ve zırh göğüslüğü gibi savaş aletleri de adadığı bilinmektedir. Nitekim I. Arğişti’ye ait olan buluntular arasında bir kalkan dikkate değerdir. Teişeba (Karmir-Blur) da ele geçen bu tunç kalkan üzerinde “*Minua oğlu Arğişti, bu kalkanı efendi tanrı Haldi’ye İrebuni şehrinde adadı...*” ifadesi yer almaktadır. Yine bu küçük buluntulardan bir miğfer üzerinde ise “*Minua oğlu Arğişti, bu miğferi efendi tanrı Haldi’ye adadı*” şeklinde bir ifade vardır. Bir başka örnek ise bir ok ucu üzerinde yazılı olan “*Arğişti, efendi tanrı Haldi’ye adadı*” ifadesidir. Tüm bunlar Urartu krallarının tanrı Haldi’ye sadece tapınak ve benzeri yapılar yapmakla kalmadıklarını, bazı silahları da baş tanrılarına adadıklarını açıkça göstermektedir⁶⁸⁹.

3.5. URARTU DEVLETİ'NE AİT ANITSAL YAPILAR ve YAZITLAR İŞİĞİNDE DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

Urartular diğer birçok kültür değerleri gibi çivi yazısını da Asurlular’dan öğrenip almışlardır. Ana kayalara ve muazzam taş bloklara yazılmış metinler daha çok kral kitabelerini teşkil etmektedir⁶⁹⁰

⁶⁸⁷ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. 2, s. 235-236.

⁶⁸⁸ V. Sevin, *a.g.m.*, s. 218-222.

⁶⁸⁹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 214-215.

⁶⁹⁰ R. Yıldırım, *Eskiçağda Anadolu*, s. 119.

İnsan zihninde kutsal olan bir alanın sınırlarının çizilerek sekülere ait mimariden ayrılması durumuna “*hiyerofoni*” denilmektedir. *Hiyerofoni* Eski Yakındoğu’daki ilkel dinlerin birçoğunda olduğu gibi Urartu Devleti’nde de hem tapınak hem de kaya mimarisinde karşılık bulmaktaydı. Başka bir deyişle Eski Yakındoğu kültürlerinin dinlerinde sıkça görünen *hiyerofoni*, Urartu Devleti’nin tapınak ve kaya anıtlarında kendini biçimsel olarak yansıtmaktadır. Bu açıdan incelendiğinde kült uygulamalarının gerçekleştirildiği tahmin edilen alanlar arkeolojik ve epigrafik verilerin bir arada bulunduğu kült alanları ya da döngüsel ayinlerin yapıldığı diğer kutsal alanlar, Urartu dinsel inanışlarının siyasal ve toplumsal görevlerini anlamamızda önemli veri kaynaklarını oluşturmaktadır⁶⁹¹.

Bununla birlikte Urartu krallarına iktidar ve meşruiyeti veren Tanrı Haldi’dir. Urartu kralları dolayısı ile yaptıkları her icraatı ister kanal olsun ister bir kentin kuruluşu veya tapınak inşası olsun Tanrı Haldi’nin emriyle ya da O’nun lütfuyla gerçekleştirirdi. Bu durum Urartu krallarının kurduğu, Tanrı Haldi’nin adının verdiği ülkenin çeşitli yerlerindeki yazıtlarda bildirilmiştir. Neredeyse tüm Urartu ülkesinde *susi* (kule tapınak), Haldi Kapısı, *È.BĀRĀ* (yüksek oturak) veya basit *È* (ev) olarak adlandırılan veya Urartuca *iarani* biçiminde ifade edilen Haldi tapınım yerleri kurulmuştur. Devletin hemen her yerinde Tanrı Haldi’ye yazıtlar (*N^Apulusi*) adanmıştır. Nitekim denebilir ki, Urartu toplumunda Tanrı Haldi hemen hemen her yerde bulunmaktaydı ve devletin korunmasının temelini oluşturmaktaydı. Böylece Urartu Devleti’nin teokratik olduğunu söylemek son derece doğru bir tespit olacaktır⁶⁹². Bu teokratik siyasi yapı da en görkemli haliyle Urartu Anıtsal Yapıları’yla karşımıza çıkmaktadır.

3.5.1. Kaya Kapılar

Doğu Anadolu Bölgesi’ndeki toplulukların tanrı, tanrıça, kült törenleri ve gizemli dinsel inançları konusundaki ilk bilgiler M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında bölgede egemenlik süren Urartu Devleti’ne ait Anıtsal Kaya Kapılar içine yazdırılan çivi yazılı metinlerden öğrenilmektedir. Başka bir yerde karşılaşılmayan bu tür anıtsal kaya nişi yapma geleneğinin şimdilik Urartu uygarlığına özgü olduğu söylenebilir⁶⁹³. Kayalara

⁶⁹¹ A. Batmaz, *a.g.m.*, s.151.

⁶⁹² M. Salvini, *a.g.e.*, s. 198.

⁶⁹³ Oktay Belli, “Anıtsal Kaya Kapıları”, *Arkeo Atlas (Anadolu’nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s.455; B.B. Piotrovskiy, *a.g.m.*, s. 42.

kapı şeklinde niş yapma geleneğinin dinsel manada hangi düşünceyi ifade ettiği önemlidir. Zira Urartu özelinde bu kapılar erkenden geçe doğru takip edildiğinde gerek biçimsel gerek içeriksel bir gelişim sergilemektedir. Kapı şeklinde olmaları, yüksek kaya fasadına yapılmış olmaları ya da merdivenle ulaşılmaları antik çağlardaki ortak düşünce yapısının özelliklerini yansıtmaktadır⁶⁹⁴.

Nitekim Urartu Devleti'nin Anıtsal Kaya Kapıları'na merdivenle ulaşılmaktadır. Merdiven yüksek olana ulaşmayı sağlayan bir kavramdır. Dini anlamda merdiven tanrıya ulaşmak için aracı konumuna karşılık gelmektedir. Bu düşünce yapısı bize Mezopotamya'daki *ziggurat* yapılarının amacını hatırlatmaktadır. Babil'deki Marduk, Ur'daki Namna, Şippar'daki Şamaş tapınaklarında da merdivenle ulaşılan birer niş bulunmaktadır. Bu geleneklerin Urartu'ya giriş yolları geleneksel bir ifade ile açıklanabilir. Urartu krallık statüsüne erişimini oluştururken, Asur'un monarşik, merkeziyetçi devlet yönetim şeklini nasıl öğrenip benimsediyse bazı kültürel öğelerini de bu şekilde benimsemiştir⁶⁹⁵.

Kaya nişleri, günümüzde bölge halkı tarafından “Taş Kapı”, “Kör Kapı”, “Yalancı Kapı”, “Çoban Kapısı” veya “Hazine Kapısı” olarak adlandırılır. “Meher Kapısı” yazıtındaki “*Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini'nin oğlu Minua, tanrı Haldi için bu kapıyı yaptırdılar...*” sözleri bu anıtların yapıldıkları dönemde de kapı olarak adlandırıldıklarını gösterir. Yapıldıkları dönemde dağlarda ve kayalıklarda oturan tanrının bu kapının içinden çıkarak, görüleceğine inanılmaktadır. Dinî inançlara göre bu üç kapıdan kayadaki tanrı çıkmaktaydı. Geleneğe göre Eski Ön-Asya dinlerinde “tanrının dağdan çıkışı” tasavvuru vardır. Çivi yazılı Urartu belgelerinde baştanrı Haldi için çok sayıda benzeri “kapının” yaptırıldığından söz edilse de benzeri örneklere rastlanmamıştır. Bu tür anıtların en eskisi “Hazine Piri Kapısı”dır⁶⁹⁶.

3.5.1.1. Hazine Piri Kapısı

Bu zamana kadar ortaya çıkarılan en eski “Urartu Kaya Kapısı” olduğu düşünülen Hazine Piri Kaya nişinin halk tarafından bu şekilde isimlendirilmesinin

⁶⁹⁴ A. Batmaz, *a.g.m.*, s.152-153.

⁶⁹⁵ A. Batmaz, *a.g.m.*, s.154.

⁶⁹⁶ O. Belli, *a.g.m.*, s. 455; B.B. Piotrovskiy, *a.g.m.*, s. 42.

nedeni, içinde bulunduğu zannedilen hazinenin günün birinde kapı açılarak içinden çıkacağı düşüncesinden kaynaklanmaktadır⁶⁹⁷.

Hazine Piri Kapısı, başkent Tuşpa'nın (Van Kalesi) 12 km güneyinde bulunmaktadır. Burada kalker kayalık işlenerek, 6 m genişliğinde ve 2.80 m yüksekliğinde bir kaya nişi elde edilmiştir. Çevresinde diğer örneklerdeki gibi küçük nişlere ve dikili taş yuvalarına rastlanır. Kaya nişi tek çerçeve ile sınırlandırılmak istenmişse de bu başarılammıştır⁶⁹⁸. Çerçevenin yapılamamasının nedeni belki de bu tür anıtsal kapıların ilk örneği olmasında aranmalıdır. Bu durum kaya kapısının içine yazılan dört satırlık çivi yazısından da anlaşılmaktadır. Diğer kaya kapıları İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları dönemine tarihlendirilirken Hazine Piri Kaya Kapısı, yazıttan da anlaşılacağı üzere İşpuini'ye aittir. Yazıtta şu ifadeye yer verilmiştir:

*“Sarduri oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu. Efendi'ye bu yazıtı yaptırdı”*⁶⁹⁹.

3.5.1.2. Yeşilaliç Kapısı

Başkent Tuşpa'nın 60 km. kadar doğusunda bulunan Yeşilaliç Kaya Kapısı ve kutsal alanı M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreği içinde İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde (M.Ö.820-810) yaptırılmıştır. Her ne kadar Yeşilaliç Kaya Kapısı ile Meher Kapı kaya nişi aynı tarihlere ait gibi görünüyorsa da bunlardan Yeşilaliç belki biraz daha erken bir tarihte yapılmış olmalıdır. Her iki kapının inşası noktasında karşılaşılan bu farklılık yazıtlarda geçen ve tanrılara sunulan kurbanların sayısında da karşımıza çıkar. Bu durum başkent ve diğer kentlerin kurban sayısının farklı olması ile açıklanır⁷⁰⁰.

Sarıya yakın bir renge sahip yüksek kalker kayalıkların güney yüzüne özenle yapılan kaya nişinin, dikdörtgen iki basamaklı bir çerçeve ile sınırlandırıldığı görülür⁷⁰¹. Ayrıca Yeşilaliç Kaya Kapısı çok etkileyici bir kült merkezinin tüm canlılığını yansıtmaktadır. Ancak Yeşilaliç Kapısı, Meher Kapısı'ndan daha büyük olmasına karşın

⁶⁹⁷ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 197.

⁶⁹⁸ O. Belli, *a.g.m.*, s. 455.

⁶⁹⁹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 197-198.

⁷⁰⁰ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 197.

⁷⁰¹ O. Belli, *a.g.m.*, s. 455.

içindeki çivi yazısı toplam 20 satırdan oluşmaktadır. 10 satırlık asıl metin iki kez tekrarlanmıştır⁷⁰². Yazıtta şu ifadelere yer verilmiştir:

“Sarduri oğlu İşpiuni ve İşpiuni'nin oğlu Menua tanrı Haldi'nin su-si⁷⁰³'sini yaptırdı. Efendi Tanrı Haldi'ye yaptırdılar. Tanrı Haldi'nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpiuni, güçlü kral, büyük kral, Bianili Ülkesi'nin kralı ve Tuşpa Şehri'nin kahramanı, bir ferman çıkardı...Tanrı Haldi için oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa kurban edilsin, tanrıça Uarubani'ye bir inek, Haldi Kapısına bir koyun ve Haldi silahlarına bir koyun”⁷⁰⁴.

3.5.1.3. Meher Kapısı

Urartu krallığının resmi devlet dini ile ilgili en iyi bilgiyi veren Meher Kapı Kaya Yazıtı'dır (Ek. 7). Bu yazıt Urartu krallığının resmi dininin devlet örgütü ile olan ilgisini de açık bir biçimde göstermektedir⁷⁰⁵.

M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında, İşpuini ve Menua'nın krallıkları döneminde inşa edilmiş olan Meher Kapısı, Tuşpa'nın yaklaşık 7 km kuzeydoğusunda, ikinci başkent Toprakkale (Rusahinili)'nin 600 m batısındadır. Zımsım Dağı kayalıklarının güney eteğinde yer alan kaya nişi ortalama 17-18 m yükseklikte oldukça sert kalker kayalığın güney yüzündedir. Burada da bir açık hava kült alanı kuruludur. Özenle hazırlanan nişin çevresi, iki çerçeve ile sınırlandırılmıştır. 2.60 m genişliğinde, 4 m yüksekliğindeki niş, yerel halk tarafından diğerleri gibi halen kutsal sayılmaktadır⁷⁰⁶. Yerden kapıya kayalıklardan oyularak yapılan basamaklardan çıkılmaktadır. Basamakların bir kısmı aşınmasına karşın büyük bir kısmı günümüze değin varlığını sürdürmüştür⁷⁰⁷.

47 satırdan oluşan yazıtın yine tekrarlandığı böylelikle 94 satırlık bir yazıt oluşturulduğu görülür. Bu döneme değin ele geçirilen bölgelerin yerel tanrıları, Urartu panteonuna dâhil edilmiştir. Bu yüzden Meher Kapı Kaya Yazıtı, Kral İşpuini döneminden itibaren Urartu krallığının politik haritasını canlı bir şekilde yansıtır⁷⁰⁸. Yazıtta tam olarak 79 kadar tanrı ve tanrıçanın adı geçmektedir. Bunların 1 den 63'e kadar olanları erkek tanrıları, 64'den 79'a kadar olanları ise tanrıçaları oluşturmaktadır.

⁷⁰² O. Belli, *a.g.e.*, s.31.

⁷⁰³ Tapınak.

⁷⁰⁴ M. R. Payne, *a.g.e.*, s. 46-47; V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 196-197.

⁷⁰⁵ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 190.

⁷⁰⁶ O. Belli, *a.g.m.*, s. 455.

⁷⁰⁷ O. Belli, *a.g.e.*, s. 30.

⁷⁰⁸ O. Belli, *a.g.m.*, s. 455.

Bir başka deyişle tanrıların dörtte üçünü erkek tanrılar 16 tanesini tanrıçalar, bir kısmını baş tanrı Haldi'nin soyut ve somut özellikleri, bir kısmını ise eski totem inancında karşılaşılan dağ, göl, ülke tanrıları oluşturur. Yazıtta adı geçen tanrı ve tanrıçalara, önem ve niteliklerine göre hangi hayvandan kaç adet kurban verileceği de belirtilmiştir⁷⁰⁹.

Ayrıca Meher Kapısı'nın yer aldığı Zızmım Dağı kayalıklarının güney eteği, üzümün yetişmesi için çok elverişli bir konuma sahiptir. Kabaca yarım ay biçimindeki arazi soğuktan korunaklı olup, akşam güneşinden de fazlasıyla faydalanmaktadır. Bu yüzden bu elverişli arazi teraslar halinde düzenlenmiştir. Zaten Meher Kapı Kaya Yazıtı'ndan da, Tanrı Haldi için üzüm bağlarının kurulduğundan şu şekilde söz edilmektedir:

“...Tanrı Haldi için bağ kurulsun. Daha önce burada hiçbir şey yapılmamıştı... Bağ bozumu yapıldığında, Tanrı Haldi'ye 3 koyun kurban edilsin ve diğer tanrıların tümüne 3 koyun kurban edilsin ve şarap libasyonu yapılsın...”⁷¹⁰.

3.5.2. Şamram Kanalı

Urartu kralı Menua tarafından yaptırılan Van'ın kuş uçuşu 50 km. güneyinde yer alan Gürpınar (Havasar) Ovası'ndan Van Ovası'na tatlı su getiren Şamram Kanalı (Ek. 8) aynı zamanda geçtiği yerlerde tarım alanlarına ve bahçelere hayat verir. Kanal boyunca yaklaşık 5 bin hektarın üzerinde arazi sulanır. Yerel halkın “Şamram (Semiramis) Kaynağı” adını verdiği bu kaynak Gürpınar ilçesine bağlı Yukarı Kaymaz (Mecingir) Köyü yakınındadır⁷¹¹. Urartu mühendisliğinin bir şaheseri olan kanal, günümüzde Van Ovası'na hayat vermektedir⁷¹². Yapıldığı tarihten günümüze kadar 2800 yıldan beri kesintisiz olarak çalışan böylesine ölümsüz bir sulama kanalının benzerine şimdiye kadar dünyada rastlanmamıştır⁷¹³. Çağlar boyunca adını değiştirmeden varlığını sürdüren “Şamram Kanalı” günümüzde sevilerek söylenen halk

⁷⁰⁹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 190

⁷¹⁰ O. Belli, *a.g.e.*, s. 31.

⁷¹¹ Oktay Belli, “Sulama Yapıları”, *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 453.

⁷¹² A. Erzen, *a.g.e.*, s. 30.

⁷¹³ Oktay Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1997, s. 11.

türkülerinde “*Edremit Van’a bakar içinden Şamram akar*” dizeleriyle yaşamaya devam etmektedir⁷¹⁴.

Kanal boyunca belirli aralıklarla Urartu kralı Menua’nın adak yazıtları görülmektedir⁷¹⁵. Kral Menua kanalın geçtiği duvar boyunca çeşitli yerlere 15 inşa yazıtı yaptırmıştır. Ancak bunlardan bir tanesi kaybolmuştur. Mevcut bulunan 14 çivi yazılı inşa kitabesiyle Urartu yapıları içerisinde en çok inşa yazıtına sahip olan yapı Şamram Kanalı’dır⁷¹⁶.

Elde mevcut bulunan toplam 14 yazıttan dört tanesi 16 satırdan oluşmaktadır. Diğer yazıtlar ise daha kısadır ve yalnızca kanalı yaptıran kralın adından yani Menua’dan söz eder ve diğer kitabelerde rastlanan, son paragraftaki, beddua kısmı bu kitabelerde yer almamaktadır⁷¹⁷. Tam diyebileceğimiz kitabelerin içeriği ise şöyledir:

“Tanrı Haldi’nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kanalı açtı. Adı “Minua Kanalı”dır”. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle, Minua güçlü kral, büyük kral, Biainli Ülkesi’nin kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır. Minua der ki : her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptırsa veya her kim değişik bir şey “ben bu kanalı açtım” derse, tanrı Haldi, Tanrı Teişeba ve bütün tanrılar, onu güneş ışığından yoksun etsinler”⁷¹⁸.

Burada bizim için önemli olan nokta, Haldi’nin krallığın siyasi ve askeri konularının yanında tarımsal faaliyetleri yani bolluk ve bereketin getirilmesinde de söz sahibi olmasıdır. Menua’nın bu kanalı Haldi’nin kudretiyle yaptığını belirtmesi, tüm Urartu kralları gibi Menua’nın da yaptığı her şeyi Haldi’ye dayandırmasıyla açıklanır⁷¹⁹.

İnşa kitabelerinin içerisinde bir tanesi içerik yönünden oldukça farklıdır. Duvarın üstünde yer alan ve çok büyük bir taş üzerine iki kez tekrar edilen iki satırdan oluşan yazıttan şunlar okunmaktadır⁷²⁰:

“...Bu bağ Menua’nın karısı Tariria’nındır. Adı “Taririahinili” dir”⁷²¹

⁷¹⁴ O. Belli, *a.g.e.*, s. 11.

⁷¹⁵ P. Zimansky, *a.g.m.*, s. 465.

⁷¹⁶ O. Belli, *a.g.e.*, s. 13.

⁷¹⁷ O. Belli, *a.g.e.*, s.13.

⁷¹⁸ M. R. Payne, *a.g.e.*, s. 77.

⁷¹⁹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 211-212.

⁷²⁰ O. Belli, *a.g.e.*, s.16.

⁷²¹ M. R. Payne, *a.g.e.*, s. 81.

Kral Menua (M.Ö. 810-786) tarafından eşi Tariria için bugünkü Kadem Bastı mevkiinde yapay teraslar halinde yaptırılan asma bahçeleri, Asur kraliçesi Semiramis'in Dünyanın Yedi Harikası'ndan biri sayılan asma bahçeleri ile özdeşleştirilerek efsaneleşir. Nitekim 51 km uzunluğundaki Şamram Kanalı aynı zamanda 2800 yıllık ölümsüz bir aşk efsanesinin de simgesidir⁷²².

Menua (Semiramis) Sulama Kanalı ve çevresindeki asma bahçeleri konusundaki en eski ayrıntılı bilgiyi M.S. 5. yüzyılda eserini yazan Ermeni tarihçi Khorone'li Movses'den öğrenmekteyiz⁷²³. Khorone'li Movses efsaneleşen Menua Sulama Kanalı'nın nasıl yapıldığını ayrıntılı bir şekilde anlatarak, günümüze kadar gelmesini sağlamıştır. Efsanede sözü edilen Şamiram (Semiramis), Asur Kralı V. Şamsi-Adad'ın (M.Ö.823-811) karısı olan ünlü Babil Kraliçesi Sammuramat'tır. Sammuramat, kocası genç yaşta öldükten sonra yaşı küçük olan Asur Kralı III. Adatmirari'nin (M.Ö. 810-783) vasisi olarak 5 yıl hüküm sürmüştür. Bu kraliçe döneminde Babil'in gelenekleri Asur'a girmiştir. Bundan da önemlisi Semiramis, dünyanın yedi harikasından biri olan "Asma Bahçeleri" ile ün kazanarak tarihe geçmiştir. Kraliçe Sammuramat'ın M.Ö. 810 yılında kocası öldükten sonra hüküm sürdüğü yıllar, Urartu Kralı Menua'nın ünlü sulama kanalı ve asma bahçelerini yaptırdığı yıllarına rastlamaktadır. Yani Kral Menua sulama kanalını babası İşpuini ile ortak olarak yaptığı krallık döneminde değil yalnız başına hüküm sürdüğü M.Ö. 810 yılından sonra yaptırmış olmalıdır. Çünkü kanal ile ilgili olarak bırakmış olduğu 14 yazıtta da sulama kanalını inşa edenin yalnızca kendisi olduğunu vurgulamaktadır. Khorone'li Movses'in de belirttiği gibi sulama kanalının ve kanal boyunca yapılan diğer inşaatların birkaç yıl içinde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Kraliçe Semiramis'in efsanelere konu olan ve dünyanın yedi harikasından birini oluşturan ünlü asma bahçeleri ile Kral Menua'nın eşi olarak düşündüğümüz Tariria için bugünkü Kadembastı Mevkii'nde yapay teraslar halinde yaptırdığı ünlü asma bahçeleri arasında ne gibi bir tarihsel ve sosyal ilişkinin bulunduğunu, yazılı belgelerin eksikliği yüzünden şimdilik kesin olarak bilemiyoruz. Öte yandan efsaneleşerek günümüze kadar halkın dilinden düşmeyen Kraliçe Semiramis ile Kral Menua arasında herhangi duygusal bir ilişkinin olup olmadığını da bilemiyoruz⁷²⁴.

⁷²² O. Belli, *a.g.m.*, s.453.

⁷²³ O. Belli, *a.g.e.*, s. 18-19; Çalışmasında Movses'in eserinden ilgili kısımlar verilmiştir.

⁷²⁴ O. Belli, *a.g.e.*, s.16-20; Burada adına bağ diktirilen Tariria adlı bayanın Kral Menua ile olan yakınlık derecesi konusunda farklı bilgiler vardır. Eserde bayan Tariria'nın Kral Menua'nın kızı olduğu noktasında bilgiler olsa da gerek eser sahibinin başka çalışmalarında gerekse diğer uzmanların eserlerinde Tariria'nın

3.5.3. Krali Yıllıklar

Kral I. Argiști dönemi ile birlikte Urartu Devleti'nde yeni bir yazıt grubu daha ortaya çıkar. "Yıllık" adı verilen ve Urartu krallarının icraatlarının anlatıldığı bu metinlere sadece I. Argiști ve II. Sarduri döneminde rastlanmaktadır. Bu yıllıklarda farklı bir giriş bölümü ve birbirini defalarca tekrarlayan ifadeler yer almaktadır. Her bölüm bir askeri olaya veya bir takvim yılına dayanmaktadır. I. Argiști'nin yıllıkları (*Horhor Yıllığı*), Van Kalesi'nde I. Argiști'ye ait kaya mezarının girişinde kayalara oyulmuş yazıtlardır. Bunlar Urartu'nun en büyük kaya yazıtları olup Urartu yazıt mimarisinin en güzel örneklerindedir. Yıl yıl Urartu kralı I. Argiști'nin faaliyetlerinin anlatıldığı *Horhor Yıllıkları*'nın giriş kısmı şöyledir:

"...Argiști der ki: (Onların) ilahi büyüklüğünden (yardım) istediğim için efendi tanrı Haldi'ye tanrı Teişeba'ya ve tanrı Şivuini'ye yalvardım..."⁷²⁵.

Buradan anlaşıldığı kadarıyla İşpuini ve Menua'nın yazıtlarında genellikle son kısımda verilen Haldi'nin dışındaki diğer tanrılar bu yıllıklarda başlangıçta verilmiştir⁷²⁶.

Daha önce ifade edildiği gibi yıllıkların birçok yerinde Haldi, Teişeba ve Şivuini'nin anıldığı kısımlar tekrar tekrar verilmiştir. I. Argiști'nin bu ifadeleri tekrar tekrar kullanmasının nedeni belki de krallıkta gerçekleştirdiği siyasi ve askeri faaliyetlerin tanrıların yardımı olmaksızın gerçekleştiremeyeceğini düşünmesinden kaynaklanmaktadır. Bu durumun en iyi izahı yine yıllıklarda geçen "*bütün tanrılarına yalvardım*" ifadesidir⁷²⁷.

3.5.4. Sardurihinili (Çavuştepe)

II. Sarduri döneminde Urartu Devleti siyasi bakımdan olduğu gibi imar faaliyeti, kültür ve sanatı bakımından da en yüksek devrini yaşamıştır. Bu husus en güzel haliyle Sardurihinili (Çavuştepe)'de göz önüne serilmektedir⁷²⁸. Nitekim Urartu şehirlerine, II.

Kral Menua'nın eşi olduğuna dair sağlam bilgilere rastlanmaktadır. Bu bilgilerden hareketle bayan Tariria'nın kral Menua'nın eşi olduğunu düşünmekteyiz.

⁷²⁵ M. R. Payne, *a.g.e.*, s. 150.

⁷²⁶ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 212-213.

⁷²⁷ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 214.

⁷²⁸ A. Erzen, *a.g.e.*, s. 34.

Sarduri döneminde bir yenisi daha eklenmiştir. Van'ın 24. km güneydoğusunda bulunan "Çavuştepe Kalesi" batıda Fırat kıyısındaki Tumeişki (Habibuşağı) ve doğuda da İran Azerbaycan'ında ve Tebriz'in kuzeyindeki Libliuni'yi (Seqindel) ülkelerine yeni birer merkez olarak kazandırılmıştır⁷²⁹. Çavuştepe Kalesi Urartu Kralı II. Sarduri (M.Ö. 764-735) tarafından yaptırılmıştır. Kalenin Urartu dilindeki adı "Sarduri'nin kurduğu kent" anlamına gelen "Sardurihinili"dir⁷³⁰. Şehirde II. Sarduri'ye ait pek çok yazıt bulunmuştur⁷³¹. Yukarı ve aşağı kalelerden ibaret olan Sardurihinili (Çavuştepe), yalnız Urartu askeri mimarisinin şaheser bir örneğini teşkil etmekle kalmayıp, sanatsal yapısıyla da Urartu medeniyetinin bu devirde eriştiği yüksek seviyeye tanıklık etmektedir. Gerçekten II. Sarduri bu eserle birlikte "Kudretli Kral, Büyük Kral" olduğunu ispatlamaktadır⁷³².

Çavuştepe Kalesi'ni diğer Urartu kalelerinden ayıran en önemli özelliği bölgenin en büyük kült merkezi olmasıdır. İki ayrı tanrıya yapılan tapınakların benzerlerine diğer Urartu kalelerinde rastlanmamaktadır. Bahsi geçen tapınaklardan bir tanesi Urartu tanrılarında İrmuşini'ye ithaf edilmiştir. Tapınak girişinin solundaki andezit bloklar üzerinde Kral II. Sarduri'nin büyük bir özenle yazdırmış olduğu adak yazıtı bulunmaktadır⁷³³. Yazıtta II. Sarduri daha önce hiçbir şeyin olmadığı bu yerde idare merkezi olarak bir kale yaptırdığını adını Sardurihinili (Sarduri Şehri) koyduğunu, Guguna Irmağı'ndan bir kanal açtığını, tarlalar ve bahçelerle bir kent kurduğunu, Haldi ve İrmuşini tapınakları ile birlikte büyük eserler meydana getirdiğini bildirmektedir⁷³⁴. II. Sarduri bu kenti kendi ağzıyla şöyle anlatmaktadır:

*"Argişti oğlu Sarduri babasının krali tahtına çıktığı zaman tanrı İrmuşini'ye bu kule tapınağı yaptırdı. Sarduri der ki: Burada tanrı Haldi'ye yüksek bir ev [E.BAR] ve tanrı İrmuşini'ye bir kule tapınak [susi] yaptırdım. Yeni kentin bahçe ve bağları için Guguna [Hoşap] Çayı'ndan bir kanal açtım. Adı Sardurihinili'dir"*⁷³⁵.

Görüldüğü gibi II. Sarduri de diğer Urartu kralları gibi krallık içerisinde Haldi adına imar faaliyetlerinde bulunarak hem Haldi'nin hoşnutluğunu hem de tanrılarına

⁷²⁹ V. Sevin, *a.g.e.*, s. 205-206.

⁷³⁰ Oktay Belli, "Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. Oktay Belli), Başak Matbaacılık, Ankara 2000, s.210.

⁷³¹ V. Ünsal, *age.* S.216-217.

⁷³² A. Erzen, *a.g.e.*, s. 35.

⁷³³ O. Belli, *a.g.m.*, s. 211-214.

⁷³⁴ A. Erzen, *a.g.e.*, s. 34.

⁷³⁵ Veli Sevin, "Çavuştepe: II. Sarduri'nin Görkemi", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul 2011, s. 426.

olan minnettarlığını göstermek istemiştir. Ayrıca yazıttan anlaşıldığı kadarıyla başka birçok eser gibi Urartu şehirleri de tanrı Haldi adına yapılıyordu. Hatta Sardurihinili (Çavuştepe) şehrine bu ismi veren bizzat tanrı Haldi'nin kendisidir⁷³⁶.

3.5.5. Teişeba (Karmir-Blur) Kenti

Kral II. Rusa'nın Urartu tahtına çıkış yılı ne yazık ki kesin olarak bilinmemektedir. Fakat adı geçen kralın çok sayıda ve geniş kapsamlı imar çalışmalarından dolayı uzun bir iktidar dönemi geçirdiği düşünülmektedir. Bununla birlikte M.Ö. 680 tarihinde Urartu tahtında kesinlikle II. Rusa oturmaktaydı. Nitekim Asur Kralı Assarhadon'un iktidar yıllarında Urartu tahtında II. Rusa'nın oturuyor olduğunu her iki kralın yapmış olduğu bir antlaşma belgesinden öğrenebilmekteyiz⁷³⁷.

Kral II. Rusa devri (M.Ö. -?- 645) Urartu tarihi içinde yeniden doğuş olarak nitelendirilir⁷³⁸. II. Rusa devri tıpkı Menua'nın iktidarında olduğu gibi oldukça yoğun mimari faaliyetlerin gerçekleştiği bir dönemdir. Ancak II. Rusa, Menua'dan farklı olarak sadece yapı yazıtları bırakmamış, aynı zamanda beş yeni kent kurmuştur. Bu kentler, Toprakkale (Rusahinili), Adilcevaz/Kef Kalesi, Ayanis, Teişeba (Karmir-Blur) ve Bastam'dır⁷³⁹. Aslında Bastam hariç II. Rusa tarafından inşa edilen bütün kale kentlerin adının bir tanrı ile ilişkili olduğu dikkat çekicidir. Buna göre:

Toprakkale: Rusahinili Qilbani-kai (Qilbani Dağı Önündeki Rusa'nın Kenti)

Kef Kalesi: Haldiei URU Ziuquni (Ziuquni Dağı'nın Haldi Kenti)

Ayanis: Rusahinili Eiduru-kai (Eiduru Dağı Önündeki Rusa'nın Kenti)

Kaşmir-Bulur: Teişebai URU (Teişeba'nın Kenti)⁷⁴⁰.

II. Rusa'nın kurduğu Bastam kenti ise "Rusa'nın Küçük Kenti" (Rusai URU. TUR) adını taşır⁷⁴¹. Bu kale-kentlerin kurulması II. Rusa'nın şehircilik politikasını göstermektedir⁷⁴².

⁷³⁶ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 218.

⁷³⁷ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 116.

⁷³⁸ A. Çilingiroğlu, *a.g.m.*, s. 291.

⁷³⁹ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 226.

⁷⁴⁰ Ö. Çevik, *a.g.m.*, s.198.

⁷⁴¹ M. Salvini, *a.g.e.*, s. 117.

II. Rusa devri dini faaliyetlerini açıklayabilmek adına örnek oluşturması için yukarıda adı geçen şehirlerden sadece Teişeba (Karmir-Blur)'da inşa edilen tapınağın kapısında bulunan yazıtın içeriğine değinilecektir. Uzunca bir metin olan bu yazıtın içeriği şöyledir:

“Argiştı oğlu Rusa bu si-si(tapınak)'yi kendisine efendi olan tanrı Haldi'ye yaptırdı ve Aza ülkesinin Teişebaini şehrinin Haldi kapısını kusursuz bir şekilde yaptırdı ve tanrı Haldi'ye adadı. Rusa der ki: Kayaya dokunulmamıştı ve yer çoraktı. Hiçbir şey orada yapılmamıştı. Tanrı Haldi bana krallığı verdiği ve ataların atanmış tahtına çıktığım zaman, bu Haldi kapısını kusursuz bir şekilde yaptırdım. Tanrı Haldi tarafından ve Haldi kapısı tarafından güçlü kral ve Surili Ülkesi'nin ve Bianili Ülkesi'nin kralı Argiştı oğlu Rusa'ya yaşam, sevinç ve büyüklük ile birlikte yetki, güç ve kudret verilsin....Rusa der ki: Haldi kapısı konusunda ferman çıkardım, gerçekten: yeni tapınakta tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa, tanrı Teişeba'ya bir koyun ve tanrı Şivuni'ye bir koyun kurban edilsin....tanrı... Tanrıça “Arubani”'ye bir inek, Haldi silahlarına bir koyun, Haldi kapısına bir koyun, tanrı İvarsa'ya bir koyun kurban edilsin. Rusa der ki: Tanrı Haldi...burada kursunlar, ...toprakta adak olarak yaptıklarını saymadan...inşa etsinler. Törenler yapıldığı zaman tanrı Haldi'ye oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa...ve tanrıça “Arubani”'ye bir inek kurban edilsin...yapıldığı zaman tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin ve tanrı Haldi'ye bir boğa kurban edilsin. Tanrı Haldi tapınağına oğullar getirdikleri zaman tanrı Haldi'ye bir oğlak kesilsin. Tapınakta hizmet etmek istemeyen, yerine, toprakta adak olarak yaptıklarını saymadan, çorak topraklardan taş toplansın... Haldi kapısındaki her bir sununun karaciğeri ve kalbi Rusa'ya verilsin. Kral Teişeba şehrinde bulunduğu zaman sunulan et ve parçalardan karaciğer krala verilsin... Hiç kimse bu şeylerin herhangi birini bozmasın... dana vermesin. Kurbanlık boğa küçük olmasın. Bunları gerçekten buyurdu. Argiştı oğlu Rusa der ki: her kim bu yazıtı tahrip ederse,...her kim ben yaptım derse, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivuni ve tanrı Marduk onu yok etsinler. Ne adı ne de ailesi güneş altında bulunsun...”

II. Rusa yukarıda içeriği verilen bu imar faaliyetiyle Haldi'ye olan şükran ve minnettarlığını göstermek istemiştir. Bunun nedeni yazıtta da ifade ettiği gibi tanrı Haldi'nin kendisini atalarının tahtına çıkarmasıdır. II. Rusa da bunun bir göstergesi

⁷⁴² A. Erzen, a.g.e., s. 38.

olarak kendi tabiriyle Haldi'ye "kusursuz" bir yapı sunmak istemiştir. Metne göre bu yapıyı karşılıksız yaptığı da biraz tartışılmalıdır. Çünkü karşılığında tanrısından iyilik, yaşam, sevinç, büyüklük, yetki, güç ve kudret beklemektedir⁷⁴³.

⁷⁴³ V. Ünsal, *a.g.e.*, s. 226-228.

SONUÇ

Din-siyaset ilişkisi modern toplumların en çok üzerinde tartıştıkları konulardan birisidir. Pozitif düşünce bu iki olgunun her birisinin etki alanını ayrı ayrı belirlerken, buna karşın bunların birlikteliğinin kaçınılmaz olduğunu savunan ve bunu hayat tarzı şeklinde telakki edenlerin sayısı da az değildir. Henüz bitmemiş ve devam edeceği yönünde güçlü argümanları bulunan bu tartışma ve kargaşanın tarihi izlerini sürmek ve her türlü tarihi kaynağa dayalı olarak gelişim serüvenini takip etmek amacıyla yapılan bu çalışmada özet olarak aşağıdaki neticelere varılmıştır.

Bu noktada ilk olarak evrenin yaradılışı ve ona büyük önem kazandıran insanoğlunun yeryüzüne çıkışı, bunun devamında ise ilk medeniyetin kuruluşu düşüncesi üzerinde durulmuş ve medeniyetlerin özü olan kent ve devlet kavramlarının oluşumu ile ilgili modern bilimin izah ettiği nazariyeler tek tek irdelenmiştir. Esas olarak kentlerin ve dolayısıyla devletin kuruluşuyla ilgili en önemli olgu olarak düşündüğümüz “Dini Yaptırım Nazariyesi” üzerinde durulmuştur. Buna göre kent ve devlet kavramları din-tanrı merkezli oluşan siyasi ve sosyal teşekküller olarak ortaya çıkmışlardır. Bunun devamında ise ikinci olarak Eski Yakındoğu memleketinin kent ve devletleri, ilk medeniyetin inkişaf ettiği yer olan Mezopotamya’dan başlamak suretiyle kronolojik ve coğrafi taksimat çerçevesinde ele alınmıştır. Böylelikle Mezopotamya kent-devletlerinin siyasi yapısının din erki bünyesinde şekillendiğinin açık olarak izah edilmesi için, bölgenin adı bilinen ve ilk siyasi teşekküllerini yapılandıran Sümerlerden başlanarak, diğer kent-devletlerin krallarının din-tanrıyla olan inanç münasebetleri irdelenmiştir.

Nitekim kuruluş özellikleri dini esaslara dayanan Sümer kent-devletlerinin her birinin idari bakımdan özerk bir teşkilata, çeşitli siyasi ve idari organlara sahip bulunduğu görülmektedir. Tamamıyla birbirinden bağımsız bir yapıda bulunan bu kent

devletlerinin parçalı yapısının altında coğrafi şartların tesirinin olduğu muhakkaktır. Lakin Sümer memleketinde siyasi olarak bu denli özerk yapıların bulunuyor olması bir noktada Fustel de Coulanges'in iddia ettiği gibi dinin ayırıcı ve birleştirici tesirinden ileri gelmektedir. Zira Sümer kentleri arasında bir bağ kurulamayışının asıl sebebi; aşılması güç dağlar ya da bataklıklardan ziyade, bahsi geçen kentlerin her birinde farklı bir baş tanrının tapınım görüyor olmasıdır. Gerçekten de inanç ayrılıkları aynı coğrafya üzerinde kimi zaman aynı ırkdaşların dahi farklı siyasi teşekküller altında birleşmesine neden olmaktadır. Ayrıca tam bir muhtariyetle idare olunan bu kent-devletlerin her birinin başında “En”, “Ensi”, “Patesi” veya “Lugal” gibi değişik unvanlar taşıyan bir yöneticinin bulunması bu siyasi teşekküllerin yapısal olarak da birbirinden ayrıldıklarını göstermektedir. Bununla birlikte bu denli farklı terminolojiyle anılan bu liderlerin en büyük ortak noktaları ise idare yetisini tanrıdan alıyor olmalarıdır. Zira Mezopotamya kültüründeki yaygın inanca göre devletin baş idarecisi tanrının yeryüzündeki vekilidir ve her türlü fiili hareketini tanrı adına icra etmektedir. Nitekim onlar her fırsatta tanrılar tarafından seçildiklerini dile getirmişlerdir. Örneğin Lagaş kralı Gudea kendisinin meziyetleri sebebiyle rakipleri arasında parladığını ve tanrıça Bau tarafından fark edilerek halkını gütmesi için kral tayin edildiğini dillendirmektedir. Kimi zaman bazı kralların bu görüşten bir adım daha ileri gittikleri ve soylarını tanrılara dayandırdıkları hatta tanrısallık iddiasında buldukları da görülmektedir.

Ayrıca böylesi ilahi bir kudretle yaratıldığı iddiasını ortaya atan kral, tanrısına olan minnetinden dolayı onun hizmetkârı rolünü de oynamıştır. Bu amaçla ona tapınaklar inşa etmiş kurbanlar sunmuştur. Bu sebeple de tapınağa dair her türlü faaliyet kralın gözetiminde ve izninde gerçekleştirilmiştir. Ayrıca tapınakların kent-devletlerinin siyasi ve ekonomik merkezi olarak, kentin tüm yaşamını yönlendirdikleri anlaşılmaktadır. Bahsi geçen bu tapınaklara Mezopotamya memleketinde *ziggurat* adı verilmektedir. Aynı zamanda kralların yaşadığı ve tanrının evi sayılan bu mekânlar Mezopotamya kentlerine dini bir karakter kazandırmaktadır. Nitekim *ziggurat*lar dini ve siyasi yapılar olmalarının yanı sıra ticarete de yön yeren birer merkezdir. Zira tapınaklar bünyesinde bulundurduğu depolarıyla ve çevresine konuşlanmış bulunan dükkânlarıyla zanaat ve tacir sınıfın meskenleri olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Mezopotamya memleketlerinin muazzam yapıları olan *ziggurat*ların medeniyet tarihine katkıları dini, siyasi ve ekonomik olmakla kalmayıp belki de insanlık tarihi açısından en büyük getirileri eğitim alanında yaptıkları katkılarla olmuştur. Nitekim *ziggurat*lar

bünyesinde bulunan *edubbalar* tarihin bilinen ilk bilim yuvaları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bilindiği gibi M.Ö 3. binyılda Sümer kentleri “*teokratik devlet sosyalizmi*” denilen siyasi bir rejimle yönetilmişlerdir. Bu sistem dâhilinde tanrı için çalışan insanlar tüm ürünlerini yine tanrının evi olan tapınakta birleştirmişlerdir. Bunun ardından ise yönetim kadrosu devletin ihtiyacı olan meblağı aldıktan sonra artan ürün fazlasını halk arasında eşit bir biçimde dağıtma yoluna gitmiştir. Bu sebeple tapınağa getirilen ürünlerin bir listesinin hazırlanması kaçınılmaz bir ihtiyaca dönüşmüş, bu ihtiyaç da beraberinde çivi yazısının icadını getirmişti. Çivi yazısının icadı da beraberinde bu yazıyı kaleme alabilecek kâtiplere duyulan muhtaçlığı doğurmuş, böylelikle din temelli tapınak eğitimi için de *edubba* adı verilen okullar hayat bulmuştur.

Ancak bu okulların bünyesinde bulunan öğrencilerin salt vazifeleri okuma yazma öğrenmekle sınırlı değildir. Bunun yanı sıra bazı bilim dallarında da uzmanlaşmaktaydılar. Böylelikle tapınakların eğitim birimini oluşturan *edubbalar* dinin ve siyasi erkin izin verdiği ölçüde, ilmi çalışmalar yapmaktaydılar. Din merkezli yapılan bu çalışmalar neticesinde astronomi, astroloji, tıp, matematik, geometri, takvim bilimlerinde büyük aşamalar kat edilmiştir. Örneğin astronomi çalışmaları gökyüzünde olduklarına inanılan tanrıların mekânını belirlemek için yapılırken, astroloji çalışmaları da tanrılarla iletişim için yani kehanet için geliştirilmekteydi. Ancak din-tanrı kudretinde can bulan bilim, yine bu kudretin yaptırımıyla duraklama dönemine girmiştir. Zira M.Ö. 2600’lü yıllardan sonra tapınağı ve tapınak bünyesinde bulunan her türlü yapıyı denetleyen krallar, ilk başta destekledikleri bilimsel çalışmaların bir noktadan sonra kurmuş oldukları teokratik yapıya zarar verdiğini düşünmüşlerdir. Gerçekten de krallar bu tür çalışmalara olan desteklerini keserek eğitim adına sadece devletin ve belirli bir üst zümrenin yazışmalarını nakşedecek kâtip yetiştiren yazıcı sınıfa destek vermeye devam etmişlerdir.

Bununla birlikte Doğu Sami koluna mensup olan Akad Devleti de tıpkı öncülü olan Sümer kent-devletleri gibi teokratik bir temele dayanmaktadır. Nitekim Akad devletinin ünlü hükümdarlarından biri ve devletin kurucusu olan Sargon bu teokratik yapının en güzel temsilcisidir. Zira o doğumundan ölümüne kadar hayatına dair anlatılan tüm hikâyelerde dinin toplum üzerindeki gücünü fark etmiş ve bunu çok iyi işlemiş bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki, o kendisini tanrıça İNANNA

(İştar)'in kendisine âşık olduğunu söyleyecek kadar yüceltmiştir. Ayrıca Akadlı Sargon “*Babu-İlum*” (Tanrı'nın Kapısı) adını taşıyan ünlü Babil kentinin de ilk kurucusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte Sargon'un yazıtlarında tanrısal bir unvan olan “*şarkışşati*” yani “*Dünya Kralı*” unvanını kullanması son derece dikkat çekicidir. Tanrılar için kullanılan bir unvanın ölümlü bir kral tarafından kullanılması, yeni kralın tanrılar katındaki yerini işaret etmekle beraber, bu unvanın halk kitlesi üzerindeki etkisi de hâkimiyetin sağlamaştırılması için oldukça önemlidir. Sümer ve Sami topluluklarının tanrıları için kullandığı unvanların yeni kral ile birlikte anılması, Sami asıllı kralın birleştirici bir güç olmasının yanı sıra, otoritesinin gücünün de göstergesidir. Böylelikle kral gücün yani iktidarın, tanrıların inayeti ile artık Sümer'den Sami kavimlerine geçtiğini söylerken, esasında her iki topluluğun da kralı olduğunu ilan etmiştir.

Akad Devleti'nin Sargon'dan sonraki meşhur kralları Naram-Sin ise aşırı bir kendini beğenmişlikle “*Dünyanın Dört Köşesinin Kralı*” ve “*Evrenin Kralı*” gibi unvanlar takınmıştır. Bildiğimiz kadarıyla Naram-Sin hayattayken tanrısal iddiasında bulunan ilk Mezopotamya kralıdır. Nitekim dönemin kaynaklarında Akad Devleti'nin yıkılışı da Naram-Sin'in tanrı Enlil'i yok sayarak tanrısal iddiasında bulunması neticesinde tanrılar tarafından cezalandırılması olarak yorumlanmıştır.

Akad Devleti'nin yıkılışından sonra Güney Mezopotamya'ya hükmeden Batı Sami halklarının kurdukları Babil Devleti'nin en meşhur kralı ise Hammurabi'dir. Bilindiği gibi Hammurabi, Babil tarihinde feodal düzeni terk ederek kudretli merkezi bir otorite inşa etmiş ve imparatorluk olarak anılan bu yeni düzenin tek kralı olmuştur. Bunu yaparken de bir noktada sadece siyasetteki çok başlılığı değil aynı zamanda kalabalık olan Babil pantheonunu tertiplemiş ve çok tanrılı düzende tüm tanrılar üstü bir güç olarak Marduk'un inkişaf etmesini sağlamıştır. Bu siyasi ve dini teklik ortaklığı neticesinde de tanrı Marduk Hammurabi'yi kutsayarak yegâne kral ilan etmiştir. Hammurabi kişisel tanrı olarak Marduk'u seçtiği gibi, Marduk da “memleketin diline doğruluk ve adaleti koymak için” kral olarak Hammurabi'yi seçmiştir.

Diğer taraftan Asur toplumunda da devletlerinin kuruluşundan itibaren din ve siyaset ilişkisinin ve gücünün iç içe yürütüldüğü hatta yönetim noktasında birinci gücün din olduğu anlaşılmaktadır. M.Ö. 18. yy'da Asur şehri “çok tanrıların şehri” olarak geçmektedir. Ancak M.Ö. 2. binyılın ortalarında Asur devleti büyük bir imparatorluk

olmaya başladıktan sonra Tanrı Asur da bu değişimden etkilenmiştir. Nitekim artık o, kalabalık olan Asur panteonunda tanrı Enlil'e eşdeğer görülmeye başlamıştır. Bu durum Mezopotamya toplumları için bir ilk değildi. Zira Akad devletinde tanrıça İştar'ın, Babil devletinde ise Hammurabi döneminde Tanrı Marduk'un baş tanrı mertebesine yükseltilişi yine aynı sebeple ilintilidir. Yükselişte olan bu tür siyasi otoritelerin meşruiyet kaynağı olarak gördükleri tanrılarını da kendi yükselişleriyle paralel bir yapı içerisinde yükseltmeleri bunun getirisi olarak da kral hâkimiyetin ve coğrafyanın yenilmez monarkı olurken, inandığı tanrısı da toplumun panteonunda en üst basamağa yerleştiriliyordu. Böylelikle iktidar ve din birlikte çıktıkları yolda birlikte yüceltilmiş, birlikte büyümüşlerdir.

Öte yandan başta Sümer hukuku olmak üzere, gerek Mezopotamya'da gerekse Eski Anadolu'da hukukî kurallarını aslında dini bir kökene sahip oldukları iddia edilebilir. Gerçekten bu kurallar hem çıktıkları kaynak hem de nitelikleri bakımından dini özellik taşıyan kurallardan farklı değildir. Zira Mezopotamya medeniyetinin siyasi yapısını göz önüne aldığımızda teokratik devlet nizamının varlığını görmemizin yani kralların kendi tanrıları tarafından görevlendirildiklerinin vesikalarda açıkça beyan edilmesi ve hukukun siyasi bünyenin dâhilinde şekillenmiş olması bu düşüncüyü doğrular durumdadır. Özetle, Mezopotamya'da kralların varlık kudreti tanrıya dayandırıldığı gibi yazı ile tespit edilmiş hukuk ve bilhassa kanun metinleri de tanrının buyruğu olarak kabul edilmiştir. Böylelikle oluşturulan kanun metinlerinin *prologue* ve *epilogue* kısımlarında bunu rahatlıkla dile getirmekte ve böylece hukuksal meşruiyetlerini ilahlaştırmaktadırlar. Bununla birlikte kanun yapma yetkisini tanrıdan aldığı iddiasında bulunan bir kralın toplum nazarında yanlış yapabilme keyfiyeti de ortadan kaldırılmış olmaktadır. Ayrıca kanun yapıcı kral, çıkardığı kanunlara karşı çıkanların salt siyasi erke değil tanrı buyruğuna da karşı çıktığını dillendirmektedir. Böyle bir yol izlenmesi neticesinde suça karşı verilen cezanın çift başlı bir gazabının olduğuna da işaret etmektedir.

Mezopotamya toplumlarındaki hukuk kavramının din temelli olduğunun en iyi kanıtı ise toplum tarafından adaletin koruyucusu ve yerine getiricisi olarak bir tanrının tespit edilmiş olmasıdır. Nitekim Sümer toplumunda Güneş Tanrısı *DİNGİR UTU* adaletin koruyucusu olarak kabul edilmiştir.

Dinin yaptırım gücünün hukuk üzerindeki etkisinin ve bu etkinin erk tarafından ne denli kullanıldığının gözlenebilmesi için öncelikle Mezopotamya hukuk metinlerine göz atılması gerekmektedir.

M.Ö. 2375 yılında Lagaş tahtında oturan Urukagina Sümerce ilk hukuk metinlerini ortaya koyan kral olarak bilinmektedir. “Urukagina Kanunları”nın *prologue* kısmında kral kendisinin tanrı Ningirsu tarafından 36.000 kişi arasından seçilerek Lagaş kentinin idaresine, tanrısal bir tercihle getirildiğini dillendirmektedir. Nitekim böylelikle Urukagina toplum nizamı için oluşturduğu kanun metnini bir noktada iktidarını meşrulaştırdığı bir arena olarak kullanmıştır.

Urukagina’nın kanun metninden sonra, Mezopotamya toplumuna ait olan bir diğer kanun metni de III. Ur Hanedanı’nın ilk kralı olan Ur-Nammu’ya aittir. *Ur-Nammu Kanunları*’nın *prologue* kısmında, Sümer’in ve Ur şehrinin yönetimine Ay Tanrısı tarafından Ur-Nammu’nun seçildiği anlatılmaktadır.

Mezopotamya toplumuna ait olan bir diğer kanun metni ise *Lipit-İştar Kanunları*’dır. Lipit- İştar’ın kanunu Sami kanunlarının başında gelmektedir. *Lipit-İştar Kanunları*’nda dikkate değer ilk nokta şüphesiz kralın Sami asıllı olmasına karşın kanun metnini Sümer dilinde naksettirmiş olmasıdır. Bu noktada iki önemli husus dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki ve en önemlisi din dilinin Sümerce olması ve Sami halkları içerisinde de Sümer tanrılarının büyük bir saygıya haiz olmasıdır. Zira kanun metninin *prologue* kısmında kral Lipit-İştar dini meşruiyetini Sümer tanrıları Anu ve Enlil’e dayandırmaktadır. Bu durum Akad aristokratları arasında da Sümer dininin benimsenmiş olduğunun bir kanıtıdır. Buradan hareketle ikinci önemli nokta ise Lipit-İştar’ın hükmettiği tebaa büyük çoğunlukla Sümer kökenlidir. Bu hal doğrultusunda tebaasıyla kendisi arasında ırk farkı bulunan kral dini birlikteliğe vurgu yaparak siyasi otoritesini güçlendirmeye çalışmıştır denebilir. İlk bakışta halka hitaben yazılan bu kanun metninin geniş halk kitleleri tarafından anlaşılabilir olması için onların dilinde yazılmış olması gayet normal görülse de dönemin okur-yazar oranı bir yana bırakılacak dahi olsa şayet amaç halkı bilinçlendirmek ise Eski Mezopotamya toplumlarında yaygın olarak kullanılan “çift dilli” bir yazım tarzının kullanılabilirliği göz ardı edilmemelidir.

Ayrıca *Lipit-İştar Kanunları*’nın *epilogue* kısmında bütün Eski Yakındoğu krallarının ölümlerinden sonra eserlerini korumak için sığındıkları dua ve beddua formülünü görmekteyiz. *Lipit-İştar Kanunları*’nın *epilogue* kısmından da anlaşılacağı gibi kral her ne kadar ilahi mahiyette olsa ve yarattığı kanun nizamının tanrıların

lütfuyla oluşturduğunu söylese de eserinin hükmünün geçersizliğinden korkmaktadır. Toplumsal yapıyla alakalı olan hukuk yaptırımları değişime gebe bir yapı arz ettiğinden ve her ne kadar ebedilik iddiasında bulunsa da ölümsüz olmadığı bilincinde olan kral, eserinin korunması ve bozulmaması ya da başka bir idareci tarafından sahiplenilmemesi amacıyla dinin gücünü kalkan olarak kullanmıştır.

Mezopotamya’da oluşturulan bir diğer kanun metni olan *Eşnunna Kanunları*’nın kim tarafından yazdırıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte kanun metninin *prologue*, *epilogue* kısımları da ele geçmemiştir. Bununla birlikte Mezopotamya kanun koyuculuğunda meşruiyet kaynağı olarak kullanılan tanrı izni ve lütfu da *Eşnunna Kanunları*’nda görülmemektedir. Ancak tüm bunlarla birlikte 61 adet olduğunu bildiğimiz kanun maddeleri irdelendiğinde ilahi itaat hemen dikkati çekmektedir. Ayrıca §37 maddenin muhtevassından *Eşnunna Kanunları*’nın Tanrı Tişpak lütfu ve iradesiyle ortaya konulduğu gayet açıktır.

Bununla birlikte Babillilerin tanrı düşüncesine dair ilk ipuçları da *Hammurabi Kanunları*’nda görülebilir. Bu kanunların *prologue* kısmında Hammurabi kendisinin Ebabbar tapınağının kurucusu olduğunu ifade etmektedir. Hammurabi’nin kurmuş olduğu Ebabbar tapınağı ise tanrıların yaşadığı, ilahi kararların alındığı önemli bir mekândır. Yine bu kanunların *prologue* kısmındaki ifadelerden de Hammurabi’nin tanrılarla sıkı bir diyalog halinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hammurabi’ye tanrıça İNANNA (İştar) ve tanrı Zababa silah, Enki görme kabiliyeti, Marduk güç kudret ihsan eylemiştir. Hammurabi bu güç kudret ile gökyüzünde ve yeryüzünde düşmanlarını yenmiş tanrı Şamaş’ın emriyle de kralın adaleti memlekette tecelli etmiştir. Burada Hammurabi’nin adalet tanrısı olarak diğer tüm Eski Yakınoğu toplumlarında olduğu gibi Güneş Tanrısı’na olan sadakati vurgulanmıştır. Nitekim başta Lipit-İştar olmak üzere kendinden önceki tüm Mezopotamya kanunlarının hükümlerinde olduğu gibi Hammurabi’nin de Güneş Tanrısı’nı adalet timsali olarak lanse etmesi siyasi bir manevradan başka bir şey değildir. Zira hâkimiyeti altındaki tüm toplumlara hitaben hazırladığı bu kanun hükümlerinin idaresindeki tebaa tarafından onanmasının ve uygulanabilir görülmesinin yegâne yolu budur. Hammurabi tüm bu kuralları koyarken başlıca amacı fethedilen memleketlerin halklarını Babil yönetiminin adaletine ve ciddiyetine ikna etmektir. Ayrıca Hammurabi’nin hazırlamış olduğu bu kanun metni kendi tebaası üzerinde de ciddi bir denetim otoritesini kurmasını sağlamıştır.

Hamurabbi Kanunları'ndan sonra Mezopotamya'nın en önemli hukuk belgesi, Orta Asur Dönemi'ne ait olduğu kabul edilen Asur Kanunları'dır. Bu yasaların tıpkı *Eşnunna Kanunları*'nda olduğu gibi ne bir *prologue* ne de bir *epilogue* vardır. Ancak kanun maddelerinden hareketle tanrısal iradeyi ve kralların hukuk üzerindeki tesirini yakinen izleyebilmekteyiz. Buna göre kanun metninin ilk maddesinin tapınağa karşı işlenebilecek bir suça karşı verilecek cezaya ayrılması son derece manidardır.

M.Ö. 2. binyılın başlarında Anadolu'ya gelen Hititlerin devlet yönetiminde yetki, Fırtına Tanrısı'nın yeryüzündeki temsilcisi konumundaki Büyük Kral'ın elinde toplanmıştı. Hitit kralları yönetim hakkının kendilerine tanrı tarafından verildiğine inanmışlar ve yönetimdeki bütün faaliyetlerinde kendilerini tanrıya karşı sorumlu hissetmişlerdir.

“Bin Tanrılar Ülkesi” olarak anılan Hitit Devleti'nin hem yerli kültürlerine ve inançlarına hem de topraklarına yeni katılan halkların kültür ve inançlarına saygı göstermeleri, uyguladıkları askeri ve idari politikanın bir uzantısı olmalıdır. Hitit Devleti geniş bir coğrafyada, farklı etnik kökenlere mensup bir tebaaya hükmetmiştir. Nitekim politik bir tercih olarak görülen bu girişim ile farklı toplumların tanrıları resmi bir panteonda birleştirilmiş ve böylece Hitit egemenliği altına giren bu toplumların, merkezi bir güç altında bir arada yaşaması sağlanmıştır.

Hitit devlet panteonunun en üst sırasında Fırtına Tanrısı *IM* ve Arinna'nın Güneş Tanrıçası *UTU* yer almaktadır Fırtına Tanrısı krallığın kurucusu Anitta döneminden itibaren Hititlerin baş tanrısı olarak kutsanmıştır.

Ayrıca Arinna'nın Güneş Tanrıçası Eski Krallık Dönemi'nin önemli bir kralı olarak kabul edilen I. Hattuşili'nin Yıllıkları'ndan itibaren karşımıza çıkmaya başlamıştır. Nitekim Hititlerde, Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve güneşe verilen büyük önem kralların mühür baskılarında da açıkça görülmektedir. Hititlerin meşhur güneş kursları da genellikle Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile ilişkilendirilmektedir.

Ayrıca Hitit kralları başrahiplik görevlerinin gereği ve tanrının yeryüzündeki temsilcileri olmaları sebebi ile dini bayramlarda ve törenlerde yapılması gereken işleri hiç aksatmadan yerine getirmişlerdir. Aksi takdirde tanrıların, kendilerini ve ülkelerini cezalandıracağı endişesini taşımışlardır. Hitit kralları bu tarz dini törenleri tasvir eden kabartmalarda genellikle Güneş Tanrısı kostümü içerisinde görülmektedirler. Bununla

birlikte Hitit krallarının hayattayken herhangi bir biçimde tanrısallık iddiasında bulunmadıkları bilinmektedir. Ancak kralların öldükten sonra tanrılar katına çıktıklarına inanılmaktaydı. Hitit dönemine ait vesikalardan anlaşıldığı kadarıyla krallar öldükten sonra Güneş Tanrısı olarak anılmaktaydılar.

Bununla birlikte Hititlerin hukuka bakış açısı da, bütünüyle dinseldir. Hitit kanunlarının yazılı olduğu tabletlerin baş tarafında bir *prologue* bulunmadığından, yargılama yetkisini tanrıların ölümlü insanlara nasıl verdikleri kesin olarak bilinmemektedir. Fakat yeryüzünün sahibi olan tanrılar, Hatti ülkesinin idaresini krallara verdikleri ve kralların da onların temsilcisi olarak ülkeye egemen olduklarını söyledikleri gibi, herhâlde kanun koyma yetkisini de yine tanrılardan devralmış olmalıdırlar. Ayrıca Anadolu'da da hukuk kurallarının dini bir kökene sahip olduğu ve teokratik devlet yapısının içerisinde krallar tarafından uygulaması sağlanan tanrı buyrukları olarak algılandığı Hitit kanunlarının muhtevassından açıktır. Bununla birlikte Hitit Güneş Tanrısı adaletin koruyucusu olarak görülmüştür.

Ayrıca Hititlerde kral aynı zamanda başyargıçtı ve son karar ona aitti. Bu durum Hitit arşivinde yer alan metinlerden açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim ülkenin en yüksek mahkemesi kralın başkanlık yaptığı kraliyet mahkemesiydi.

Öte yandan Hitit Kanunları'nın §197 nolu maddesinin sonunda geçen, "Tekerleğe diz çökmek" yani *hurkin/halienzi* ifadesi çok tartışılmış ve din ile bağlantılı olduğu üzerinde de durulmuştur. L'Orange'ın, Eski Dünya'da krallığın evrensel kavramının ikonografi belgelemesi üzerine olan kitabında, bu kavrama, göre Eski Yakındoğu'nun birçok halklarının nasıl ay ve günlerin sayıları gibi, "evrensel" sayılar temel alınarak bölündükleri açıkça ve ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir. Ayrıca biliyoruz ki, bazı doğu kralların taht odaları daire biçimindeydiler ve kendi ekseni etrafında dönen ve göğü simgeleyen bir kubbe ile örtülmüşlerdi. Kubbenin dönmesi mevsimler ve burçlar kuşağı işaretlerine göre dönemin krallık tahtıyla bağdaştırılmıştır. Taht odalarının, tahtların ve hatta tapınakların bu dönme kavramının temelinde "güneş" düşünülmüş ve güneşin varsayılan dönüşüyle bir bağ kurulmuştur. Bizim için ilginç olan şey ise bu astral salonların adaletin yerine getirildiği mahkeme salonları olarak kullanılmış olmasıdır.

Netice olarak Hitit toplumunda Güneş Tanrısı'nın adaletin temsilcisi ve koruyucusu olarak görülmesi ve böylesi bir misyon taşıması sebebiyle, bununla

bağlantılı olarak da tanrıların yeryüzündeki vekilleri olarak kabul edilen kralların “Güneşim” unvanını kullanıyor olması, ayrıca da kral huzurunda görülen mahkemelerde “tekerleğe diz çökmek” ifadesinin kullanılıyor olmasının birbiriyle bağımlı olduğunu dillendirmek yersiz olmayacaktır. Zira hukuk maddelerinde yer edinmiş olan, “tekerleğe diz çökmek” teriminde kullanılan “tekerlek” figürünün yapısal formunun “güneşle” olan benzerliğinin ve Eski Yakındoğu toplumlarında var olan “evren döngüsü” algısıyla ilgili olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Ayrıca Hitit krallarının çıkardığı fermanlardan yaptıkları anlaşmalara kadar her şey tanrı ve tanrıçaların izni ile gerçekleşiyordu. Hatta diğer devletlerle yapılmış olan tüm antlaşma metinlerinde de her iki tarafın tanrıları, alınan kararların geçerliliğini muhafaza edecek birer merci olarak görülmekte ve antlaşma metinlerinin sonunda pek çok tanrı ismi zikredilmekteydi.

Urartu Devleti’nin siyasi yapısı Urartu tanrıları ile yakından ilişkilendirilmiştir. Nitekim krallık, başında tanrı Haldi’nin bulunduğu teokratik ve merkezîyetçi bir sistemle yönetilmiştir. Krallıkta gerçekleşen her faaliyetten, resmi devlet panteonunda baştanrı olarak karşımıza çıkan Haldi’nin görevlendirdiği krallar sorumlu tutulmuştur. Böylece tanrı tarafından vazifelendirilen krallar; yönetme erkini, yetkisini ve sorumluluğunu ilahi güçle elinde bulundurmuşlardır. Böylelikle meşruiyet kaynakları tanrısallaşmaktaydı, ancak Urartu toplumunda kralın kendisinin tanrısallaşması söz konusu değildi. Bütün imar faaliyetleri, savaşlar, kurulan yeni kentler, bağ ve bahçe gibi yapılan düzenlemelerin tamamı tanrı Haldi’ye ithaf edilmiştir. Bu durum Urartu krallarının kurduğu, Tanrı Haldi’nin adının verdiği ülkenin çeşitli yerlerindeki yazıtlarda bildirilmiştir. Böylece Urartu Devleti’nin teokratik olduğunu söylemek son derece doğru bir tespit olacaktır. Bu teokratik siyasi yapı da en görkemli eserler haliyle Urartu anıtsal yapılarıyla karşımıza çıkmaktadır.

Urartu dininin oluşturulmasındaki temel amaç, devletin korunması ve ülke sınırları içindeki çeşitli kökenlere mensup insanlar arasındaki birliğin sağlanmasıydı. Bu siyasi birliğin yaratılabilmesine katkıda bulunulacak öğelerin başında ortak bir dil, ülke içerisinde yaşayan halklara hizmet edecek paylaşılmış ekonomik katkı ve tüm halklar tarafından benimsenmiş ortak bir tanrılar âlemi gerekmektedir. Siyasi bütünlüğün oluşmasında şekillendirici unsur olan din ve dinin içine alınmış farklı tanrılar ile dini yürütmekle görevlendirilmiş din adamları da ayrı bir öneme sahipti. Aslında bu politika

amacına ulaşmış ve Urartu ülkesinde yaşayan Hurri kökenli akraba topluluklarla, farklı etnik kökene sahip yabancı toplulukların inançları ve tanrıları birleştirilerek geniş katılımlı bir din tesis edilmiştir. Zira Urartu dininde, Hurri, Hitit, Asur, Babil ve İran öğelerine sıkça rastlanmaktadır. Urartu dininin birçok öğeyi beraberinde bulundurması bu dinin çok tanrılı olmasını da beraberinde getirmiştir. Bunun sonucu olarak da Hititlerde olduğu gibi Urartu toplumunda da panteon oldukça kalabalıktı.

Ancak birleştirici gaye ile oluşturulmuş devlet panteonunda baştanrı görevine Urartu toplulukları içerisinde yaşayan ve belki de nüfus oranı açısından en kalabalık topluluk olan, Hurrilerin tanrısı Teişeba'nın geçmesi beklenebilirdi. Lakin Urartu siyasi teşkilatının ilerleyen sürecinde de Teişeba'nın baştanrı olarak kabul edilmesi yönetici sınıfın da Hurrili olması anlamına gelirdi. Böylesi bir tercih yapılırken baz alınan temel etken kalabalık nüfustan ziyade yönetici sınıfın meşruiyet çabasıydı. Nitekim Tanrı Haldi, I. Sarduri ve kabilesinin yerel tanrısıydı. Böylelikle iktidarı eline geçirmiş olan aile kendi yönetimiyle birlikte kendi ilahını da panteonun en üstüne oturtturarak bir noktada Babilli Hammurabi'nin Tanrı Marduk'tan aldığı gücü almaktaydı. Bunu gerçekleştirecek olan Urartu kralı ise I. İşpuini olacaktı. Zira resmi panteonda baştanrı iktidar erkinin tanrısı Haldi iken ikinci sıradaki tanrı da kalabalık nüfusa sahip Hurrilerin yerel tanrısı Teişeba olmuştur.

Urartu resmi panteonunda üçüncü sırada yer alan tanrı ise güneş tanrısı Şivini'dir. Muhtemelen Şivini sembolü kanatlı güneş kursudur. Bu Asurlular'ın Şamaş tanrısının sembolüne de uymaktadır. Meher Kapı Kaya Yazıtı'nda görülen ilahe isimlerinin birbirini takiben sıralarına Şivuni'nin eşinin Tuşpuea olduğu tahmin edilmektedir.

Urartuların başkenti Tuşpa'nın adının Urartu tanrıçası "Tuşpuea" ile bağlantılı olduğu ileri sürülmüştür. Buna göre de Tuşpa "Güneş Tanrısı'nın Kenti" anlamına gelmektedir.

Bunun yanı sıra Urartuların dini inançlarında ve onların siyasi hayatında önemli bir rol oynayan Tanrı Haldi'nin kutsal kentinin Kuzey Mezopotamya'daki Ardini (Muşaşir) olduğu belirtilmektedir. Eski Yakındoğu dünyasının en önemli kült merkezlerinden biri olan bu tapınağa Asurlular "Muşaşir", Urartular da "Ardini" adını vermişlerdir. Kutsal kent Ardini (Muşaşir) M.Ö. 714 yılına kadar Urartu Krallığı'nın kült ve taht merkezi olmuştur. Nitekim II. Sarduri'den sonra Urartu tahtına çıkan I.

Rusa (M.Ö.730-714) kutsal kent Ardini (Muşasir)'de Haldi tapınağında tahta çıktığı bilinmektedir. Kült ve taht merkezi olarak Ardini (Muşasir)'nin seçilmesi tesadüf değil tamamen siyasi bir karardır. Çünkü pek çok Urartu kralı burada tahta çıkmıştır. Ayrıca Ardini (Muşasir) şehri Urartu siyasetine güç katmış ve Urartu krallarına meşruiyet kazandırmıştır. Nitekim yönetme erkini Tanrı Haldi'nin elinden alan Urartu kralları için onun kutsal tapınağında taç giyip tahta çıkmak; meşrulaşmak ve ilahi güçten destek almak anlamına gelmekteydi.

Asur kralı II. Sargon'un M.Ö. 714 yılında gerçekleştirdiği sekizinci seferi Urartu tarihi için bir felaket olmuştur. Nitekim Ardini (Muşasir) kentinin düşüşü ve tapmakta bulunan kutsal eşyaların Asur'a götürülüşü bir noktada Urartu krallığının meşruiyetlerini yitirmesi anlamına gelmekteydi. Kuruluş temeli dini meşruiyet olan Urartu idaresi için kutsiyet atfedecekleri ve Tanrı Haldi'yle bağdaştıracakları yeni tapınım merkezleri kurmaları artık şart olmuştur. Bu amaçla Urartu kralı II. Rusa başkent Tuşpa ve çevresinde kutsal kentler inşa ettirmiştir.

Netice olarak Eski Yakındoğu toplumlarının yönetim organizasyonu ve kanun nizamlarından anlaşılacağı üzere din sosyal ve siyasi alanın her safasında şekillendirici ve belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinin söz konusu yaptırımını daha sonraki zaman dilimlerinde de birçok toplumda varlığını zayıf veya daha güçlü bir şekilde devam ettirerek modern zamanın bazı siyasi teşkilatlarının yönetim modeli durumuna gelmiştir.

KAYNAKLAR

ACAR, Sadık (2003). “Medeniyetler Çatışması mı, Menfaatler Çatışması mı?”, *DEÜİİBF. Dergisi*, C. 18, S. 2. (33-42)

AKGÜL, Mehmet (2012). *Mitoloji ve Din*, (ed. Remzi Duran), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

AKTÜRE, Sevgi (2003). *Anadolu’da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

_____ (1997). *Anadolu’da Bronz Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

AKURGAL, Ekrem (1998). *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK, Ankara.

_____ (2007). *Anadolu Uygarlıkları*, Net Yayınları, İstanbul.

AKYÜZ, Ünal (2009). “Siyaset ve Ahlak”, *Yaşam Dergisi*, S. 11. (93-129)

ALKAN, Necmettin (2009). “Tarihin Çağlara Ayrılmasında “Üç”lü Sistem ve “Avrupa Merkezci” Tarih Kurgusu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol 2/9. (23-42)

ALP, Sedat (2002). *Hitit Çağında Anadolu*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara.

_____ (2011). *Hitit Güneşi*, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara.

_____ (1947). “Hitit Kanunları Hakkında”, *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 5, S. 5. (465-482)

ALPARSLAN, Meltem Doğan (2011). *Eski Anadolu Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

_____ (2011). “Hitit İnanç Sistemi”, *Arkeo Atlas (Anadolu’nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*. (270-271)

- ARDA, Zülal-Hikmet Şahin-Semih Büyükkal (2013). “İlkçağdan Modernizme; Bilim, Sanat ve Felsefe Buluşmaları”, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3. (148-156)
- ARICAN, M. Kazım (2006). “Tez Tanıtımı”, *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/2. (465-468)
- ARIKAN, Yasemin (1998). “Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme”, *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 38. S. 1/2. (271-285)
- ASLANOĞLU, Rana A. (2000). *Kent İklim ve Küreselleşme*, Ezgi Kitapevi, Bursa.
- ATAKUMAN, Çiğdem ve diğerleri (2006). *Hititler*, (ed. İlker Koç), ODTÜ Yayıncılık, Ankara.
- ATEŞ, Hamza-Soner Ünal (2004). “Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu’nda İdari Hayat”, *Bilgi Dergisi*, S. 8. (21-42)
- AY, Şeyma (2011). “İsrail ve Yahuda Krallıkları Üzerine Düzenlenen Asur Seferleri”, *History Studies*, Vol: 3/1. (1-14)
- AYDIN, Suavi (2012). *Antropoloji*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- BAHAR, Hasan (2010). *Eskiçağ Uygarlıkları*, Kömen Yayınları, Konya.
- BALKAN, Kemal (1990). “Eski Önasya’da Kut (veya Gut) Halkının Dili ile Eski Türkçe Arasındaki Benzerlikler”, *Erdem Dergisi*, C. 16. (1-71)
- BASKICI, Murat (1998). “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, *A.Ü.SBF Dergisi*, C. 53, S. 1-4. (73-94)
- BATMAZ, Atilla (2009). “Urartu Anıtsal Kaya Nişlerinin Olası Kaynakları”, *Altan Çilingiroğlu’na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat*, (ed. Haluk Sağlamtimur v.d), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul. (151-161)
- BAUER, Susan Wise (2013). *Antik Dünya*, (çev. Mehmet Moralı), Alfa Yayınları, İstanbul.
- BELLİ, Oktay (2011). “Anıtsal Kaya Kapıları”, *Arkeo Atlas (Anadolu’nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul. (455)
- _____ (1998). *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- _____ (2000). “Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. Oktay Belli), Başak Matbaacılık, Ankara.
- _____ (2000). “Çavuştepe (Sardurihinili) Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. Oktay Belli), Başak Matbaacılık, Ankara.

_____ (1997). *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

_____ (2011). "Sulama Yapıları", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul. (453)

_____ (2004) "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi", *Urartu: Savaş ve Estetik*, (ed. Filiz Özdem), Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul. (45-73)

BESALEL, Yusuf (2000). *Yahudi Tarihi*, Üniversal Dil Hizmetleri ve Yayınları, İstanbul.

BEYUMİ, Muhammed Ahmet (2012). "Sosyolojik Araştırmaların Konusu Olarak Din", *Toplum Bilimleri*, (çev: Murat Kobya), S. 6/12. (301-310)

BİBER, Hanifi (2011). "Urartu Silahları", *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul. (462-463)

BİLGİÇ, Emin (1982). "Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sümerlerin Tarihi, Kültür ve Medeniyetleri", *Atatürk'ün Yüzüncü Doğum Yılı Armağan Dergisi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara. (75-121)

_____ (1963). "Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi", *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 21, S. 3/4. (103-119)

BOZKURT, H. Argun (2006). *Hukukun Öyküsü*, Yazarın Kendi Yayını, Ankara.

BRANDAU, Birgit-Hartmut Schickert (2011). *Hititler*, (çev. Nazife Mertoğlu), Arkadaş Yayınları, Ankara.

BÜLBÜL, Cemil (2010). "Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Rollerini", *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 29, S.48. (29-50)

CEBECİ, Suat (2008). "Milli Kimlik Bağlamında Din-Kültür İlişkisi", *Akademik İncelemeler*, C.3, S.2. (1-11)

CRAWFORD, Harriet (2010). *Sümer ve Sümerler*, (çev. Nihal Uzan), Arkadaş Yayınevi, Ankara.

ÇAM, Fatih (2012). "Kuantum Fiziği Bulgularıyla Sanat-Din İlişkisi Üzerine Düşünceler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, S. 9. (55-69)

ÇAYCI, Ahmet (2012). *Mitoloji ve Din*, (ed. Remzi Duran), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

ÇETİN, Halis (2002). "Egemenlik ve Hukuk ilişkisi Üzerine", *C.Ü. İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 2. (1-16)

ÇEVİK, Özlem (2009). “İskân Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Rusa'nın Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Kenti-Ayanis”, *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, (ed. Haluk Sağlamtimur v.d), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul. (195-202)

ÇİĞ, Muazzez İlmiye (2012). *Sümerli Ludingirra*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012.

_____ (1994). “Sümerlilerden Zamanımıza Ulaşan Kültür İzleri”, *XI. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler (5-9 Eylül 1990)*, C. I, TTK. Basımevi, Ankara. (233-246)

CHILDE, Gordon (2006). *Kendini Yaratan İnsan*, (çev. Filiz Ofluoğlu), Varlık Yayınları, İstanbul 2006.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan (1984). “Tanrı Assur'a Bir Mektup”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 2. (1-26)

_____ (2011). “Urartu Dini”, *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul. (474-475)

_____ (1994). “Yeni Urartu Kazılarına Doğru”, *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.1, TTK. Basımevi, Ankara. (279-286)

_____ (1994). *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlar, İzmir.

_____ (1984). *Urartu ve Kuzey Suriye*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir.

ÇOLPAN, Nilüfer (2008). *Hititlerin Anadolu'ya Göçü ve Çevre Kültürlerle Etkileşimi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

DAVİS, James C. (2012). *İnsanın Hikâyesi*, (çev. Barış Bıcaççı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

DESTİ, Marc (2005). *Anadolu Uygarlıkları*, (çev. Muna Cedden), Dost Yayınları, Ankara.

DIAMOND, Jared (2010). *Tüfek Mikrop ve Çelik*, (çev. Ülker İnce), TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara.

DİNÇOL, Ali (2011). “Hititler”, *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul. (256-292)

_____ (1990). “Hitit Yasalarının Ana Çizgileri ve Eski Önasya Hukuku ile Etkileşimi”, *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S. 12. (83-100)

_____ (2011). “Urartu Yazısı ve Dili”, *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul. (460-461)

- DİNÇOL, Belkıs (2003). *Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- DİNLER, Veysel (1999). “Devlet Paradikması ve Polisin Kurumsallaşması”, *Polis Bilimleri Dergisi*, C. 1, S. 3. (49-59)
- DOĞANER, Suna (2004). “Tarih Öncesi Çağlarda Anadolu’da Savaş ve Coğrafya”, *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Y. 2, S. 10. (55-62)
- DUYMUŞ, H. Hande (2011). “Asur Kaynaklarına Göre Demirçağı’nda Tabal Krallığı”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3. (34-46)
- ERBAŞI, Fatma Sevinç (2013). *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ERZEN, Afif (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Basımevi, Ankara.
- FLORIOTI, H. Hande Duymuş-Elvan Eser (2013). “Kutsal Kitaplar ve Mitolojik Kaynaklar Işığında Eski Yakındoğu’da Rüya Olgusu ve Algısı Üzerine”, *Turkish Studies*, S. 8/2. (73-87)
- _____ (2012). “Yeni Asur Devrinde Gerçekleştirilen Toplu Nüfus Nakillerinden Örnekler”, *History Studies*, Vol.4/2. (149-168)
- FRANGIPANE, Marcella (2011). “İlk Tunç Çağı I. Dönem-Doğu Anadolu”, *Arkeo Atlas (Anadolu’nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*. (158-173)
- _____ (2002). *Yakındoğu’da Devletin Doğuşu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- FREDERIC, C. Lane-Eric F. Goldman-Erling M. Hunt (1954). *The World’s History*, Harcourt Brace and Company, New York.
- FRYE, Richard N. (2012). “Asur ve Suriye: Eşanlımlı Kelimeler”, (çev. Mustafa Alican), *Tarih Okulu Dergisi*, S.13. (195-201)
- GAVAZ, Özlem Sir (2008). “Hitit İmparatorlu Devri Krallarından I.Şuppilulima Döneminde Anadolu”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 1. (21-39)
- _____ (2012). “Hitit Kanunlarında Hayvanlarla İlgili Maddeler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, C. 23, S. 83. (93-106)
- GOOD, Edwin M. (1967). “Capital Punishment and Its Alternatives in Ancient Near Eastern Law”, *Stanford Law Review*, Vol. 19, No. 5. (947-977)
- GÖKÇEK, Gürkan-Faruk Akyüz (2013). “Asur Ordusu”, *A.Ü. DTCTF Dergisi*, C. 32, S. 54, (41-62)

_____ (2013). “Sümer Kanunları”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.IX, S.1, Elazığ 2013.

GÖZLER, Kemal (2008). *Genel Hukuk Bilgisi*, Ekin Kitapevi, Bursa.

GÜNALTAY, Şemseddin (1987). *Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, TTK Basımevi, Ankara.

GÜNAY, Ünver (2002). “Din Sosyolojisinin Tarihsel Gelişimi ve Temel Sorunları”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 12. (1-20)

GÜNBAĞI, Cahit (2007). *Sumerler, Gutlar, Hattiler, Hurriler, Urartular*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

GÜNDÜZ, Altay (2002). *Mezopotamya ve Eski Mısır*, Büke Yayınları, İstanbul.

GÜNDÜZ, Şinasi (2009). “Kutsal Hakkında Konuşmak: Dinsel Söylemde Mitos”, *Minel ve Nihal*, C. 6, S.1. (9-26)

GÜRBÜZ, Esra (2013). “Jeolojik İmzamız: Antroposen”, Y. 46, S. 546, *TÜBİTAK Bilim ve Teknik Dergisi*. (74-77)

GÜVEN, Mustafa (2012). “Kültürün Bir Unsuru Olarak Din”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, C. 1, S. 1. (933-948)

HANKS, E.Merry-Wiesner (2009). *Erken Modern Dönemde Avrupa*, (çev. Hamit Çalışkan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

HERODOTOS, (2012). *Historia*, (çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

HOBBS, Thomas (2001). *Leviathan*, (çev. Semih Lim), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

HOFFNER, Harry A. (2010). “Hititler Anadolu’unda Yasal ve Sosyal Kurumlar”, (çev. Sevgül Çilingir), *Tarih Okulu Dergisi*, S. 6. (223-244)

İMPARATI, Fiorella (1992). *Hitit Yasaları*, (çev. Erendiz Özbayoğlu), İtalyan Kültür Heyeti, Ankara.

KANSU, Şevket Aziz (1946). *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler*, TTK. Basımevi, Ankara.

KARAUĞUZ, Güngör (2007). “Hitit Devleti’nin Siyasi Antlaşmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mısır-Hitit Ebedi Barış Antlaşması (Kadeş) ve Eski Önasya’da Barış*, (ed. Şakir Batmaz-Hasan Ali Şahin), Kapadokya Araştırma Merkezi, Nevşehir, (49-62)

KESKİN, Mustafa (2004). “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. IV, S. 2. (7-21)

KILIÇ, Cevdet (2008). “Sistematik Felsefi Düşünce Öncesi Mitoloji, Büyü ve Dinler’de Varlık Düşüncesi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 13/1. (37-50)

KILIÇ, Yusuf (2014). *Eskiçağ Aile Hukuku*, Çizgi Kitapevi, Konya.

_____ (2012). “Çivi Yazılı Belgelerde Subar/Subartular”, *Türk Şöleni Sempozyumu (Yayınlanmamış Bildiri Metni)* 18-20 Mayıs, Erzurum.

_____ H. Hande Duymuş (2009). “Eski Mezopotamya’da Din Kadınları (Rahibeler)”, *TSA*, Y. 13, S. 1. (159-178)

_____ Şeyma Ay (2013). “Eski Mezopotamya’da Siyasi Örgütlenmede Din Olgusu”, *Turkish Studies*, S. 8/5. (387-403)

_____ (2009). “Eski Ön Asya Toplumlarında Yazı ve Dil Etkileşimi”, *Pamukkale University Journal of Social Institute*, S. 4. (123-149)

_____ Yayınlanmamış Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası (ATTAP).

KINAL, Füzulan (1969). “Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi”, *A.Ü. DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 12-13. (1-14)

_____ (1998). *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara.

_____ (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*, A.Ü. DTCTF Yayınları, Ankara.

KIRSCHBAUM, Eva Cancik (2004). *Asurlular*, (çev. Aslı Yarbaş), İlya Yayınları, İzmir.

KIYMET, Kurtuluş (2013). “Hititler’de Bir Tufan Öyküsü Atra(m)hası”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Vol. 6. (731-746)

KÖKTÜRK, Abdullah (2011). “Modern Öncesi Devletin Yönetim Anlayışı”, *Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Y. 7, S. 13. (73-97)

KÖROĞLU, Kemalettin (2000). “Çıldır Kurganları”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S. 96. (2-11)

_____ (2011). *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

_____ (1996). *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

KRAMER, Samuel N. (2002). *Sümerler*, (çev. Özcan Buze), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

_____ (1998). *Tarih Sümer’de Başlar*, (çev. Muazzez İlmiye Çığ), TTK Yayınları, Ankara.

KURT, Ali Osman (2007). *Erken Dönem Yahudi Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

KUHRT, Amelie (2013). *Eski Çağ'da Yakınoğu*, (çev. Dilek Şendil), C. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

_____ (2013). *Eski Çağ'da Yakınoğu*, (çev. Dilek Şendil), C. 2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

LANDSBERGER, Benno (1944). "Mezopotamya Medeniyetinin Doğuşu", *A.Ü. DTCTF Dergisi*, C. 2, S. 3. (419-437)

_____ (1945). "Sümerlerin Kültür Sahasındaki Başarıları", *A.Ü. DTCTF Dergisi*, C. 3, S. 2. (137-158)

LANGDON, S. (1920). "The Sumerian Law Code Compared with the Code of Hammurabi", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 4. (489-515)

LEWİS, Bernard (2005). *Ortadoğu*, (çev: Selen Y. Kölay), Arkadaş Yay., Ankara.

LLOYD, Seton (2012). *Türkiye'nin Tarihi*, (çev. Enver Varinlioğu), TÜBİTAK Populer Bilim Kitapları, Ankara.

MACQUEEN, J. G. (2013). *Hititler*, (çev. Esra Davutoğu), Arkadaş Yayınları, İstanbul.

MCNEILL, William H. (2006). *Dünya Tarihi*, (çev: Alaeddin Şenel), İmge Kitapevi, Ankara.

MEMİŞ, Ekrem-Cemil Bülbül (2012). *Amurrular*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No: 23, Elazığ.

MEMİŞ, Ekrem (2006). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitapevi, Bursa.

_____ (2013). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Yayınevi, Bursa.

_____ (1995). "Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü", *Belleten*, S. 222. (279-293)

_____ (2005). *İskitlerin Tarihi*, Çizgi Kitapevi, Konya.

_____ (2002). *Kaynayan Kazan Ortadoğu*, Çizgi Kitapevi, Konya.

_____ (2007). *Mezopotamya*, Ekin Kitapevi, Bursa.

MEYDAN, Sinan (2007). *Atatürk ve Türklerin Saklı Tarihi*, Truva Yayınları, İstanbul.

MIEROOP, Marc Van De (2012). *Hammurabi*, (çev. Bülent O. Doğan), İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul.

MUMFOFD, Lewis (2013). *Tarih Boyunca Kent*, (çev. Gürol Koca-Tamer Tosun), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

MUTLU, Suzan Akkuş (2014). “Eski Mezopotamya’da Beddua ve Felaketlerden Korunma Ritüelleri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, S. 9. (278-293)

ORTAŞ, İbrahim (2005). “Bilim Tarihi İçinde Tarım Tarihinin Yeri ve Önemi”, *Üniversite ve Toplum Dergisi*, C. 5, S. 1.

ÖKSÜZ, Banu (2011). “Beslenmek: Neolitik Çağ”, *Arkeo Atlas (Anadolu’nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*. (74-77)

ÖZDOĞAN, Mehmet (2011). “Adım Adım Yerleşik Yaşam: Mezolitik Çağ”, *Arkeo Atlas (Anadolu’nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*. (48-51)

_____ (2011). “Çanak Çömleksiz: Neolitik Çağ”, *Arkeo Atlas (Anadolu’nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*. (56-73)

_____ (2012). “Köyden Kente”, *Arkeo Atlas (Anadolu’nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*. (102-118)

_____ (2011). “Paleolitik Çağ: İlk Adımlar”, *Arkeo Atlas (Anadolu’nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*. (30-41)

PARMAKSIZOĞLU, İsmet-Yaşar Çağlayan (1976). *Genel Tarih I*, Funda Yayınları, Ankara.

PAYNE, Margaret R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, (yay. Neziha Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

PEHLİVAN, Selma (2013). “Urartu Krallığı ve Dış Politikası: I. Sarduri (M.Ö. 844-828), İşpuini (M.Ö. 828-810) ve Menua (M.Ö. 810-785) Dönemi”, *History Studies*, Vol. 5. (193-205)

PINARCIK, Pınar (2012). “Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 27, S. 2. (459-482)

PIOTROVSKİY, B.B. (1965). “Urartu Dini”, (çev. İsmail Kaynak), *A.Ü. DTCF Dergisi*, C. 23, S. 1/2. (37-52)

PUSTU, Yusuf (2006). “Küreselleşme Sürecinde Kent “Antik Site”den Dünya Kentine”, *Sayıştay Dergisi*, S. 60. (129-151)

RYAN, William B. F.-Walter C. Pitman (2011). *Nuh Tufanı*, (çev: Dursun Bayrak), Akılçelen Kitaplar, Ankara.

SAĞLAMTİMUR, Haluk (2011). “Urartu Devleti’nde Sosyal ve Ekonomik Yapılanma”, *Arkeo Atlas (Anadolu’nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul. (476-477)

- SALVINI, Mirjo (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- SAYAR, Süleyman (2000). “Yahudi Karakterleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 9, Bursa.
- SAYILI, Aydın (1991). *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, TTK Basımevi, Ankara.
- SCHMIDT, Klaus (2007). *Göbekli Tepe*, (çev. Rüstem Aslan), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- _____ (2012). “İki Nehir Arasında”, *Batiya Doğru Akan Nehir*, (ed. Bekir Karlığa), MEDAM Yayınları, İstanbul.
- SCHWERTHEİM, Elmar (2009). *Antikçağda Anadolu*, (çev. Nuran Batu), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- SEPİCİ, Levent (2013). *Göbekli Tepe*, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul.
- SEVER, Erol (2008). *Asur Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- SEVER, Hüseyin (1990). “Yeni Kültepe Tabletlerinde Geçen “Kima awat narua'im” Tabiri ve Değerlendirilmesi”, *A.Ü. DTCF. Dergisi*, C. 34, S. 1/2. (251-265)
- SEVİN, Veli (2003). *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul.
- _____ (2011). “Çavuştepe: II. Sarduri'nin Görkemi”, *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul. (426-427)
- _____ (2011). “Urartu Devleti”, *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul. (422-469)
- _____ Aynur Özfirat (2000). “Van-Altın-tepe Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. Oktay Belli), Başak Matbaacılık, Ankara.
- SEVİNÇ, Fatma (2008). “Hitit Dininde Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Onunla Özdeş Tutulan Diğer Tanrıçalar”, *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1. (175-195)
- _____ (2007). *Hititlerde Ölümlere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- _____ (2008). “Hititlerde Yeraltı Dünyası”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 1. (231-247)
- STEELE, Francis R. (1947). “The Lipit-Ishtar Law Code”, *American Journal of Archaeology*, Vol. 51, No. 2, s. 158. (158-164)

- ŞAHİN, Adil (2011). “Siyasal Düşünceler Tarihinde “Sınırlı Devlet” Fikrinin Kadimliği ya da Genel Kamu Hukuku Bağlamında İnsan, Özgürlük ve Devlet İktidarı Algısındaki Evrilme”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 3. (311-362)
- ŞAHİN, Hasan Ali (2006). “Anadolu’daki Eski Asur Koloni Mahkemeleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 21. (121-151)
- ŞENEL, Alaeddin (1991). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, V Yayınları, Ankara.
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet (1965). “Dinler Bilimi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 19. (41-47)
- TARHAN, M. Taner (2000). “Tuşpa-Van Kalesi Demir Çağın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. Oktay Belli), Başak Matbaacılık, Ankara.
- TEKİN, Arif (2005). *Sümerler ’den İslam’a Kutsal Kitaplar ve Dinler*, Berfin Yayınları, İstanbul.
- TEKOĞLU, Recai (2013). “Yazının Tarihi ve Anadolu’ya Gelişi”, *Aktüel Arkeoloji*, S. 36. (18-22)
- TEVRAT (2009). *Kitabı Mukaddes Şirketi*, İstanbul.
- TOK, Gökhan (2001). “Uyarlığı Doğuran Halk Sümerler”, *Bilim ve Teknik*. (80-85)
- TOPÇUOĞLU, Hamide (1948). “Eski İsrail Hukukunun Menşei, Hususiyetleri ve Hammurabi Kanununun ile Olan Münasebetleri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 1/4. (284-322)
- TOSUN, Mebrure-Kadriye Yalvaç (1989). *Sumer, Babil, Assur, Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK Basımevi, Ankara.
- TUNA, Celal (2002). *Kentten İmparatorluğa*, C.2, İletişim Yayınları, İstanbul.
- UĞUR, Ali (1982). *Dünya Gündemindeki İsrail*, Burak Yayınevi, İstanbul.
- ULUBAŞ, Tolga-Sezgin Dağ (2007). *İlk Çağlardan Günümüze Dünya Tarihi*, Karma Kitaplar, İstanbul.
- UMAR, Bilge (1999). *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkilap Yayınları, İstanbul.
- UNCU, Ebru (2013). “Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Medeniyetlerinde Güneş Kültü”, *History Studies*, Vol. 5. (349-366)
- UZUN, Ertuğrul (2012). *Hukukun Temel Kavramları*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

- ÜNAL, Ahmet (1981) “Hitit Kenti Ankuwa’nın Tarihçesi ve Lokalizasyonu Hakkında”, *Belleten*, C. 45/2, S. 180. (433-455)
- _____ (2011). “Hititlerde Fal”, *Arkeo Atlas (Anadolu’nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul. (278)
- ÜNSAL, Veli (2013). *Eski Anadolu’da Teokratik Devlet Düzeni*, Berikan Yayınevi, Ankara.
- YAVUZ, Şevket (2007). “Modern Öncesi Ademden Post/Modern Bir Köye Evrilişte Kutsal’ın Arkeolojisine Yeniden Bakış”, *Minel ve Nihal*, C. 4, S. 1. (77-126)
- YAVUZ, Kerim (1986). “Dini İnançın Gelişiminde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7. (129-142)
- YILDIRIM, Recep (1996). *Eskiçağ’da Anadolu*, Meram Yayıncılık, İzmir.
- _____ (2011). *Eskiçağ Tarih ve Uygarlıkları*, Yıldız Yayıncılık, İzmir.
- _____ (1994). “Urartu’nun Batı Bölgesi”, *XI.Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.1, TTK. Basımevi, Ankara. (287-293)
- _____ (1989). *Urartu İğneleri*, TTK Basımevi, Ankara.
- YILMAZ, A Reha (2006). *Medeniyetlerin Devlet ve Hukuk Tarihi*, Qafqaz Üniversitesi Yayınları, Bakü.
- YİĞİT, Turgut (2007). “Eski Hitit Dönemine Ait Bir Ferman”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 41. (1-8)
- _____ (2005). “Hitit Çivi Yazısının İlk Ortaya Çıkışı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 37. (79-86)
- _____ (2003). “Hitit Krallığında Velihtin Belirlenmesi Üzerine”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 34. (141-147)
- YİĞİTOĞLU, Mustafa (2012). “Antik Yakın Doğu Mitlerinde Tanrı”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1. (119-126)
- YÜKSEL, Emrullah (1999). “Din Fenomeni”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1. (79-110)
- WACH, Joachim (1987). *Din Sosyolojisine Giriş*, (çev. Battal İnandı), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- WAKEMAN, Mary K. (1985). “Ancient Sumer and the Women’s Movement”, *Journal of Feminist Studies in Religion*, Vol. 1, No. 2. (7-27)

WEDDING, Hartmann (1968). “Dünya İklim Tarihi”, (8.2.1968 günü Ankara Devlet Meteoroloji Enstitüsünde verilen konferanstan), Maden Teknik ve Arama Enstitüsü. (194-203)

WEIDNER, Ernst (1950). “Dünya'nın En Eski Kanunnameleri”, (çev. Hasan Sevimcan), *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1/2. (379-383)

ZIMANSKY, Paul (2011). “Urartu Devletinin Gelişiminde Çevresel Etkiler”, *Arkeo Atlas (Anadolu'nun Arkeolojik Atlası: Özel Koleksiyon)*, İstanbul. (464-465)

EKLER

Ek-1

Res. 1: Hammurabi Kanun metninin yazılı olduğu stele'in üzerinde Hammurabi tanrı Şamaş ile birlikte resm edilmiştir

<http://www.fresh-energy.org>

Erişim tarihi: 27.04.2014

Ek-2

Res. 2: Hitit Devleti'nin resmi tanrıları "Yazılıkaya" açık hava tapınağındaki kaya kabartmalarında görülebilmektedir.

<http://arkeolojia.blogspot.com.tr>

Erişim tarihi: 27.04.2014

Ek-3

Res. 3: Hitit kralı Tuthaliya figürünün sol yanında Güneş Tanrıçası ve çifte güneş hiyeroglifleri görülmektedir.

<http://www.zohreanaforum.com>

Erişim tarihi: 27.04.2014

Ek-4

Res. 4: Hititlere ait Yazılıkaya'nın A galerisinin 34 no'lu figüründe görünen Güneş Tanrısı tasfiri.

<http://www.pbase.com>

Erişim tarihi: 27.04.2014

Ek-5

Res. 5: Mısır-Hitit Devletleri arasında imzalanan Kadeş Antlaşma Metni

<http://www.studentreader.com>

Erişim tarihi: 27.04.2014

Ek-6

Res. 6: Urartu kralı I.Sarduri tarafından yaptırılan, Tuşpa'nın en eski kralı yapısı olan ve günümüzde de bölge halkı tarafından gçllgn bir simgesi olarak görülen ve Madır Burç (Bahadır Burcu).

<http://www.volkanataatas.blogspot.com>

Erişim tarihi: 27.04.2014

Ek-7

Res. 7: Urartulara ait Meher Kapı.

<http://www.van.gov.tr>

Erişim tarihi: 27.04.2014

Ek-8

Res. 8: Urartu Kralı Menua tarafından yaptırılan Van'ın kuş uçuşu 50 km. güneyinde yer alan Gürpınar (Havasor) Ovası'ndan Van Ovası'na tatlı su getiren Şamram Kanalı.

<http://www.zaman.com.tr>

Erişim tarihi: 27.04.2014

ÖZGEÇMİŞ

11 Şubat 1980 tarihinde Denizli’de dünyaya gelen Elvan Eser, 1986 yılında ailesiyle birlikte Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’ne yerleşti. İlköğrenimini Atatürk İlkokulu’nda tamamlayan Eser, Ortaöğrenimini ise Şehit Hüseyin Ruso Ortaokulu’nda neticelendirdi. 1996 senesinde ailesiyle birlikte Türkiye’ye dönüş yapan Eser, Lise öğrenimini 2000 yılında tamamladı. 2001 tarihinde Ali Rıza Eser ile evlendi. 2007-2008 öğrenim yılında Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde lisans eğitimine başlayan Eser, 2011 tarihinde “*Yahudi Tarihi*” adlı bitirme teziyle lisans eğitimini bölüm birincisi olarak tamamladı. Lisans öğrenimi esnasında “Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası Projesi (ATTAP) TUBİTAK projesinde” öğrenci asistan olarak görev aldı. 2012-2013 öğretim yılında Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi ABD’nda Yüksek Lisans eğitimine başladı. Ayrıca Elvan Eser, H. Hande Duymuş Florioti ile birlikte “Kutsal Kitaplar ve Mitolojik Kaynaklar Işığında Eski Yakındoğu’da Rüya Olgusu ve Algısı Üzerine” *Turkish Studies*, S. 8/2, 2013, (73-87) adlı çalışmasını yayınladı.